

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

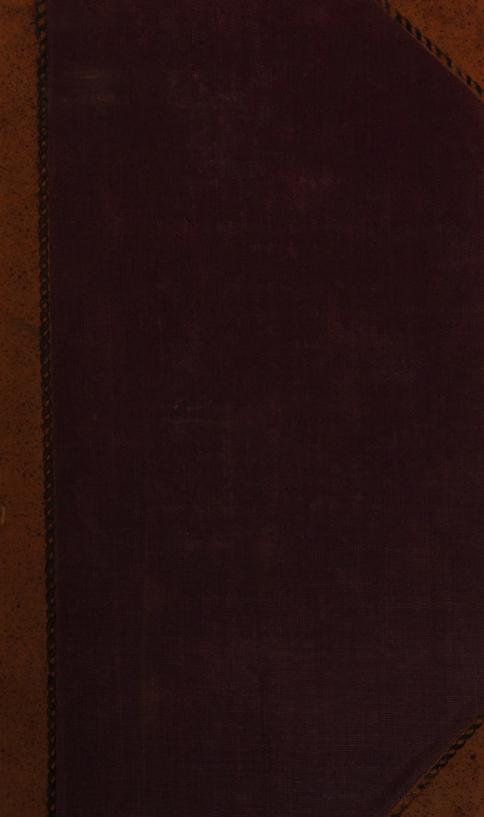
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

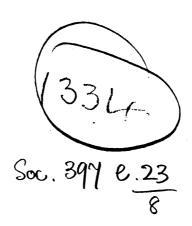
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + Refrain from automated querying Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Achtste Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1865.

GEDRUKT BIJ W. J. DE ROEVER KRÖBER

INHOUD

VAN HET

ACHTSTE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	op	den	12den	October 18	63.	blz.	1.
#	"	"	"	9den	November	"	"	14.
"	"	"	"	$14^{ m den}$	December	"	"	37.
,	#	11	"	11 den	Januarij 18	864.	"	41.
"	"	"	"	8sten	Februarij	<i>"</i>	"	69.
"	*	"	"	14den	Maart	"	"	125.
"	y,	` <i>,</i> ,	"	11den	April	"	"	156.
"	"	"	"	9den	Mei	"	"	173.
"	"	"	"	1 5den	Junij	,	"	207.
_ "	"	"	"	12^{den}	September	"	"	217.
"	#	"	"	10den	October	"	"	287.
• #	"	,,	"	14 ^{den}	November	"	"	291.
"	"	"	"	12den	December	<i>u</i>	"	340.

VERSLAGEN.

Verslag der Commissie van beoordeeling der Latijn-		
sche gedichten, ingezonden in 1863, ter mededinging		•
naar den Eereprijs van новиггт	blz.	111.
Verslag over het Hollandsch en Zeeuwsch Charter-		
boek	"	163.
Verslag over het plan van den Heer STEPHANUS	"	212.

MEDEDEELINGEN.

w.	G.	BRI	LL.	Ov	er	de	ge	vol	gen	van	h	et	Tw	aal	fjar	ig		
	Bes	tand											•				blz.	7
J.	C. (G. B	тоот	. Т	ot	krit	iek	en	ver	klari	ng	var	P	rope	erti	us		•
	laat	ste]	Ele	gie					•					٠.			"	19.

A. RÉVILLE. Remarques sur le rayonnement de la race		
Aryenne à la surface de l'Europe	blz.	49.
s. KARSTEN. Horatii Carm I, 2 kritisch en exegetisch		
toegelicht	"	76.
w. с. мееs. Over de ongelijke digtheid van bevolking		
en ongelijke welvaart in onderscheidene landen	"	128.
L. A. TE WINKEL. Over het voorvoegsel A- in het Ger-		
maansch	"	177.
r. fruin. Over philips van leijden en zijn werk de		
cura reipublicae et sorte principantis	"	22 0.
c. LEEMANS. Over oudheidkundige onderzoekingen en		
ontdekkingen op Java	,,	294.

Digitized by Google

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den OCTOBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, J. C. G. BOOT, J. BAKE, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, R. PRUIN, G. H. M. DELPRAT, J. A. C. VAN HEUSDE, G. DE VRIES AZ., J. H. SCHOLTEN, S. KARSTEN, J. DIRKS, N. BEETS, W. C. MEES, J. R. GOUDSMIT, J. HOFFMANN, L. J. F. JANSSEN, M. DE VRIES, L. A. TE WINKEL, S. VISSERING, J. P. SIX, W. MOLL.

Daar de Heer OPZOOMER aan den Secretaris heeft gemeld, dat hij verhinderd werd ter Vergadering te verschijnen, en de Heer MOLL eerst later zal kunnen tegenwoordig zijn, heeft het oudste tegenwoordig zijnde lid, de Heer BAKE, den Heer DELPRAT verzocht het Voorzitterschap waar te nemen.

De Heeren G. MEES AZ., RÉVILLE en BAKHUIZEN VAN DEN BRINK hebben zich doen verontschuldigen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

VERSL. BN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

1

Er zijn geene stukken of brieven ingekomen. De Heer LEEMANS, die het woord zoude voeren over Egyptische papyrussen in hiëratisch schrift, heeft gemeld, dat hij door ongesteldheid werd verhinderd zijne mededeeling te kunnen doen; en de waarnemende Voorzitter verleent alzoo het woord aan den Heer BEILL tot het houden der aangekondigde voordracht over de gevolgen van het Twaalfjarig Bestand.

Tot deze voordracht zegt de Spreker aanleiding gekregen te hebben door eene plaats uit de Gedenkschriften van VAN DER CAPELLEN, van welke de tegenstanders der politiek van OLDENBARNEVELT zich tot de veroordeeling van het regeringsbeleid diens Staatsmans veelmalen bediend hebben. De Spreker gaat in het breede na, of men aan die uitspraak wel zooveel gewicht heeft te hechten als wel eens geschiedt, en hij beroept zich ter wederlegging op onderscheiden getuigenissen en feiten van dien tijd. Hij vermeldt de krachtige inmenging der Republiek in de aangelegenheden der Guliksche en Kleefsche erfopvolging; hij wijst op den krijgstocht ondernomen, om den Hertog van Brunswijk de verdrukking zijner hoofdstad te beletten; hij herinnert, hoe Prins MAURITS zelf in de Petitie tot de consenten van 1619 de gunstigste getuigenis gaf aan het bewind gedurende het Bestand ten aanzien van de behartiging der krijgszaken. Hij doet opmerken, hoe Koning . JACOBUS van Engeland door zijnen afgevaardigde eene hulde aan onze krijgsmacht bewees; en hoe ook winwood bij zijn afscheid in Augustus 1613 verklaarde, dat in de Republiek veel ten goede, ja tot den meest gewenschten staat was voortgegaan. Voorts doet de Spreker opmerken, hoe de staatkunde van OLDENBARNEVELT vredelievende veroveringen in Duitschland maakte, waardoor het geheele Hansegebied op den weg was gekomen om eene nieuwe provincie of liever eene nieuwe reeks van provinciën aan

de Unie der vereenigde landen toe te voegen; eene gelegenheid die later was voorbijgegaan om niet weder terug te keeren. De Gezant BORREL wees daarop nog eens eenige jaren later terug; doch toen was het te laat.

Op de uitnoodiging van den Voorzitter aan de leden die hunne bedenkingen over deze voordracht zouden willen in het midden brengen, verklaart de Heer fruin zich over het algemeen met de beschouwingen van den Heer brill wel te kunnen vereenigen. Evenwel heeft hij eenige bedenkingen. Het oordeel van van der Capellen heeft volgens hem niet zoo veel toestemming gevonden als de Spreker meende. Hij herinnert, dat Prins maurits in de aangehaalde Petitie van 1619 de Staten prijst, omdat zij Fransche Regimenten in hunne dienst gehouden hebben, die toch oldenbarnevelt gaarne zou hebben zien terugkeeren. Hij meent ook dat te veel gewicht is gehecht aan de getuigenis van Gezanten, die bij een beleefd afscheid zich lichtelijk aan hoffelijke betuigingen plegen toe te geven.

Dat voorts de Hanse niet tot de Nederlandsche Unie is toegetreden, is aan de tweedracht in de Duitsche steden en in die steden onderling te wijten. Eindelijk meent Spreker, dat het bij het sluiten van het Bestand de vraag was, of men den oorlog zoude voortzetten, totdat al de Nederlanden zich tegen Spanje zouden hereenigd hebben. Dit laatste was het doel van den Prins; maar OLDENBARNEVELT was daartoe geenszins genegen.

De Heer BRILL dankt den vorigen Spreker voor zijne opmerkingen, die hem echter zijne beschouwingen niet behoeven te doen wijzigen. De Heer GROEN VAN PRINSTERER heeft zich van de plaats van VAN DER CAPELLEN bediend om eene reeks van grieven met die uitspraak te besluiten, als met een afdoend argument.

Wat aangaat de beteekenis van Prins MAURITS lof over het betalen der Fransche Regimenten, men mag niet ver-

geten, dat Holland, onder OLDENBARNEVELTS beleid, door jaar op jaar schatten voor te schieten, voor het onderhoud en het behouden van die troepen heeft gezorgd. trekking tot de derde bedenking wijst de Heer BRILL op het gewichtig oogenblik, waarin door den Zweedschen Gezant skyrre de aangehaalde woorden zijn gesproken. Reeds werd OLDENBARNEVELT door zijne vijanden bestookt en het was den Zweed te zeer ernst om zijnen val te verhoeden, dan dat hij toen ijdele woorden zoude gesproken hebben. De laatste twee aanmerkingen van den Heer FRUIN geeft de Heer BRILL toe: zij zijn in overeenstemming met zijn gevoelen. Had er in de Hansesteden eene partij bestaan, geheel zeker van hare zaak, en tevens belangeloos, haar wil om het voorbeeld der Nederlanden te volgen en zich met de Nederlanders te vereenigen zou onweêrstaanbaar zijn geweest. Eindelijk, ook hij begrijpt, dat eene hereeniging van al de Nederlanden, wegens de kracht der catholieke en feodale elementen in de Zuidelijke Provinciën, het gevolg zoude gehad hebben, dat de Noordelijke de goederen door den oorlog verkregen zouden hebben verloren. Om te blijven wat zij geworden waren, moesten de zeven provinciën afgescheiden zijn en slechts half Nederland bevrijd worden. Hier werd bewaarheid wat HESIODUS zegt: "de helft is meer dan het geheel."

Door den Heer DELPRAT wordt de vraag geopperd, of niet wellicht het gezegde van van der capellen een bewijs kan zijn van den invloed, welken lipsius op hem heeft geoefend, van wien een vertoog bestaat over den invloed dien het bestand ter vermeerdering van het woelen der binnenlandsche partijschappen in ons Vaderland zou kunnen hebben. De Heer brill geeft dit in zoo verre toe, als het waarschijnlijk moet geacht worden, dat hetgeen lipsius daarvan heeft geschreven, aan van der capellen niet onbekend zal gebleven zijn.

Voorts merkt de Heer DELPRAT op, naar aanleiding van het vroeger besprokene omtrent het St. Nikolaasfeest, dat men de sage van St. Nikolaas als kindervriend wellicht in verband moet beschouwen met de legende in Skandinavië verspreid over NIELSEN, die mede als kindervriend algemeen gevierd was. In Friesland daarentegen was St. Nikolaas de patroon der schipbreukelingen.

De Heer KARSTEN deelt eenige beschouwingen mede over de Ode van HORATIUS ad Augustum, (I. 2), waarmede de Dichter zijne lierzangen opent. De meeste uitleggers hebben naar des Sprekers meening dat gedicht niet goed begrepen. Spreker meent, dat men behoort aan te nemen, dat toen de Dichter deze Ode vervaardigde, omstreeks het jaar van Rome 731, hij zich in zijne verbeelding terugverplaatste op het tijdstip, waarop octavianus als jongeling voor het eerst aan het roer van den Staat kwam in 710 en 711. Uit dat standpunt ziet hij als met een profetischen blik de bestemming van Romes toekomstigen beheerscher; hij ziet in hem den ultor Caesaris, maar een zachtmoedigen wreker, den bedwinger der burgeroorlogen, den redder van Rome, die de gevreesde Parthen aan zijnen scepter zal onderwerpen en daardoor Romes grootheid voltooien. De Heer KARSTEN wenscht dit denkbeeld nader voor de Verslagen en Mededeelingen uit te werken.

De Heer DIRKS deelt, op verzoek van den Secretaris, den stand der uitgave van het achtste Stuk van het Vervolg op van Loons Penningwerk mede. Na herinnerd te hebben, dat de Akademie de taak van het Instituut bij het jaar 1766 had opgevat, en dat dus de Deelen VI en VII de jaren van 1766 tot 1780 behandelen, vermeldt

hij, dat het VIIIste Deel de jaren van 1781 tot 1786 zal bevatten; een tijdvak, dat belangrijke stof heeft opgeleverd voor den tekst, die de elf of twaalf platen van dit Deel ophelderen. De oorlog met Engeland, vooral de slag van Doggersbank, de uitgifte van papieren geld in O. en W. Indië en op de Kaap de Goede Hoop, de laatste levensjaren en dood van JOHAN DERK VAN DER CAPELLEN TOT DEN POL en de burgerwapening zijn onderwerpen, die velerlei nasporingen hebben vereischt.

Hetzelfde lid biedt ten geschenke aan voor de Boekerij twee Notices door hem geleverd voor de Revue de Numismatique Belge, 4me Série, T. I. getiteld: Monnaies anciennes trouvées en Frise; — en Quelques mots sur des monnaies du onzième Siècle. In het eerste wordt een belangrijke vonst van Angel-Saxische munten, in Maart 1863 in Friesland gedaan, behandeld; in het tweede wordt getracht de omschriften van eenige in Friesland gevonden munten te verklaren.

De Heer M. DE VRIES overhandigt den Secretaris de 16de Aflevering van MAERLANTS Spiegel Historiael voor de Bibliotheek der Akademie. — De Heer Boot legt een exemplaar over van het laatstelijk bekroonde Latijnsche Prijsvers, hetwelk eerlang aan de leden zal worden verstrekt. — Van den Heer MOLHUYSEN is ingekomen een exemplaar van het door dien Geleerde uitgegevene Register op de Charters van het Archief te Kampen. — De Heer Janssen brengt ter tafel eene Beschrijving van een grafsteen uit de Veertiende Eeuw, geplaatst in de Werken van het Friesche Genootschap, — waarna de Vergadering, daar niets verder te behandelen is, door den Voorzitter wordt gesloten.

OVER DE

GEVOLGEN VAN HET TWAALFJARIG BESTAND.

KORTE INHOUD EENER BIJDRAGE

VAN

W. G. BBILL.

Opmerkelijk is de plaats van ALEX. VAN DER CAPELLEN in zijne Gedenkschriften (I, bl. 17) over de gevolgen van het Bestand geveld. "Onze Staat, zegt die Schrijver aldaar, is gedurende den tijd van het Bestand van alle kanten ondergraven en ondermijnd; zoodat wij bij het Bestand niets gewonnen, maar veel verloren hebben." Dit oordeel is valsch. Niet het Bestand, maar zijne bestrijders hebben den Staat ondermijnd. Toen van der Capellen dat woord uitte, was hij nog jong, en later heeft hij veel dingen anders leeren inzien, en bepaaldelijk den grooten tegenstander van het Bestand, Prins MAURITS, scherp leeren beoordeelen. Dus zouden wij weinig gewicht aan die uitspraak behoeven te hechten, ware het niet dat eene zoo ongunstige oordeelvelling over het Bestand eene soort van gemeenplaats is geworden, en zich in de leerboeken onzer geschiedenis voortplant.

Toegegeven dat de voortzetting van den oorlog in 1609 de uitbarsting der binnenlandsche twisten zou hebben voorkomen, zoo mogen wij vragen: was het geoorloofd de ramp van den oorlog te bestendigen, ten einde den strijd der partijen meester te blijven? Zou het van OLDENBARNEVELT redelijk gehandeld zijn geweest, zoo hij door den oorlog den triomf van diegene der beide partijen verzekerd had, welke volgens zijne overtuiging op een verkeerden, voor de orde van gansch Europa gevaarlijken weg was?

Maar is het waar, dat bij het Bestand niets gewonnen en veel verloren is? Waar is het niet, dat het Bestand den invloed van den Staat naar buiten benadeeld en de weerbaarheid der Republiek verminderd heeft.

Naauwelijks was het Bestand gesloten, of de Republiek nam deel aan de krachtigste maatregelen, ten einde de bemoeijing des Keizers met de zaken van de Guliksche en Kleefsche Landen te beletten, en te verhoeden dat deze opengevallen erfenis aan een Roomsch-Katholiek vorst ten deel viel. Toen HENDRIK IV was omgebracht, was zij het. die de hoofdleiding der zaak op zich nam, en door de inneming van Gulik en de bezetting van verscheidene vaste plaatsen ten behoeve van haren beschermeling, den keurvorst van Brandenburg, eene stelling in Duitschland innam. bestemd om in het Rijk een tegenwicht te stellen tegen de inmenging van Spanje ten behoeve der Katholieken. Geen vertoogen van Koning JACOBUS, geene tijdelijke coalitie zelfs van de Mogendheden heeft de Staten er toe gebracht om die stelling op te geven. De overgave van Gulik na oldenbarnevelts val en na het hervatten van den oorlog was eene inwilliging van Prins MAURITS aan de Mogendheden, die aan de stoute rol der Republiek een einde wilden maken.

En niet alleen het overwicht van de macht der Katho-

lieken in het Rijk ging de Republiek tijdens het Bestand te keer, maar ook de willekeur der vorsten in den Nedersaksischen Kreis, die de steden wilden afleeren om Hollands voorbeeld te volgen. De Staten hadden er een krijgstocht voor over om den Hertog van Brunswijk de verdrukking zijner hoofdstad te beletten, en in het jaar 1615 schreef Prins FREDERIK HENDRIK aan het hoofd der Nederlandsche ruiterij den Hertog vrede en vriendschap met zijne onderdanen voor. Zulks kon zonder een behoorlijk in stand gehouden leger niet geschieden. In December 1618; toen OLDENBARNEVELT op Prins MAURITS last gevangen gezet was, gaf deze vorst in de Petitie tot de Consenten van 1619 dan ook de gunstigste getuigenis aan het Bewind gedurende het Bestand ten aanzien van de behartiging der Hij verklaart, dat "Hun Hoog Mogenden krijgszaken. zeer wijselijk gedurende het Bestand altijd geraden gevonden hadden, niet alleen al het krijgsvolk, traktementen en andere lasten van den staat van oorlog aan te houden, maar ook voor de betaling der Fransche troepen te zorgen," En wat lezen wij in de Petitie tot de Consenten van 1624? Dat de Staat van onze gemeene zaak meedert den uitgang van het Bestand niet weinig in het ongereede verloopen was." Zulk een getuigenis gaf Prins MAURITS kort voor zijnen dood aan het Bewind van zijnen tegenstander. Ook Koning JAKOBUS door zijn eigenbelang genoopt, bracht bij monde van zijnen afgevaardigde, Lord DONCASTER, hulde aan onze krijgsmacht in dien tijd. Toen deze edelman, in December 1619 uit Duitschland teruggekomen, waar hij den Uniedag der Protestantsche vorsten had bijgewoond, ter vergadering der Staten-Generaal verscheen, dankte hij Hun Hoog Mogenden, uit 's Konings naam, voor hunne belangstelling in de zaak van zijnen schoonzoon, en spoorde hen aan voort te gaan hem te

ondersteunen. Hun was, zeide hij, dit veel gemakkelijker, dan den Koning: "Zij waren dichterbij, en hadden altijd eene voldoende krijgsmacht, gereed om dadelijk te velde te trekken."

Maar niet alleen het leger was in goeden staat. Men hoore wat WINWOOD verklaarde bij zijn afscheid, in Augustus 1613 genomen. "Gelijk de wereldsche zaken, zeide hij, veranderlijk zijn, zoo was ook in deze Landen gedurende het tiental jaren, die hij hier had doorgebracht, veel veranderd, maar God lof! altijd van goed tot beter, en van beter tot het allergewenschste." - Wanneer het Bestand geene gunstige uitkomsten opgeleverd en geene gelukkige vooruitzichten geopend had, zou hij, vier jaren nadat het in werking getreden was, niet aldus hebben kunnen spreken. En hoe sprak skytte, de afgevaardigde van GUSTAAF ADOLF, den eenigen vorst, die het oprecht met het Protestantisme meende? In het begin van 1618 nam deze Gezant zijn afscheid. Bij die gelegenheid wenschte hij den Staten, dat hunne regering, "die hunne onderdanen geenerlei dienstbaarheid, dwang of hardheid gevoelen liet, maar hen als kinderen in het ouderlijke huis vol liefde leidde, ten eeuwigen dage bloeijen en de vrijheid handhaven mocht. Die vrijheid zou verzekerd zijn, voegde hij er bij, wanneer hunne onderzaten de wet en de deugd betrachtten. Daartoe hadden zij slechts der Staten bestuur en raad op te volgen: dit doende toch gehoorzaamden zij de wet en de deugd zelve." - Het laat zich denken, dat zulk een bewind eene soort van tooverkracht naar buiten oefende, bepaaldelijk op die bestanddeelen der maatschappij. welke zich geroepen mochten achten om in zelfstandigheid en nijverheid bij de Hollanders niet achter te staan. Vandaar getuigenissen als die van de Gezanten van Maagdenburg, eene stad, die zich wegens haren ijver voor de

Protestantsche belangen den naam van Canzlei Gottes had verworven. In September 1613 verschenen zij te 's Hage. Behalve de belangrijke stoffelijke belangen, die hen naar eene alliantie deden wenschen, gebruik makende van het artikel van het verbond der Staten met Lubek, waarbij voor andere steden de toetreding was opengelaten, --- gevoelden zij nog eene andere drijfveer: "Zij bewonderden de Republiek, die zich door de Goddelijke Voorzienigheid in hare onnaspeurlijke wijsheid de voortplanting en onderhouding van de rechten der volken zag toevertrouwd, en bij dien geweldigen wasdom van geluk en voorspoed, door hare vroomheid en kloekheid van de Goddelijke Majesteit verworven, zich tegen niemand hatelijk of afgunstig, maar veeleer, naar den aard en de eigenschap des Allerhoogsten Gods zelven, meêgaande en goeddadig betoonde." Op denzelfden dag zeiden de Gezanten van Brunswijk in de vergadering der Staten-Generaal, dat "nu binnen en buiten het Rijk wijd en zijd het gerucht weergalmd had, dat tusschen Hun Hoog Mogenden en Lubek een verbond gesloten was, zij gekomen waren om met eigen oogen te zien wat hun was aangezegd." - Zoo maakte de staatkunde van OLDENBARNEVELT vredelievende veroveringen. Gansch het Hansegebied was op weg eene nieuwe Provincie of liever eene nieuwe reeks van Provinciën aan de Unie der Vereenigde Landen toe te voegen. Op deze wijze zou eene Republiek van Noord-Europesche Vereenigde Staten ontstaan zijn, alle mededinging te sterk, en dus uitgebreid zon ons Vaderland later zelfs tegen Engeland, toen het tot vrije ontwikkeling gekomen was, bestand zijn geweest. Nog in 1653 schreef WILLEM BOREEL (Brieven van J. DE WITT, I, 27): "De Duitsche natie zon met de onze beter gelijken en woord houden en gestand doen wat zij belooft, dan iemand anders. Zij zijn de naaste naburen van den Staat.

waarvan niets kwaads is te vreezen. De geheele Noorderhoek zou in een sterken band kunnen vergelijken: alsdan hadden de Vereenigde Nederlanden anders niemand te zoeken." Zoo sprak BORBEL nog in 1653. Doch toen was de kans voor goed voorbij. In de dertigjarige oorlog waren de elementen vertreden, welke de kracht en den moed gehad zouden hebben zich aan Holland aan te sluiten. WALLEN-STEIN had gezegd: niet alleen Maagdenburg moet getroffen worden, maar het geheele Hanseverbond: "zij zijn de Hollanders van het Rijk." Maar vroeger, vóór dat bij den burger in de ellende van dien oorlog alle welvaart, zedelijkheid en zelfvertrouwen was te gronde gegaan en de Duitsche vorstenstand van de gelegenheid gebruik maakte om de Fransche regeringsbeginselen toe te passen, had krachtige toeleg van oldenbarnevelt bekroond en schoone droom van BOREEL verwezenlijkt kunnen worden. Maar deze uitkomst zou te schoon geweest zijn. De tooverkracht door de Republiek op de burgerij in Noord-Duitschland uitgeoefend, de ontwikkeling door haar aan den handel en de nijverheid in die oorden verzekerd, de uitbreiding daardoor aan haar eigen grondgebied beloofd, dit alles wekte de jaloezij van Engeland, en jaagde den Duitschen vorstenstand, welke zich door den ruitertocht van 1615, met zoo veel woorden, met den ondergang bedreigd verklaarde, tegen den grooten man der Republiek in het harnas. Terwijl de Staten de bewondering der Duitsche steden inoogstten, zaaiden de Duitsche vorsten haat tegen oldenbarnevelt. Sedert zien wij Graaf willem Lo-DEWIJK, Stadhouder van Friesland en Groningen, zwager van den beleedigden Hertog van Brunswijk, OLDENBARNE-VELT tegenwerken, en door de wijziging van de regering in Francker en Leeuwarden te weeg brengen, dat de stem van Friesland in de Staten-Generaal steeds tegen Holland

gekant was. De aandrang van denzelfden Graaf was het, die Prins maurits deed besluiten zich openlijk voor de Contraremonstranten te verklaren en op nieuw eene proeve te nemen met eene staatkunde, welke ten doel had, hem als den man te doen kennen, die bekwaam was om de woelzieke Calvinistische elementen te breidelen, en alzoo zijne erkenning als wettig vorst aan de Mogendheden, en bepaaldelijk aan Spanje, als tot nader orde noodig te doen voorkomen. Oldenbarnevelt was er het slachtoffer van. Zijne grootheid en zijn geloof aan de menschheid waren de eenige oorzaken van zijnen dood.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den NOVEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, L. A. TE WINKEL, H. C. MILLIES, L. J. F. JANSSEN, J. DIRKS, R. FRUIN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. BAKE, M. DE VRIES, C. LEEMANS, A. RÉVILLE, G. MEES AZN., S. KARSTEN, B. J. L. DE GEER, J. VAN LENNEP, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT, J. C. G. BOOT, J. P. SIX.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen, doch de vaststelling verdaagd tot de volgende Vergadering.

Bij gelegenheid eener vrage van den Secretaris omtrent het opmaken van het Proces-Verbaal besluit de Vergadering, dat bij voorkomende gelegenheden door den Secretaris van de geschrevene opgaven voor de Notulen niet meerder gebruik zal worden gemaakt, dan met de gewenschte uitbreiding dier Aanteekeningen overeenkomstig is. De Secretaris meldt, dat voor de Bibliotheek is ingekomen een in het Engelsch bewerkt geschrift van Lepsius,
Standard Alphabet for reducing unwritten languages and
foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters, Lond. and Berl. 1863, en voorts van wege
de Regering van Neerl. Indië een exemplaar van het voor
hare rekening in 12 afdrukken vervaardigd lithographisch
facsimile van een HS. van de Bhârata Joedha Kawi, beschreven in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Neerl. Indië, in een opstel van den Heer
A. B. COHEN STUART, Ambtenaar voor de Javaansche Taalen Letterkunde.

De Heer Boot leest eene critisch-exegetische behandeling voor der laatste Elegie van PROPERTIUS, wier voortreffelijkheid als bijdrage tot de kennis van het huwelijksleven der oude Romeinen wel algemeen erkend wordt, maar welker tekst door verplaatsingen van verzen en bedorven lezingen buitengewoon sterk geleden heeft. Hij heeft daarbij gebruik gemaakt van een Exemplaar van PROPERTIUS met vele aanteekeningen van FONTEIN, voorhanden in de Boekerij der Doopsgezinde Gemeente hier ter Stede. De Spreker is gaarne bereid, dit stuk voor de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling af te staan, en zal acht slaan op eenige vragen en bedenkingen, die door den Heer KARSTEN worden geopperd. Ook de Heer G. MEES AZN. en LEEMANS maken eenige opmerkingen naar aanleiding van de Bijdrage van den Heer BOOT, waarop door dat lid de noodige toelichtingen verstrekt worden.

Daarna wordt door den Voorzitter het woord verleend aan den Heer LEEMANS, die ten vervolge op vroegere mededeelingen over een soortgelijk onderwerp eenige Egyptische Papyrussen met tekst in hiëratisch schrift behandelt. Zijne tegenwoordige mededeeling gaat over de Papyrussen van de Koninklijke Museën te Berlijn, zijnde een van geschiedkundigen en hymnologischen, en een van medischen inhoud uit de tijden van het XIIde, en drie van historischen aard uit den tijd van het XXste Stamhuis, alsmede over een Papyrus van geneeskundigen inhoud, waarin over eene menigte van ziekten, hare diagnose en geneesmiddelen uitvoerig wordt gehandeld, en mystieke toover-formulen medegedeeld, welke tot herstel van de lijders moesten worden aangewend; het een en ander des te merkwaardiger, daar er tot dusver nog zeer weinig medische teksten onteijferd zijn geworden.

De Heer TE WINKEL biedt voor de boekerij een nummer aan van zijn Tijdschrift de Taalgids (Vde Jaarg. No. 3). — De Heer Janssen vermeldt, dat de Heer Gevers van endeelde Degeest aan een door de Letterkundige Afdeeling der Akademie gegeven wenk heeft voldaan, door op het Huldtooneel der Hollandsche Graven nabij Heemskerk een gedenkteeken met passend opschrift te doen plaatsen, bestaande in eene driekante afgeknotte pyramiede, welke de vroegere bestemming van den heuvel herinnert.

De Heer van Lenner verzoekt, dat in het Proces-Verbaal der tegenwoordige Vergadering worde aanteekening gehouden van de dankbare ingenomenheid, welke de Afdeeling gevoelt, dat door een aanzienlijk ingezetene zoo waardiglijk het voorbeeld wordt gegeven van eene handelwijze, welke hier te lande al te zeldzaam is.

De Heer dirks biedt voor de Bibliotheek een exemplaar aan van eene voorlezing van wijlen Prof. H. W. TIJDE-MAN, door hem in het Tijdschrift de Vrije Fries geplaatst over brieven van jochem hoppers aan wigle van aytta (1554—1561.) De Heer delprat wijst bij die gelegenheid op eene belangrijke verzameling van brieven van hopperus, in ettelijke folianten verzameld, te Göttingen voorhanden. De Heer dirks geeft te kennen, dat hem die verzameling niet onbekend is, en dat van die brieven waarschijnlijk later ook nog gebruik zal worden gemaakt.

De Heer Karsten oppert de vraag, welk het verband was tusschen de tien phylen of tribus, waarin het Atheensche volk was ingedeeld in het Algemeene Staatsbestuur, waarvan de Ecclesia of Volksvergadering het middelpunt uitmaakte. De Spreker stelt als hypothese, dat Athene, de zetel van het Staatsbestuur, in deze tien phylen was ingedeeld, en voert daarvoor eenige gronden aan. De Heeren BOOT en BAKE geven naar aanleiding van een programma van H. SAUPPE, de demis urbanis Athenarum eenige inlichtingen over dit onderwerp.

Voorts doet de Heer LEEMANS nog mededeeling, dat bij de Commissie der Akademie voor de overblijfselen der onde Vaderlandsche kunst sedert de laatste opgaaf in de Vergadering van Mei tot op heden zijn ingekomen, en in dank worden vermeld de volgende toezendingen, als:

Van den Heer A. C. BON te West-Schouwen;

- " " " DIBBETS, Hoofdonderwijzer te Heesselt in Gelderland:
- ", ", " Mr. EYCK VAN ZUYLICHEM, te Maartensdijk;
- " " " HARTOG, Zalt-Bommel;

VERSE, EN MEDED, AFD, LETTERK, DEEL VIII.

2

Van den Heer B. TIDEMAN JR., predikant der Remonstrantsche Gemeente te Hoorn;

" " " w. van Bemmel, Gemeente-Architect te Gouda;

,, ,, ,, R. GIPS CZN., te Dordrecht.

Nog deelt de Heer LEEMANS mede, dat de oude beitelwerken van de Hofzaal te 's Gravenhage door de Regering aangekocht en dus voor het Museum van vaderlandsche geschiedenis in die Hofzaal zijn behouden gebleven.

Eindelijk dat het Romeinsche grafmonument uit den kerktoren te Dodewaard, ten gevolge van de bemoeijingen der Commissie, door den Raad dier gemeente aan het Rijks Museum van Oudheden ten geschenke afgestaan, zonder tegenspoed in de maand Augustus uit den toren weggenomen en in het Museum is overgebracht.

Daarna wordt door den Voorzitter de Vergadering gesloten.

BIJDRAGE

TOT DE

KRITIEK EN VERKLARING

VAN

PROPERTIUS' LAATSTE ELEGIE,

DOOR

J. C. G. BOOT.

Het gedicht, dat in den bundel van PROPERTIUS de laatste plaats inneemt, verdient in vele opzichten hoog gewaardeerd te worden. L. c. valokenaer, die, hoewel hij zelf geene Latijnsche versen maakte, een fijn kenner en beoordeelaar der Romeinsche dichters was, plag aan zijne leerlingen dit gedicht boven alle andere aan te bevelen als eene proef van Romeinsche verhevenheid, en zijn leerling P. H. KOPPIERS, die het laatste hoofdstuk zijner Observata Philologica daaraan wijdde, noemt het niet ten onrechte de koningin der Latijnsche elegie. Het is er echter verre af, dat wij dit keurig gedicht zoo kunnen genieten, als eens de tijdgenooten van den dichter. In zijn tegenwoordigen vorm zou geen Romein het met gemak en genoegen gelezen hebben, en als PROPERTIUS het nu las, zoo als het onder de handen van onkundige afschrijvers misvormd is, hij zou zich evenzeer ergeren als APELLES, als

hij zijne Venus, of PROTOGENES, als hij zijn Jalysus verminkt en bemorst had gezien. Het gebrek aan orde en zamenhang, dat door de verplaatsingen van SCALIGER, KOPPIERS en SCHRADER niet weggenomen is en wel-nimmer zal verholpen worden, geeft recht tot het vermoeden, dat wij hier membra disiecta poetae hebben, dat er versen zijn uitgevallen en misschien ook enkele vreemde toevoegselen zijn ingelascht. Na de vruchtelooze pogingen van anderen om door omzettingen den oorspronkelijken vorm te herstellen, zal ik mij daaraan niet wagen, gedachtig aan hetgeen wij in een brief van CICERO lezen (ad Att. XVI, 15, 5): desperatis etiam Hippocrates vetat adhibere medicinam. Alleen in den aanhef zal ik mij eene omzetting veroorloven. Maar, wanhoop ik aan de herstelling van het geheel, ik geloof daarentegen dat ook na alles wat vóór en na van santen door uitstekende critici gedaan is om het gedicht van vlekken te zuiveren, op dit veld nog veel te doen overblijft, en ik wensch u eenige gissingen mede te deelen, die ik mij vlei dat de goedkeuring der kenners zullen wegdragen. Daar ik mij niet alleen van de uitgegeven bijdragen van HEINSIUS, SCHRADER, HÜSCHKE, SCHIPPERS, LACHMANN en anderen heb kunnen bedienen, maar terwijl ook de onuitgegeven aanteekeningen van PETRUS FONTEIN, op den rand van zijn exemplaar der editie van BROUKHUSIUS, dat later in het bezit van van kooten en HOEUFFT geweest is en nu in de boekerij der Doopsgezinde Gemeente alhier bewaard wordt, mij ten dienste stonden, begin ik met de Elegie te leveren, zoo als ik meen dat zij nader komt bij hetgeen PROPERTIUS kan geschreven hebben, dan in den gewonen vorm het geval is. Eene vergelijking van mijne lezing met die, welke door H. KEIL in de uitgave van Propertii Elegiae bij TEUBNER te Leipzig 1857 aangenomen is en welke bijna geheel overeenstemt met die van LACHMANNS tweede uitgave, zal het best doen zien, dat

ik, den zeer bedorven toestand der handschriften in aanmerking nemende, de vrijheid genomen heb mij niet angstig aan hun schrift te binden.

CORNELIA, dochter van een der Scipionen en van scribonia, die gehuwd was geweest met L. Aemilius Paullus Lepidus, die in het jaar 731 censor geweest is, wordt na haar verscheiden aldus sprekende ingevoerd:

Desine, *) Paulle, meum lacrimis urgere sepulcrum:

- Nempe tuas lacrimas litora surda bibent.
 Cum semel infernas intrarunt funera leges,
- 2. Panditur ad nullas ianua nigra preces.
- 5. Te licet orantem furvae deus audiat aulae,
 - Non exorabis: stant adamante viae.
 Vota movent superos: ubi portitor aera recepit,
 Obserat umbrosos invida Parca locos.
 - Si moestae cecinere tubae, cum subdita nostrum
- 10. Detraheret lecto fax inimica caput,
 Quid mihi coniugium Paulli, quid currus avorum
 Profuit aut animae pignora tanta meae?
 Num minus immites habui Cornelia Parcas?
 En sum, quod digitis quinque levatur onus.
- 15. Damnatae noctes et vos vada lenta paludis, Et quaecunque meos implicat unda pedes, Immatura licet, tamen huc non noxia veni: Det pater hic umbrae mollia iura meae. Aut, si qua posita iudex sedet Aeacus urna
- 20. In me sortitus vindicet ossa pia;

 Adsideant fratrem iuxta et Minoida sellam

 Eumenidum intento turba severa foro;

 Sisyphe, mole vaces, taceant Ixionis orbes,

 Labro Tantaleo corripiare liquor;

^{*)} Ter vergelijking geef ik onder den tekst de lezingen van KELLS uitgave: v. 5. fuscae — v. 6. Non exorato stant — v. 8. herbosos lurida porta rogos. — v. 9. Sic — v. 10. caput. — v. 12. famae — v. 15. paludes — v. 19. quis — v. 20. In mea sortita en pila — v. 21. fratres met weglating van et — v. 24. Fallax

25. Cerberus et nullas hodie petat improbus umbras,
Et iaceat tacita lapsa catena fera.
Ipsa loquar pro me: si fallo, poena sororum
Infelix humeros urgeat urna meos.
Si cui fama fuit per avita tropaea decori,

- 30. Versa Numantinos regna loquuntur avos;
 Altera maternos exaequat turba Libones,
 Et domus est titulis utraque fulta suis.
 Mox, ubi iam facibus cessit praetexta maritis,
 Vinxit et aspersas altera vitta comas,
- 35. Iungor, Paulle, tuo nec discessura cubili: In lapide huic uni nupta fuisse legar. Testor maiorum cineres tibi, Roma, verendos, Sub quorum titulis Africa tonsa iaces, Te, Perseu, proavi similantem pectus Achilli,
- 40. Quique tuas proavus fregit, Achille, domos, Me neque censurae legem mollisse nec ulla Labe mea vestros erubuisse focos. Non fuit exuviis damnum Cornelia tantis, Quin erat et magnae pars imitanda domus.
- 45. Nec mea mutata est aetas, sine crimine tota est:
 Viximus insontes inter utramque facem.
 Mi natura dedit leges a sanguine ductas,
 Ne possem melior iudicis esse metu.
 Quaelibet austeras de me ferat una tabellas:
- Turpior assessu non erit ulla meo;
 Vel tu, quae tardam movisti fune Cybeben,
 Claudia, turritae rara ministra deae,
 Vel cui, commissos cum Vesta reposceret ignes.
 Exhibuit vivos carbasus alba focos.
- 55. Nec te, dulce caput mater Scribonia, laesi:
 In me mutatum quid nisi fata velis?
 Maternis laudor lacrimis urbisque querelis,
 Defensa et gemitu Caesaris ossa mea.
 Ille sua nata dignam vixisse sororem

v. 26. sera. — v. 30. Afra — v. 34 acceptas — v. 35. sic — v. 36. hoc — v. 39. Et Persen — v. 40. proavo fregit Achille domos, — v. 43. tantis C. damnum, — v. 46. insignes — v. 49. urna —

Increpat, et lacrimas vidimus ire deo;
Et tamen emerui generosos vestis honores.
Nec mea de sterili facta rapina domo:
Tu, Lepide, et tu, Paulle, meum post fata levamen,
Condita sunt vestro lumina nostra sinu.
Vidimus et fratrem sellam geminasse curulem,
Consule quo facto, tempore nupta soror.
Filia, tu specimen censurae nata paternae,
Fac teneas unum nos imitata virum,
Et serie fulcite genus; mihi cymba volenti
Solvitur aucturis tot mea fata meis.

Haec est feminei merces extrema triumphi Laudat ubi emeritum libera fama rogum.

Nunc tibi commendo communia pignora natos: Haec cura et cineri spirat inusta meo.

75. Fungere maternis vicibus pater: illa meorum Omnis erit collo turba ferenda tuo.
Oscula cum dederis tua flentibus, adiice matris:
Tota domus coepit nunc onus esse tuum.
Fle, si quid doliturus eris, sine testibus illis:

80.

Cum venient, siccis oscula carpe genis.

Sat tibi sint noctes, quas de me, Paulle, fatiges,
Somniaque in faciem credita saepe meam,
Atque ubi secreto nostra ad simulacra loqueris,

Ut responsurae sic tua verba iace.

85. Seu tamen adversum mutarint atria lectum, Sederit et nostro cauta noverca toro, Coniugium, pueri, laudate et ferte paternum: Capta dabit vestris moribus illa manus. Nec matrem laudate nimis: collata priori

90. Vertet in offensas libera verba suas:

Seu memor ille mea contentus manserit umbra
Et tanti cineres duxerit esse meos,
Discite venturam iam nunc sentire senectam,

oscite venturam iam nunc sentire senectan Caelibis ad curas nec vacet ulla via.

v. 361. honores, — 62. domo. — v. 66. rapta — v. 79. Et si — v. 80. falle — v. 84. singula — v. 85. mutarit ianua —

95. Quod mihi detractum est, vestros accedat ad annos:
Prole mea Paullum sic iuvet esse senem.
Et bene habet: nunquam mater lugubria sumpsi:
Venit in exsequias tota caterva meas.
Causa perorata est. Flentes me surgite, testes,

100. Dum pretium vitae grata rependit humus. Moribus et caelum patuit: sim digna merendo, Cuius honoratis ossa vehantur avis.

Ik ga nu over tot de opgave der gronden, waarop mijne afwijkingen van de gewone volgorde en lezing steunen.

Gelijk door LACHMANN is aangetoond, dat in het begin der eerste elegie van het tweede boek drie disticha omgezet moeten worden, zoo hebben al lang geleden c. BARTH, P. FRANCIUS en KOPPIERS gevoeld, dat de eerste versen der laatste elegie in sierlijkheid zouden winnen, als men tot omzetting van twee of drie pentametri besloot. Hunne pogingen door van santen in de door hem bezorgde uitgave van P. BURMANNUS SECUNDUS p. 894 vermeld, voldeden mij niet geheel. Naar mijn gevoel moet op lacrimis in v. 1. niet preces, maar lacrimas slaan, en op de infernae leges d. i. loca, ubi leges infernae valent, past niets beter dan de ianua nigra, waaronder ik de deur van den Orcus, de ianua leti van LUCRETIUS (I, 1112 LACHM.), de atri ianua Ditis van VERGILIUS (Aen. VI, 127.), niet zoo als sommigen willen de opening van het graf versta. plaats van Non exorato stant adamante viae, waarvoor althans non exorando d. i. inexorabili had moeten geschreven worden, heb ik mij eene kleine verandering veroorloofd, waardoor de zin in twee opzichten gebaat wordt.

> Te licet orantem furvae deus audiat aulae, Non exorabis:

"al hoort de God der onderwereld u bidden, gij zult hem niet verbidden, hij zal doof zijn voor uwe smeekingen.

v. 102. equis.

Stant adamante viae is gezegd als bij ennius Stant pulvere campi, bij caecilius ager stet sentibus, bij vergilius Stant lumina flamma, en beteekent: de wegen zijn vol staal, zijn geheel en al staal. Adamas, dat van de α privans en δαμάω gevormd, de hardste stof uitdrukt, behoeft geen epitheton, om de kracht te verhoogen, en de beste dichters gebruiken het zonder toevoeging, b. v. theocritus, II, 33: καὶ τὸν ἐν ἄδᾳ κινήσαις ἀδάμαντα en ovidius Trist. IV, 8, 45 en Metam. IV. 452. Als vergilius in zijne beschrijving der onderwereld gewaagt van solido adamante columnae, dan is dit geen epitheton ornans, maar hij duidt daardoor aan, dat die zuilen uit massief staal vervaardigd zijn.

TIB. HEMSTERHUIS schreef in eene aanteekening op LU-CIANUS (I, p. 422), dat hij twijfelde of v. 8. Obserat herbosos lurida porta rogos door iemand behoorlijk kon verklaard worden. Wel beweert LACHMANN, dat deze lezing, steunende op het gezag van alle niet geïnterpoleerde handschriften, de eenige ware is, al verdient zij dan ook niet voor duidelijk, sierlijk en juist gehouden te worden; maar met allen eerbied voor LACHMANN zij het gezegd, het is niet waarschijnlijk, dat propertius bij voorkeur duister, slordig en onjuist zou geschreven hebben. L. heeft niet bewezen, dat rogos hier voor Orcum staat, veel min dat het in die beteekenis het adiectivum herbosos bij zich toelaat. De zwarigheid gelegen in Porta obserat rogos wordt door hem stilzwijgend voorbij gegaan. Porta claudit domum of Orcum is goed gezegd, porta Orci obseratur evenzeer; maar porta obserat aedes is even onjuist, als de deur grendelt het huis. Hierbij komt nog, dat het armoede van denkbeelden verraadt, als de dichter, na even te voren de ianua nigra genoemd te hebben, nu weder de lurida porta vermeldt. Met behulp van hetgeen door anderen is voorgeslagen kwam ik tot de lezing:

Obserat umbrosos invida Parca locos.

Het woord, dat zich het verst van herbosos der handschriften verwijdert, umbrosos wordt reeds in minder goede handschriften gevonden en is zeer passend om het onderaardsche, waar een eeuwige nacht heerscht, te kenmerken. Men vergelijke claud, de raptu Pros. I, 116: Lucidus umbroso miscebitur axis Averno, en Gigantom. 45, nec te, Proserpina, longe Umbrosae tenuere fores. Wil men met markland lurida Parca vasthouden, ik heb er niet tegen, hoewel ik aan invida de voorkeur geef.

Het verband van het volgende distichon met het voorgaande is duister bij de gewone lezing Sic moestae cecinere enz. Daarom wilde dousa voor Sic lezen Sat, waarmede niets gewonnen wordt. Veel gelukkiger is de emendatie van s. w. schippers in zijne Obss. crit. in Propertii lib. IV, Gron. 1818, p. 82, die ik zonder aarzeling opnam. De zin van dit distichon is dan deze: Si mihi moriendum fuit.

Famae pignora kan cornella noemen, al wat haren goeden naam bevestigt. Maar het is mij niet duidelijk, waarom zij daarover nu spreekt. Gepaster is het, als zij hier vermeldt, al wat haar een lang leven beloofde, leeftijd, ligchaamskracht en gezondheid. Daarom heb ik in plaats van famae geschreven animae.

Nadat CORNELIA in de veertien eerste versen zich over haar noodlot heeft beklaagd, keert zij hare rede tot de onderaardsche plaatsen en de wezens der onderwereld, om ten hunnen aanhoore hare zaak te bepleiten. Want eene vroegtijdige dood werd dikwijls voor eene straf van eenig vergrijp gehouden. Vg. broukh. op v. 17 en heyne op tibull., I, 3, 51. Daarom zegt zij: hue non noxia veni (v. 17), aetas sine crimine tota est (45) en Quaelibet austeras de me ferat una tabellas (49). Dit laatste is moeijelijk te rijmen met v. 18.

Det pater hic umbrae mollia iura mcae,

woorden, die ook na het onmiddelijk voorgaande hue non nozia veni vrij zonderling klinken. Cornella, die zich van hare onschuld bewust is, moet recht voor zich vragen, maar geen zacht recht, geene genade voor recht. "Mollia iura sunt aequa, benigna, propitia" zegt van santen, het tegendeel van avidi tristia iura Dei in de Consol. ad Liviam, 440- Koppiers bemerkte de zwarigheid en schreef:

Deprecor huic umbrae mollia iura meae.

De gissing is vernuftig, maar ik waagde niet haar over te nemen. Alles wel beschouwd, geloof ik dat men met de gewone lezing vrede moet houden en alleen den klemtoon niet op mollia leggen. PROPERTIUS kan zich den God voorstellen even als STATIUS dit deed, iratum omnibus umbris, en dan is in den mond van CORNELIA de bede om een zacht vonnis niet ongepast.

Ook schraders gissing in v. 16 ulva voor unda te lezen meen ik te moeten verwerpen. Implicat unda pedes is hetzelfde, wat vergellus Aen. VI, 438 uitdrukt door tristi palus inamabilis unda alligat, welke woorden door passeratius terecht met deze plaats vergeleken zijn.

In v. 18 is de vader, van wien cornella recht verlangt, niet pluto, zoo als de uitleggers zeggen — de Romeinen noemden hem wel patrem Ditem, maar niet eenvoudig patrem — maar zoo als overal, waar deze naam van een God gebruikt wordt, juriter, de vader van Goden en menschen, wiens macht zich ook over de onderwereld uitstrekte. Immers horatius bezong hem, als den machtigen God.

Qui terram inertem, qui mare temperat Ventosum et urbes regnaque tristia, Divosque mortalesque turbas Imperio regit unus aequo.

Men vergelijke de aanteekening van wunderlich op de aang. plaats van TIBULLUS.

De twee volgende disticha hebben de scherpzinnigheid der critici zeer op de proef gesteld. Ik zal uwe aandacht niet vermoeijen door de opgave der zeer uiteenloopende gissingen, noch minder met hunne wederlegging. Aeacus heb ik niet willen prijsgeven (verg. II, 20, 30,) en om hem niet andermaal onder den naam fratres te laten optreden, heb ik geschreven fratrem, waarbij dan alleen aan BHADAMANTUS kan gedacht worden. Voor Si quis iudex Aeacus, dat ongerijmd is, schreef ik met fontein si qua sc. parte, en nam in het volgende pentameter de verbetering van GRAEVUS op, waardoor èn het vers van dat dubbel paar woorden van gelijken klank (mea sortita — ossa pila) bevrijd èn in plaats van de gewrongene constructie een echt Latijnsche phrase ontstaat. Aeacus iudex sedet in me, AEACUS zit als rechter over mij. Vg. ovid., ex Ponto, III, 5,23 volg.

Utque fui solitus, sedissem forsitan unus De centum iudex in tua verba viris.

Graevius, die over verschillende plaatsen dezer elegie met NIC. HEINSIUS gedachten wisselde, verklaart de woorden vindicet ossa pia zeer goed door: "pronuntiet ea esse a poenis sontium immunia." (Zie Syll. epistt. a p. Burmanno curata, IV, p. 221), en in eenen lateren brief: "vindicet meam umbram a poena, rectam ferendo sententiam de meae vitae sanctitate." (ald. p. 227).

De constructie van de woorden: turba adsideant iuxta fratrem behoeft niet door andere voorbeelden gestaafd te worden.

In v. 24 stuiten wij op Tantaleo, waar Tantalo noodig is. Te vergeefs slooft men zich af om te bewijzen, dat Tantaleus voor Tantalus zal gezegd zijn, even als naast Tyndarus ook Tyndareus gevonden wordt, of leest met AURATUS:

Fallax Tantaleo corripere ore liquor

alsof PROPERTIUS zich niet anders had kunnen redden, dan door tegen alle spraakwetten den imperativus corripere in het midden van coniunctivi te plaatsen *). Het komt mij waarschijnlijk voor, dat in het handschrift, waaruit onze afschriften zijn voortgevloeid, een onleesbaar woord stond, en dat deze gaping door fallax is aangevuld, misschien met het oog op II, 17, 6. Het adiectivum Tantaleo geeft aanleiding om hier een zelfstandig naamwoord te plaatsen, b. v. haustu of labro, zoo als CLAUDIANUS, de raptu Pros., II, 336, schreef:

Non aqua Tantaleis subducitur invida labris.

Als ik twee versen verder fera voor sera schrijf, dan vordert de eerlijkheid, dat ik de eer dezer verbetering aan een ander afsta. In Fonteins exemplaar staat met de hand van scheader geschreven: tacita — fera. Wassenb. egregie. Sie de Cerbero eximie apud Sophoclem.

In vers 30 hebben de uitgevers de coniectuur van SCALIGER Afra opgenomen, en LACHMANN teekent daarbij aan: vitium perantiquum a magno Scaligero felicissime sublatum. Ik geloof met fontein en met passow (in het epimetrum van de voorrede van 1. SILLIG voor de Dresdener uitgave van statii Silvas, p. XXI), dat scaliger mistastte, zoowel omdat in v. 38 van het overwonnen Africa gesproken wordt, als omdat het zonderling klinkt de Afrikaansche rijken den Numantijnschen scipio te laten vermelden. Terecht begrepen zij, dat de bedorven lezingen der handschriften aera, sera, vera met Lipsius in versa moeten veranderd worden. Versa

^{*)} Fr. Passow wilde *Tantalidae* geschreven en dan den dativus voor ab met den ablat. en het patronymicum voor het primitivum genomen hebben. Zie zijne *Opusc. Acad.* (Lips. 1835) p. 801 seqq. Ik kan mij daarmede niet vereenigen.

voor eversa, zoo als bij horatius, Carm., III, 25, 16; proceras manibus vertere frazinos en in den eersten brief van sarinus v. 99, versae post funera Troiae. Bij versa regna heeft men dan en aan Carthago en aan Numantia te denken.

Ann de gepastheid van mox in v. 33 heeft men te onrechte getwijfeld. Gevolgd door ubi iam cessit geeft mox
een lateren tijd te kennen, die men zich langer of korter
kan denken, even als bij HORATIUS, Carm., II, 1, 10, Mox,
ubi publicas res ordinaris, grande munus Cecropio reddes
cothurno. Bedenkelijker vind ik sic in het vers:

Iungor, Paullo, tuo sic discessura cubili.

Men kan, ja, de woorden sic discessura verklaren: "sic, ut nunc factum est, morte discessura," of "tibi iuncta, non alteri," maar beide verklaringen zijn niet vrij van gezochtheid. Leest men met J. G. Hüschke, Epist. crit. in Prop., p. 87, non discessura; of wel, wat minder van de lezing der handschriften afwijkt, nec discessura, dan slaat het volgende vers hier veel beter op:

In lapide huic uni nupta fuisse legar.

Zoo immers moet zij spreken: huic uni, namelijk Paullo, wiens naam onmiddellijk voorafgaat, niet in lapide hoc, dat volstrekt ongerijmd is, daar coenella in de onderwereld haren grafsteen niet kon aanwijzen.

In vers 40 ben ik met LACHMANNS uitgaaf van 1829 de lezing van het Groninger handschrift gevolgd, omdat zij alleen een gezonden zin oplevert: et testor eum proavum, qui fregit tuas domos, Achilles. De korte laatste silbe in den vocativus Achille levert wel bezwaar op; maar als men bedenkt, dat in het Aeolisch dialekt, dat zooveel invloed op de Latijnsche taal had, de vocativi. Σώκρατε, Δημόσθενε gevonden werden (zie gregor, de Dial., p. 617 ed. schaef.), en zich herinnert, dat de korte e van de ab-

lativi der derde declinatie als monte, patre oorspronkelijk lang waren (zie corssen, über Ausspr. der lat. Sprache, I, 332), dan schijnt men die vrijheid aan een dichter te mogen toestaan.

Viximus insignes inter utramque facem

kan PROPERTIUS geschreven hebben; maar zeker past de vermelding van hare kuischheid en huwelijkstrouw beter in den mond eener vrouw. Daarom heb ik de gissing van BURMAN, waaraan ook WYTTENBACH zijne goedkeuring schonk in de Bibl. Crit., VI, p. 22, in den tekst geplaatst.

Bij de woorden:

Quaelibet austeras de me ferat urna tabellas schijnen de meeste uitgevers zich niet afgevraagd te hebben, of een Romein kon zeggen: urna fert tabellas de aliquo voor ex urna ducuntur tabellae *), noch ook of quaelibet urna hier wel te pas komt. Er was, denk ik, éene urn voor de tabellae, posita sedet Aeacus urna, niet eene menigte urnen. Enkele uitgevers gevoelden het bezwaar en wilden umbra voor urna schrijven. Veel gelukkiger is de verbetering van s. WIJNGAARDEN: una. Quaelibet una, de eerste de beste, zoo als II, 10, 44 quaevis de tribus una en in cic., Brut. 93, quivis unus ex populo.

Bij al de coniecturen op het volgende pentameter, die VAN SANTEN opgeeft, kan ik nog eene, naar ik meen, nieuwe voegen, die ik in de kantteekeningen van FONTEIN vond: Purior e sezu non erit ulla meo. Ik heb mij echter aan de lezing der handschriften gehouden, zoo als die door PASSERATIUS met verandering van eene letter (assessu voor

^{*)} Men zou mij de woorden van CICERO kunnen tegenwerpen, ad Q. fr. II, 6, 6: senaterum urna absolvit, maar daar die uitdrukking staat voor: senatores tabellis suis absolverunt, bewijst zij niets voor de juistheid van de door mij gewraakte woorden. Hetzelfde geldt van de nitdrukking bij ASCONIUS, p. 90: senatorum urna damnavit.

assensu) gewijzigd is. De zin is onberispelijk: geen mijner bloedverwanten zal onteerd worden, door dat ik nevens haar plaats neem. Dat assessus elders niet gevonden wordt, is geen bezwaar. Er komen bij de oude schrijvers en dichters zoovele analyse voor, dat iedere poging om een op te ruimen, dat met de analogie niet in strijd is, afkeuring verdient.

Bij de tien volgende versen behoeven wij niet stil te staan. Tot hunne verklaring kan ik op de uitgevers verwijzen. De kritiek vindt hier niets te doen. Door verandering van interpunctie wordt, zoo als schippers goed opmerkte, het dan volgende distichon beschermd tegen onnoodige verandering van lezing.

Et tamen emerui generosos vestis honores

behoort bij het voorgaande. Hoewel mijne moeder, de burgers en Caesar door hunne klachten toonen, dat zij mij een langer leven waardig keuren, ben ik toch gestorven en heb eene plechtige uitvaart bekomen. (Dit schijnen althans deze woorden generosi honores vestis aan te duiden. Ik denk daarbij aan het torum Attalicum, waarvan in prop., II, 10, 22, gesproken wordt, en aan de purpere kleederen, die vergilius over het lijk van misenus laat werpen en die hij velamina nota noemt. Aen. VI, 221. De verklaring van turnebus, Advers. XXIII, 7, is te willekeurig). Daaraan voegt cornelia dan als troost deze verklaring: maar toch ben ik niet kinderloos gestorven en spreekt hare kinderen aan, eerst hare beide zonen lepidus en paullus, dan hare dochter, wier naam niet genoemd wordt, maar die denkelijk aemilia zal geheeten hebben.

Zonderling staat tusschen die aanspraak aan de kinderen het distichon:

Vidimus et fratrem sellam geminasse curulem Consule quo facto tempore rapta soror.

Wie is die soror? eene zuster van LEPIDUS en PAULLUS? maar cornella had nooit een kind verloren. Zie v. 97 volg. Dan misschien eene zuster van cornelia? Maar waartoe die vermelding te dezer plaatse? Of is rapta soror gezegd voor ego soror rapta sum? Als dit de bedoeling is, dan zijn de versen hier misplaatst en zij zouden b. v. achter vers 36 beter te pas komen. Maar ook dan blijft tempore rapta soror ongerijmd. Cornelia beklaagt zich immers, dat zij te vroeg gestorven was, v. 17, en tempore rapi is opportuno tempore mori. Alle dubbelzinnigheid en duisterheid verdwijnt, als men mij toestaat rapta in nupta te veranderen, waaraan GRAEVIUS ook reeds gedacht heeft (zie Syll., IV, p. 227). Nu zegt cornella tot hare beide zonen: Toen mijn broeder, na twee curulische ambten bekleed te hebben, tot consul was gekozen, is uwe zuster jong gehuwd. Tempore nubere is nubere tempore ad nubendum apto, trouwen zoodra het meisje huwbaar is, even als wij in Verr. II, 52 lezen: satis putabat se ad comitia tempore venturum, si pridie venisset. Zoo geschreven geeft dit distichon den sleutel voor het volgende, waarin corne-. LIA tot hare dochter zegt: -

Fac teneas unum nos imitata virum;

woorden, die vrij zonderling klinken als die dochter nog ongehuwd was en ongehuwd kon blijven.

Dat de volgende woorden op de zonen even goed als op de dochter slaan en dus fulcite genus niet in fulcito behoort veranderd te worden, is duidelijk genoeg. Maar ik heb tweederlei bezwaar tegen Et serie fulcite genus. Vooreerst staat het koppelwoord hier zeer te onpas; ten anderen is series zonder toevoeging b. v. van nepotum niet duidelijk. Iets anders is het als verscheidene namen genoemd zijn en dan op die reeks gewezen wordt, zoo als bij ovidius, Metam., XIII, 25 volg.

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

Acacus huic pater est —
Acacon agnoscit summus prolemque fatetur
Jupiter esse suam: sic ab Jove tertius Aiax.
Nec tamen hace series in causa prosit.

Beide bezwaren worden opgeheven door te schrijven: Progenie fulcite genus; maar de afwijking van den overgeleverden tekst is te groot, om deze gissing als eene waarschijnlijke optenemen:

Op het slot van dat distichon, dat in de handschriften luidt aucturis tot mea fata malis teekende van santen aan: "in hac tam contaminata elegia, nescio an versus (nullus) sit depravatior" en betuigt niets gezien te hebben, dat hem voldeed. Den lof van een vernuftigen inval zou hij wel niet ontzegd hebben aan deze gissing van fontein, als hij die gekend had: in tutis sunt mea fata vadis. Ik durf haar echter niet overnemen en geloof met LACHMANN, dat PROPERTIUS kan geschreven hebben: aucturis tot mea fata meis, quum tot mei aucturi sint mea fata, quum ampla spe nepotum mea fata maiora futura videam.

V. 72 moet onveranderd blijven. Fama libera laudat rogum emeritum beteekent: fama nulli serviens, sed libere locuta, laudat mortuam bene meritam. Rogus in de beteekenis van cineres komt ook voor I, 19, 2. Emerui voor plane merui hebben wij in v. 61 aangetroffen en vinden het gestaafd door de navolging in de consol. ad Liviam v. 465 volg. Denique laudari sucrato Caesaris ore Emerui, lacrimas elicuique Deo, en door dit vers van ovidius, ex Ponto I, 7, 61: emeritis referenda est gratia semper.

Achter v. 72 moeten eenige versen zijn weggevallen. Grond tot dit vermoeden vind ik vooreerst in den plotselingen overgang der rede op PAULLUS, maar vooral daarin, dat de treffende aanspraak van CORNELIA aan haren man en hare kinderen, zoo als zij hier volgt v. 73 tot 98, een

hors d'oeuvre is. Schrader gevoelde dit en zocht het te verhelpen door de aanbeveling der kinderen aan den vader en de opwekking aan de kinderen om al hun liefde op dezen over te brengen en hem te verplegen, v. 78—96, achter v. 102 te plaatsen. Maar hierdoor worden wij in nieuwe en niet mindere zwarigheden gewikkeld. Liever neem ik aan, dat de dichter aan cornella eenige versen in den mond zal hebben gelegd, die de toespraak aan man en kroost konden inleiden en motiveren, en dat deze beginnende met Nunc door de afschrijvers zijn overgeslagen, terwijl hun oog viel op het volgende Nunc tibi commendo.

In v. 79 heb ik de harde weglating van den imperativus dole, dien men in den hoofdzin zou moeten aanvullen uit doliturus eris van den bijzin, weggenomen door met withor voor het oortollige et fle te schrijven, en in het volgende vers, waar oscula falle mij onverstaanbaar is, schreef ik siccis oscula carpe genis, omdat dit woord in den zamenhang mij beter voorkwam, dan de door fontein voorgestelde imperativi pange en fige. Ter vergelijking verwijs ik op statii Theb., III, 711: Illius humenti carpens pater oscula vultu. Propertius heeft I, 20, 27 de uitdrukking oscula carpere wederom gebezigd.

Met v. 84 ben ik verlegen. De uitdrukking verba iacere alieui voor verba facere ad aliquem of alicui *), het woord tot iemand richten, is aan propertius niet vreemd. vg. II, 1,77. Maar het toegevoegde singula levert bezwaar op. De uitdrukking wordt duidelijker door te schrijven:

Ut responsurae, sic tua verba iace.

Alle pogingen om in v. 85 aan lectum een ander bijvoegelijk naamwoord toe te voegen als adversum, zijn als

3*

^{*)} Zoo als in de eerste rede van CICERO tegen VERRES § 19: ipsi Hortensio — verbum nullum facit.

mislukt te beschouwen. De Romeinen noemden het bed, dat bij den gehuwden burger tegenover de huisdeur in het woonvertrek stoud, lectus adversus, zoo als blijkt uit de door VAN SANTEN aangehaalde plaats van ASCONIUS. De uitdrukking komt ook voor in een vers van LABERIUS bij GELLIUS XVI, 9: Materfamilias tua in lecto adverso sedet. Mutare lectum adversum, dat bed met een ander soortgelijk verwisselen, is dus eene figuurlijke uitdrukking voor: een nieuw huwelijk aangaan. Maar ianua mutat lectum, waaraan niemand zich schijnt geërgerd te hebben, is ongerijmd. Daarom heb ik in plaats van mutarit ianua geschreven mutarint atria lectum, eene metonymie, waarbij de plaats wordt voorgesteld als datgene verrichtende, wat op de plaats gebeurt. Men vergelijke hiermede Aen. VI, 540. laeva (via) malorum exercet poenas. Prop. III, 1, 35. Pompeio detraxit arena triumphos. Hon. Epist. I, 16, 57. Vir bonus, omne forum quem spectat.

Het laatste vers van de elegie is door de voortreffelijke verbetering van BROUKHUIZEN, die avis voor aquis herstelde, van gezochte verklaringen bevrijd. Het gedicht sluit nu met eene fraaije tegenstelling: Er zijn om hun gedrag ten hemel verheven, onder de Goden opgenomen: moge ik om mijne verdienste waardig gekeurd worden, dat mijne schim naar mijne geëerde voorouders gevoerd wordt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den DECEMBER 1863.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, H. J. KOENEN, C. LEEMANS, W. G. BRILL, A. RUTGERS, A. KUENEN, D. HARTING, J. C. G. BOOT, G. DE VRIES AZ., H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, S. VISSERING, G. MEES AZ., W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BEBGH, W. C. MEES, S. KARSTEN, J. H. SCHOLTEN, L. J. F. JANSSEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, M. DE VRIES, A. RÉVILLE, G. H. M. DELPRAT.

Het nog niet goedgekeurde Proces-Verbaal der Vergadering van October wordt voorgelezen en vastgesteld, met bepaling dat de Memorie van den Heer BRILL over de gevolgen van het Twaalfjarig Bestand, op ingewonnen advies der Commissie van Redactie, in de Verslagen en Mededeelingen eene plaats zal kunnen erlangen.

Daarna wordt het Proces-Verbaal der laatstgehoudene Vergadering — die van November — voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris geeft bericht, dat er ter mededinging naar den prijs van het legaat van Hobufft zijn ingekomen vier latijnsche gedichten:

- 1°. Een prijsvers, Missi exspectatio et querela, onder het Lemma: ἐπὶ δὲ τοῖς καλοῖς φιλοτιμίαν. Plato Symp.
- 2°. Een dergelijk In funere Lycisci. Lemma: Praecipuam curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere. Aug. ap Suet.
- 3°. Een gedicht onder het opschrift: Fulton, vaporis nautici inventor. Lemma:

Phaselus ille quem videtis hospites Ait fuisse navium celerrimus.

Catullus.

4°. Een vijftigtal dichtregelen onder den titel: Medicus recens. υμνος παρφδικός. In plaats van zinspreuk de naam van Dr. JULIUS BEER te Berlijn.

Daarna verleent de Voorzitter het woord aan den Heer BAKE ter mededeeling van zijne Bijdrage, behelzende opmerkingen omtrent de berichten bij de Ouden, betreffende de verbinding van de Middellandsche met de Roode zee.

De Spreker zegt, dat hij tot deze mededeeling aanleiding heeft gevonden in eene bijdrage van het geachte medelid der Natuurkundige Afdeeling F. w. CONRAD, terwijl zijne aandacht later is gevestigd geworden op eene verhandeling van LETRONNE, en op een werk van den Jenaschen Hoogleeraar schleiden over dit onderwerp.

De Heer BAKE handelt over de drie vroegste ondernemingen om een waterweg te graven van den Nijl naar de Roode zee, en wel over die, welke aan sesosteis wordt toegeschreven, die van koning nekos, en de hervatting van dat werk door darius. De Heer bake gaat de berichten na, daaromtrent verstrekt door herodotus (II, 158), hetwelk door hem in het breede wordt verklaard; en voorts van aristoteles en van strabo.

HERODOTUS zwijgt geheel van het ontwerp van SESOSTRIS.

Trouwens de naam van dezen beroemden vorst is een heldennaam, waaraan vaak de meest onderscheidene ondernemingen worden toegeschreven. LETRONNE is van meening. dat het ontwerp zijn eersten grond had in het plan van PERIANDER, om den Isthmus van Corinthe door te steken: doch Spreker ziet daartoe geen genoegzame reden, daar zulk een werk in Egypte geenszins den voorgang van Griekenland noodig had. STRABO en DIODORUS van Sicilië spreken van het kanaal van DARIUS als slechts tot op zekere hoogte voltooid. LETRONNE schrijft dit toe aan de bron dezer berichten, als te zoeken in de historieschrijvers der PTOLEMARUSSEN, die den roem der volbrachte onderneming aan een dezer vorsten hebben willen toekennen. De Heer BAKE kan die gissing niet aannemen, maar zoekt te bewijzen, dat HERODOTUS ook niet verklaart dat DARIUS het kanaal van NEKOS tot aan de Roode zee heeft doorgegraven, en slaat een tweetal veranderingen voor in de daarop betrekkelijke woorden (ώρυξε voor διώρυξε, en ές διασφάγας φερούσας, met den Cod. Med., voor φέρουσα). Hij acht het niet onwaarschijnlijk, dat DARIUS het kanaal hebbe gebracht tot op de bittere meren toe. Zeker is het, dat PTOLEMAEUS later de onderneming heeft doorgezet, zonder zich te laten afschrikken door het beweerde van de verschillende waterhoogte der beidé zeeën. Doch bij elke der bewuste ondernemingen is het afgewerkte gedeelte door Nijlslib wederom onbruikbaar geworden.

Over deze bijdrage, welke de Heer BAKE later hoopt te vervolgen, grijpt eene uitvoerige wisseling van denkbeelden plaats, waarbij de Heer vissering eene kaart van twee Egyptische Ingenieurs overlegt, welke de opmerkingen van den Heer BAKE schijnt te bevestigen. De Heer MILLIES acht het onwaarschijnlijk, dat HERODOTUS, na de poging van NEKOS vermeld te hebben, over het kanaal van DARIUS zoo geschreven zou hebben, als wij nu lezen, indien ook die

onderneming niet was voltooid geworden. Ook de Heer KARSTEN kan zich met de gegeven verklaring en verandering der woorden van hebodotus niet vereenigen. De Heer LEEMANS acht daarentegen die plaats, welke tot dusverre eene crux interpretum was, door den Heer BAKE genoegzaam tot helderheid gebracht. Hij is van oordeel, dat de richting van het kanaal, dat aan sesostris wordt toegeschreven, in verband stond met het uitdelven der steengroeven langs den Nijl, waaruit men dan ook ontzettende steenblokken bij het kanaal heeft gevonden.

De Heer BAKE zegt, dat ook LETRONNE hiervan spreekt; men heeft steenmassaas gevonden, die niet anders dan te scheep hebben kunnen worden vervoerd. Hij verdedigt voorts zijne verklaring van HERODOTUS tegen de gemaakte bedenkingen.

De Heer Boot biedt namens den Heer J. GIACOLETTI te Urbino een exemplaar aan van eene in het Latijn geschreven Levensschets van aloisio vecchiotti, die zich als componist vooral voor kerkmuziek een grooten naam heeft verworven; — en de Heer LEEMANS de 22ste Aflevering der door hem op last van het Gouvernement uitgegeven Monuments Egyptiens; — waarna de Vergadering, aangezien er nog eene buitengewone moet worden gehouden, door den Voorzitter wordt gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JANUARIJ 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C.W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT, J. H. SCHOLTEN, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP, C LEEMANS, A. RÉVILLE, S. KARSTEN, A. KUENEN, W. C. MEES, G. DE VRIES AZN., R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. P. SIX, H. C. MILLIES, J. HOPFMANN, S. VISSERING, L. J. F. JANSSEN, W. MOLL, J. E. GOUDSMIT.

De Voorzitter bericht aan de Vergadering, dat eene missieve is ingekomen van den Minister van Binnenlandsche Zaken in dato 24 Dec. 1863, waarbij kennis wordt gegeven, dat de keus van den Heer J. C. G. BOOT tot Secretaris der Afdeeling door Z. M. is bekrachtigd bij Kabinetsschrijven van 20 Dec. N°. 6.

De Heer Boor aanvaardt die betrekking, zich aanbevelend in de welwillendheid zijner medeleden.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en vastgesteld. Naar aanleiding van het staken der

discussie over de bijdrage van den Heer bake in de vorige Vergadering, daar het uur verstreken was, vraagt de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK vrijheid om die nu voort te zetten. De Vergadering beslist, dat daartoe na afloop der aangekondigde werkzaamheden gelegenheid zal gegeven worden.

De Secretaris bericht, dat zijn ingekomen:

- 1°. een brief van den Heer BAKE, waarbij deze zich verontschuldigt over het niet voortzetten zijner mededeeling ten gevolge van het zware verlies, dat hij onlangs leed.
- 2° nog vijf Latijnsche gedichten ter mededinging naar den prijs uit het legaat van Hoeuffr, als:
- N°. 5. Fraga. Carmen ad Caietanum fratrem, onder de zinspreuk: in tenui labor.
- N°. 6. MDCCCXIII—MDCCCLXIII d. 17 m. Novembris. Recuperata patriae libertas omnino digna, quae post X lustra splendidis celebretur festis. Tot lemma zijn dezelfde jaarmerken opgegeven.
- N°. 7. Een stuk groot 327 disticha, getiteld: Semisaecularia libertatis Nederlandicae, dragende tot kenmerk de woorden: Ovidius novae auctor artis cet. uit het werk van LUC. MUELLER, de re metrica poet. Lat.
- N°. 8. Senis vota pro patria festum restitutae libertatis celebrante die XVII m. Nov. a. 1863, onder de zinspreuk: meminisse iuvat.
- N°. 9. Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani, met hetzelfde motto als N°. 5. De Secretaris bericht, dat dit stuk uit Italië twee dagen na den bepaalden termijn is ontvangen, maar stelt voor om het evenwel ter mededinging toe te laten. Dien overeenkomstig wordt besloten.

Alle de ingekomene Latijnsche gedichten zullen dadelijk aan de Commissie verzonden worden.

- 3°. eene mededeeling van Dr. B. TEN BRINK over nieuwe fragmenten van Alcman, afgedrukt uit de Verslagen van het Provinciaal Utrechtsch genootschap.
- 4°. een brief van den Secretaris der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, ten geleide van een geschenk voor de boekerij.

De Heer RÉVILLE draagt zijne verhandeling voor in de Fransche taal, ten titel dragende Remarques sur le rayonnement de la race Aryenne à la surface de l'Europe.

De spreker wenscht, bij den grooten omvang van dit onderwerp, zich tot twee opmerkingen te bepalen. De eerste staat in verband met de plaatselijke gesteldheid van Centraal-Azië, als bepalende den weg dien de Arische stam bij zijne verhuizing te volgen had. Na eenige voorloopige opmerkingen over de Ariërs en de valsche onderstellingen, die men zich van hun bakermat gevormd had, waarbij ook de traditiën van het eerste bijbelboek aan de dwaling voedsel hebben gegeven, stelt de Spreker vast, dat het oorspronkelijk vaderland der Ariërs ten oosten van Eden moet gezocht worden in de landen, die door de ouden Bactriana en Sogdiana genoemd worden, tegenwoordig Balkh, Buchara en Samarkand. Aldaar omringd door Mongoolsche horden en onderling verdeeld en naijverig op hunne onafhankelijkheid, hebben verschillende stammen der Ariërs zich in de richtingen door de natuur aangewezen voortbewogen, deels naar Indië, deels naar Griekenland en Italië, deels naar Gallië. Een anderen tak vormen de Germanen en Scandinaven, weder een anderen de Slaven en Lithauers. De oorzaak dier verre tochten kan niet alleen in overbevolking gezocht worden, maar de Ariërs werden voortgestuwd door het altijd woelzieke en zwervende Mon-

goolsche ras, door de Turaniërs. Op deze wijze meent de Spreker, dat de verspreiding der Ariërs in verschillende richtingen zich het beste laat verklaren, en hij vermoedt, dat door de voorhoede van die volksverhuizers de naam van het vaderland tot in Ierland, Hibernia, is overgebracht. Eindelijk acht hij het niet onmogelijk om met waarschijnlijkheid de opvolging der verschillende verhuizingen te bepalen.

De tweede opmerking betreft de vraag, of de Arische volksstam op zijne tochten in aanraking is gekomen met de Semiten van Voor-Azië. Volgens den Spreker waren Klein-Azië, Armenië en Mesopotamië lang voor die Arische volksverhuizingen al bewoond door Semiten en Kuschiten, en is de beschaving van deze volksmassa veel ouder dan die der Ariërs. Wat de geschiedenis ons leert van Babylon, Ninivé en Egypte, en van de onderwerping dier landen door Meden en Persen bewijst, dat er vroegtijdig aanraking tusschen die stammen geweest is. Spreker wil zelfs verband zien tusschen het monotheïsme der Hebreërs en de leer van Zoroaster.

De Heeren BRILL en MILLIES doen hulde aan de scherpzinnige combinatiën van den Heer RÉVILLE, maar kunnen zich niet in alle punten met het gesprokene vereenigen. De eerste treedt op als verdediger van Genesis. Hij ziet in het verhaal van den zondvloed eene zuivere mythe en meent, dat er derhalve geen spraak kan zijn van strijd tusschen dat verhaal en Gen. 4. Ten auderen verdedigt hij den hoogeren ouderdom van de beschaving der Japhetische volkeren en acht dien niet in strijd met de bijbel-traditie.

De Heer RÉVILLE gelooft ook aan mythe, maar de mythe heeft een historischen grondslag. Dat er in verschillende gedeelten van Genesis strijd is, wordt door hem met eenige voorbeelden aangetoond. Met de andere bedenking van den Heer BRILL kan hij niet instemmen.

De Heer MILLES verklaart zich tegen de poging van PICTET om den Ariërs een bepaald stamland aan te wijzen. De geographische toestand van Azië is zeer veranderd b. v. in Tibet en Nepal. Derhalve mag men uit het tegenwoordige niet terug besluiten tot het verledene. Hij oppert ook bezwaren tegen eene gelijktijdige verhuizing van Arische stammen, en acht dat de leer der Hebreërs en van Zoroaster te onrecht met elkander in verband gebracht worden.

De Heer réville beantwoordt deze bedenkingen en wijst vooral hierop, dat de verandering van Azië's toestand voorhistorisch is en dus bij deze vraag niet kan in aanmerking genomen worden.

Op verzoek van den Voorzitter staat de Spreker zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

De Heeren karsten en van Lennep staan om het ver gevorderde uur hunne spreekbeurten af aan den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Deze geeft toe, dat de Heer bake terecht beweerd heeft, dat dan tot de doorgraving niet verder heeft gebracht dan tot de bittere meeren, maar kan zich met de behandeling van herodotus II, 158 niet vereenigen. Hij verdedigt de lezing διώρυξε. Herodotus kon niet schrijven ώρυξε, maar had altans ώρυττε moeten schrijven. δία beteekent in deze zamenstelling: van één punt tot een ander brengen, even als in διαχούν VIII, 97. Ook ἐσέχειν ἐς is duidelijk. Het beteekent: bereiken, het opgegeven punt raken, zoo als de vergelijking van I, 193 en VIII, 137 leert. De Heer bake heeft eene andere plaats, die insgelijks over de doorgraving van darius als een voltooid werk spreekt, in IV, 39, niet in aanmerking genomen.

De Heer v. D. BRINK vermoedt, dat misschien over de vraag

der doorgraving nog eenig licht kan verspreid worden door de Perzische opschriften, die ROSIÈRE in 1799 gevonden heeft en van welke in de Description de l'Egypte gesproken wordt.

De heer LEEMANS weet niet, of deze nog bestaan. Zoo ja, dan moeten zij in het Britsch Museum bewaard worden. Het is evenwel niet waarschijnlijk, dat zij, als er eenig licht over een zoo belangrijk punt uit te halen was, zoo lang ongebruikt zouden gebleven zijn.

De Heeren BOOT en KARSTEN vereenigen zich met de verklaring van de plaats van HERODOTUS, II, 158. De eerste vindt evenwel geene aanleiding om het verhaal van HERODOTUS niet ten volle aan te nemen en dus het Dariuskanaal tot aan de Roode zee door te trekken. In den tijd tusschen HERODOTUS' leeftijd en dien van ARISTOTELES kan het gedeelte van de bittere meeren tot Arsinoe of Suez verzand zijn.

De discussie wordt hierbij gestaakt en de Vergadering gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

REMARQUES

SUR LE

RAYONNEMENT DE LA RACE ARYENNE

A LA

SURFACE DE L'EUROPE *),

PAR

A. REVILLE.

Messieurs,

Profitant de l'autorisation que vous m'avez accordée avec tant de bienveillance, je me servirai de la langue française pour vous soumettre quelques considérations sur le rayonnement de la race aryenne à la surface de l'Europe.

Je crains que le titre de mon étude ne vous paraisse bien ambitieux quand vous le comparerez au peu qu'il m'est possible de vous livrer sur un sujet, bien attirant sans doute, mais encore bien hypothétique et bien obscur. Ma légère contribution au trésor de découvertes que tant de savants distingués amassent de nos jours, dans presque tous les pays de l'Europe, sur ce domaine récemment conquis à la science, se borne presque à deux observations,

^{*)} Travail lu à l'Académie des Sciences des Pays-Bas (Sect. des Lettres) dans sa Séance du 11 Janvier 1864.

d'une certaine importance, il est vrai, l'une que je crois inédite, l'autre à peine effleurée dans quelques ouvrages au point de vue scientifique. La première se rapporte aux conditions que la configuration topographique de l'Asie centrale imposait au rayonnement de la population aryenne primitive; la seconde a trait au contact que les peuples aryens ont pu avoir, à un certain moment de leur migration vers l'ouest, avec les populations sémites de l'Asie Antérieure. Cela, joint à quelques conjectures en relation logique avec la première de mes remarques sur la migration primitive de notre race, constitue le sujet de cette étude, dans laquelle, Messieurs, je vous prie de voir essentiellement la preuve du prix que j'attache à participer à vos travaux.

I.

Il importe de bien fixer notre point de départ, et nous ne le pouvons pas sans entrer dans un certain nombre de détails préliminaires.

J'appelle "peuple aryen primitif" cette nation-mère de laquelle est sortie la race qu'on persiste en Allemagne à appeler indo-germanique, comme s'il n'y avait que des Hindous et des Allemands pour la représenter, et qu'il vaut bien mieux appeler indo-européenne, puisque l'on désigne ainsi les deux points extrêmes et la presque totalité des territoires qu'elle a recouverts.

Au point où en sont arrivées aujourd'hui les études ethnologiques et linguistiques, l'existence de ce peuple aryen primitif, duquel sont sortis les Iraniens et les Hindous en Asie, les peuples gréco-latins, gallo-celtes, germanoscandinaves, lithuano-slaves en Europe, est plus qu'une hypothèse; elle est un fait avéré, aussi certain, par exemple, que l'existence d'un peuple latin et d'une langue latine antérieurement à la formation de l'italien, du provençel,

de l'espagnol, du portugais, du français, du wallon, du roumain etc. On a pu même croire un moment qu'on avait trouvé dans le sanscrit védique la langue parlée par ce peuple dont nous sommes tous descendus; mais cette supposition date d'un temps où l'on croyait trop aisément à la dérivation des langues connues l'une de l'autre et où l'on oubliait la possibilité d'un développement parallèle et divergent sur une base commune. Ce qui est demeuré vrai toutefois, c'est que, de toutes les langues connues, le sanscrit est celle qui se tient le plus près du type originel, le zend pouvant seul rivaliser quelquefois avec lui, et qu'au sanscrit le plus souvent nous devons de connaître le sens, autrement introuvable, des racines communes aux termes semblables usités dans la famille aryenne. Sur tous ces points, je ne pense pas qu'il puisse y avoir doute désormais dans la science.

Un autre point qui, dans un avenir peu éloigné, est, je crois, destiné à réunir la même unanimité de sentiments. c'est l'indication approximative du territoire occupé par le peuple aryen primitif antérieurement à sa séparation en plusieurs branches. En suite de la même erreur qui faisait du sanscrit la langue primitive de toute la race indoeuropéenne, on a incliné quelque temps à penser que le pavs des Sept-Fleuves, le Sapta-Sindhu (c. à. d. le Pandjab actuel et l'E. de l'Afghanistan) avait été le berceau de cette race entière. Des recherches nouvelles, parmi lesquelles je puis citer les beaux travaux de MM. PICTET, de Genève, sprecht, émile burnouf, professeur à la Faculté des Lettres de Nancy, ne permettent plus d'en rester là. La comparaison des Védas et de l'Avesta a prouvé que les peuples zends et les peuples hindous ne sont que les deux branches d'un même rameau, que le Sapta Sindhu est, avec le pays de Caboul, la limite souvent indécise de la séparation des deux branches, et que leur commune pa-

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

trie, et conséquemment celle de la race entière dont ils font partie, doit être cherchée au nord des monts Soliman et dans la direction de l'Hindou-khô.

De leur côté, les peuples européens n'ont pas perdu le souvenir de leur origine asiatique. Toutes leurs réminiscences des temps antérieurs à leur établissement définitif, depuis le mythe de Prométhée jusqu'à la légende kymrique de Hû-le-Puissant, amenant son peuple de l'Hellespont dans la Grande Bretagne, nous conduisent aux pieds du Caucase. C'est de "la sainte Asie," de l'Asie "mère des peuples," que nous sommes tous venus. Mais évidemment ce n'est pas le Caucase qui a été le berceau commun des Hindous et des Européens. Les indices que la comparaison des langues a permis de rassembler concernant la topographie du pays habité par leurs ancêtres communs, ne concordent pas avec la configuration de la région - caucasienne, pays exclusivement montagneux et formant un puissant contraste avec les deux mers, la Caspienne et l'Hellespont, qu'il sépare. Or il faut se rappeler qu'un des traits caractéristiques de la langue primitive des indoeuropéens, c'est l'identité fréquente des termes désignant le désert et de ceux qui désignent la mer ou l'ouest. Cela suppose donc un pays comme la région qui s'étend à l'orient de la mer Caspienne, où le rivage, extrêmement bas et plat, semble se confondre avec la mer, et non pas un pays de côtes élevées et accidentées comme le sud et l'ouest-sud de cette mer.

Déjà la Genèse, en nous indiquant l'Ararat comme le point de départ des hommes sauvés du déluge ou, si l'on veut, des trois seules races qu'elle connaisse, mais parmi lesquelles se trouve celle de Japhet correspondant certainement à la race que nous appelons aryenne, nous invitait à poursuivre au-delà du Caucase l'emplacement de la patrie première. Il est vrai qu'on pourrait nous arrêter

ici et nons demander poprquoi la région de l'Ararat n'aurait pas été elle-même cette patrie primitive. A cela nous pourrions répondre bien des choses, en particulier le fait que les traditions védiques et zendes nous mènent dans une autre direction. Mais je profite de l'occasion pour faire observer combien l'on a tort de chercher dans les vénérables traditions de la Genèse une précision scientifique qui n'y est pas et qui ne pourrait d'ailleurs appartenir à des fragments de différents âges et de diverse provenance, soudés plutôt que fondus par le rédacteur du livre canonique actuel. Ainsi, pour ne citer qu'un exemple, il est bien certain que le récit du déluge dans la Bible suppose que ce déluge a été universel et a détruit tout le genre humain à l'exception d'une seule famille dont le père, par ses trois fils, Sem, Cam et Japhet, est aussi celui de tous les hommes actuels (X, 32; cp. VII, 19-23). Là-dessus j'observe que non seulement il est impossible de rattacher soit à Sem, soit à Cam, soit à Japhet, plusieurs races humaines, inconnues d'ailleurs des auteurs bibliques; mais encore que le rédacteur, en transcrivant les fragments concernant le déluge, ne parait pas se souvenir qu'il a fait mention antérieurement, et des hommes puissants, des géants qui, de tout temps, dit-il, ont été des gens de renom (VI, 4), et de ces Caïnites ou descendants de Caïn (IV, 16 suiv.) dont l'un est père de ceux qui demeurent sous des tentes et des pasteurs, et dont l'autre a engendré les joueurs d'instruments de musique; en d'autres termes, que le chap. IV de la Genèse raconte les commencements de la société humaine sans penser au déluge qui doit l'anéantir et suppose l'existence actuelle de peuples qui ne se rattachent nullement à Noé ni à ses trois fils.

Je dirai plus. En examinant de près ce curieux fragment du chap. IV, on est frappé du fait que la descendance de Caïn s'en va habiter à l'orient d'Éden, bâtit la première ville, découvre l'art de forger les métaux, en un mot fonde la première société sédentaire. Or l'Éden pour les Hébreux est situé de façon à être arrosé par deux fleuves bien connus, le Tigre et l'Euphrate, puis par deux autres moins faciles à reconnaitre, le Gihon et le Pishon, mais dans lesquels on croit pouvoir deviner soit l'Indus, soit l'Oxus, soit l'Araxe. Peu importe en ce moment; ce qui est intéressant, c'est que la direction vers l'est de l'Éden assigné par la Genèse à une race non sémitique, sédentaire et agricole de très bonne heure, est tout-à-fait conforme à ce que les indices puisés dans l'Avesta et dans les Védas nous faisaient supposer.

Prenons en effet une carte de l'Asie Centrale et circonscrivons la contrée sur laquelle notre recherche doit se concentrer. Le Caucase, la Caspienne, le désert de Touran, la mer d'Aral et l'Oxus, au nord; à l'est, les monts Bolor, l'Hindou-khô et le cours de l'Indus; au sud, la mer des Indes et le Golfe Persique; à l'ouest, la grande vallée du Tigre et de l'Euphrate; au milieu enfin et occupant plus des deux tiers de l'espace compris entre la mer Caspienne et le Golfe Persique, l'immense désert de l'Iran, aujourd'hui le grand Désert Salé: voilà le cadre dans lequel il faut nous renfermer. A une certaine époque les deux branches iranienne et hindoue se sont trouvées encore réunies sur les versants de l'Hindou-khô, tandis que le Caucase abritait des populations, soeurs de celles-ci, lesquelles devaient par la suite se répandre par toute l'Europe. Si nous consultons notre carte, il n'est pas difficile de deviner quel a dû être le point de jonction antérieure de ces deux grands rameaux primitifs. Le désert, dont je viens de parler, ne nous permet pas même d'hésiter.

Cette partie de l'Asie présente en effet ce singulier contraste que les régions les plus désolées du monde y confinent à d'autres régions dont la fertilité, déjà célèbre dans

l'antiquité, mérite encore de nos jours sa vieille réputation. Le grand Désert Salé, qui occupe tout le haut plateau de l'Iran, se marie, à travers le Chorassan et sa mince bande d'oasis allant de Hérat à la Caspienne, avec le désert du Touran, qui lui-même s'étendant démesurément vers le nordest s'en va rejoindre les immenses déserts du Thibet. Partout, mais en particulier entre la Caspienne et le golfe Persique, cette région désolée se présente sous un aspect affreux. Le nombre des fleuves sortis des monts Zagros à l'ouest, Alburdj au nord, Hindou-khô à l'est, qui se perdent dans les sables au sein de marécages sans fin et sans parvenir à une mer quelconque, ce nombre est incroyable. Quelques-uns même, tels que l'Hilmend et le Murghab, sont très considérables. Jamais peuple n'a pu vivre dans de pareilles contrées autrement qu'en passant et malgré lui. Donc la patrie aryenne qui doit être au delà du Caucase, probablement à l'est de l'Éden, c'est-àdire de l'Euphrate et du Tigre, certainement au nord de l'Hindou-khô, a dû se trouver dans la contrée connue des anciens sous le nom de Bactriane et de Sogdiane, qui forme aujourd'hui les khanats de Balkh, de Buchara et de Samarkande, et se serait trouvée comprise entre le 36° et le 41° de latitude, le 65° et le 70° de longitude *).

Là en effet, dans cette région qu'arrosent le cours supérieur de l'Oxus et de nombreux affluents de ce fleuve, se trouve un pays accidenté, montagneux, fertile, riche en pâturages, ayant à l'occident le désert et la mer, un pays, en un mot, qui répond entièrement aux données complexes du problème. Là se présente cette configuration du sol, qui a permis à la langue aryenne primitive d'user des mêmes mots pour dire le désert et pour dire la mer. Voyez en effet comme le désert Touranien, au nord du Chorassan,

^{*)} D'après le méridien de Paris; ce serait sur une carte allemande l'espace compris entre le 85° et le 90° de longitude.

et presque tout le long de la côte orientale de la Caspienne, s'abaisse insensiblement vers la mer, creusé comme elle par les vents d'ouest en sillons onduleux, et représentant comme elle, pour l'homme encore ignorant de la navigation et de ses ressources, la désolation, la stérilité et la mort. Car c'est encore un des résultats solidement acquis à la philologie comparée que la race indo-européenne, avant sa dispersion, en était encore aux tout premiers rudiments de la navigation. Les mots signifiant rame et bateau remontent jusqu'au berceau commun, mais eux seuls. Tous les termes ayant trait à une navigation un peu moins élémentaire diffèrent dans chaque langue, et ce qui prouve que la racine si répandue nav ou nu, d'où vient le nau sanscrit, le ndw persan, le vaus grec, le navis latin, le noi irlandais, l'ancien allemand nawa, l'armoricain nev. le noi scandinave etc. correspondait à l'origine à une petite embarcation, mais aussi au seul genre d'embarcation connu, à ce que nous appellerions une nacelle, c'est que, dans le latin navis, elle est parvenue à désigner les navires dé grande dimension, tandis que, pour la vieille Armorique, dans le mot nev elle ne représentait plus qu'une auge, un baquet, et même dans le noi scandinave ne signifiait plus qu'un petit vase, vasculum. Si la patrie primitive avait été fixée aux abords de la mer Noire ou près des rivages fertiles de la mer Caspienne, tels qu'il s'en présente au sud et au sud-ouest de cette mer, il y aurait eu chez nos ancêtres aryens plus de goût, et par conséquent plus de connaissances en fait de navigation.

Du reste je dois renvoyer au savant ouvrage que M. A. PICTET a terminé l'an dernier sur les Aryas primitifs, pour avoir une idée complète des inductions aussi nombreuses que puissantes, dont il est permis de conclure que les anciennes Bactriane et Sogdiane sont bien certainement le berceau de notre race: j'entends par là le lieu où elle

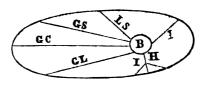
est née à la conscience d'elle-même, à une vie propre et aux rudimens de cette civilisation qu'elle devait porter si haut et si loin. Car j'ignore si l'on pourra remonter plus encore dans son passé. D'où venait-elle? De quelle région mystérieuse était-elle sortie pour arriver jusque là? C'est encore, ce sera peut-être toujours le secret de Dieu.

Π.

J'arrive maintenant à la question, que je me suis spécialement posée sur les causes du rayonnement et de l'expansion extraordinaires de notre race.

Il n'est pas douteux que, dès le temps de l'unité aryenne, il y avait dans le sein de la nation, encore rassemblée dans une même région, des différences ou tout au moins des nuances correspondant aux divers rayons distincts qui émanèrent par la suite de ce foyer d'émission humaine, le plus intense de l'histoire. La preuve a été fournie que nos ancêtres s'appelaient tous des Aryas, c'est-à-dire des hommes de bonne extraction, de noble et respectable naissance, ce qui suppose une haute idée d'eux-mêmes vis-à-vis des hordes mongoles dont ils étaient entourés. Un nom commun, porté, choisi par une même agglomération humaine, suppose qu'elle a conscience de son unité; mais sur ce fond commun la race, à laquelle nous appartenons, a toujours aimé à faire prévaloir une grande diversité, à l'opposé de l'autre race civilisée, la race chinoise, qui a toujours cherché l'uniformité, la centralisation, la monotonie. La tentative de l'empire romain est une exception dans notre histoire, et au fond l'état actuel de l'Europe, avec son unité intellectuelle et morale, mais aussi avec ses nations diverses, jalouses de leur indépendance et toujours prêtes à se coaliser contre celle d'entrelles qui devient trop puissante, est la reproduction en grand, selon toutes

les probabilités, de ce qui a dû se passer aux temps antérieurs à toute histoire de l'unité aryenne encore indécise. Il y a dû y avoir dès lors, pas de nom, mais de fait, des Celtes et des Hindous, des Grecs et des Germains, des Slaves et des Iraniens etc. ou du moins les germes déjà visible de cette division. Dans l'ouvrage de M. PICTET, auquel j'ai fait allusion tout à l'heure, se trouve une configuration idéale de l'antique Aryana avec l'indication des di-

rections diverses, que les rayons émanant du centre primitif tendaient à prendre déjà avant que la dispersion devînt définitive. Qu'on se figure une ellipse, dont le foyer de droite représente la Bactriane. Une ligne tirée vers le sud indique le mouvement de la migration hindoue; une autre, dirigée vers le sud-ouest, indique la migration gréco-latine; au-dessus d'elle, une autre tirée directement vers l'O. indique le rameau gallo-celte; une autre vers le N.O. représente le rameau germano-scandinave; une autre enfin, plus septentrionale encore, la migration lithuano-slave. Dans la présomption, à mon avis trop faiblement motivée, que les Iraniens ou anciens Bactro-Médo-Perses ont été refoulés longtemps vers l'extrême nord de la patrie aryenne primitive, M. PICTET leur assigne une ligne tout-à-fait septentrionale. Je préférerais la confondre pendant quelque temps avec la ligne hindoue: évidemment les Iraniens et les Hindous ont vécu longtemps ensemble avant de diverger les uns dans la direction du Gange, les autres dans celle du Tigre. Du reste, sauf ce point, où je crois que M. PIOTET se trompe en suite d'une interprétation inexacte du

chap. I du Vendidad *), j'adopterais volontiers la distribution idéale du peuple aryen primitif proposée par lui, mais à la condition qu'elle soit purement idéale et ne prétende pas coïncider strictement avec la réalité. Car si nous reprenons la carte d'Asie, nous verrons qu'une grande cause a déterminé 1°. la séparation première entre les Indo-Iraniens et les Européens, 2°. le rayonnement à-peu-près simultané de ces derniers à là surface de l'Europe.

Serait-ce, comme on le croyait trop exclusivement jadis, serait-ce uniquement le trop plein de la population par rapport aux ressources alimentaires d'un pays, qui détermine d'ordinaire les grandes migrations des peuples dans l'antiquité? Sans doute c'est là une des causes puissantes. de l'expansion des peuples et des races. Cependant il faut observer qu'on n'obtient par là qu'un déplacement assez lent et régulier de population de terre en terre, de vallée en vallée, et certains pays, tels que la Chine, par exemple, nous montrent combien les populations, une fois parvenues à l'art de cultiver la terre, peuvent se condenser indéfiniment avant de songer aux migrations lointaines. Or il est certain qu'avant sa dispersion la race aryenne était déjà agricole, et l'universalité du mot joug dans toutes les langues de la famille aryenne en est le témoin encore existant. Si nons observons de plus près l'antiquité, nous trouvons que les guerres civiles et étrangères, les invasions surtout sont les grands moteurs de la dispersion des peuples, en ce sens qu'elles inspirent aux émigrants, non seulement le désir de chercher une autre patrie, mais encore celui de la chercher le plus loin possible de la patrie abandonnée. Je ne crois pas avoir besoin de rappeler devant une compagnie comme la vôtre, Messieurs, qu'il ne faut pas reporter dans l'antiquité les habitudes et les

^{*)} Comp. spinger, Eren., p. 261 suiv.

moyens d'émigration, que les ressources modernes en fait de voyages et de navigation ont introduits dans notre vie sociale européenne, et dont les Chinois eux-mêmes profitent depuis un certain temps.

Hé bien! ce nom d'Aryas, que se donnaient les Indo-Européens à l'origine et que plusieurs branches ont emporté avec elles, en même temps qu'il atteste le sentiment qu'ils avaient de leur supériorité sur les races voisines, s'explique aisément par le fait que de toute antiquité, et de nos jours encore, notre race et la race turbulente, nomade et pillarde, des Mongols on Touraniens se sont disputé le pays qui va de l'Hindou-khô à l'Oxus. Le Cosaque, le Tartare, le Hun, ont été de tout temps l'ennemi par excellence. Et le Véda et l'Avesta le maudissent. légende héroïque de la Perse, que nous connaissons par le Schahnamé de Firdôsi, les inscriptions cunéiformes des rois perses, l'histoire documentée de la Médie et des peuples sémites nous montrent que, toujours et sans cesse, il a fallu résister aux incursions dévastatrices de ces terribles nomades qui, en Chine comme dans l'Asie Méridionale et en Europe, incapables de civilisation spontanée, mais toujours avides des jouissances que la civilisation procure, n'ont jamais eu d'autre ambition que de se jeter sur les pays plus favorisés que leurs steppes désolées et sur les peuples enrichis par le travail et l'industrie. Encore une fois ceci est une histoire vieille comme le monde. Il est démontré aujourd'hui que ce sont les Mongols Yue-Tschi et les Hiong-Nu, probablement les Huns, qui, dans un de leurs ébranlements gigantesques, ont, de ricochet en ricochet, poussé les Goths et, après eux, tant de peuples germaniques sur l'empire romain. A l'autre bout de l'histoire, la mythologie de l'Iran se fonde sur l'inimitié qui existe entre Tûr, l'un des trois fils de Ferédûn, le premier homme, et Éradsch, son fils préféré, de sorte que les descendants de

celui-ci ou les Iraniens se considèrent comme les vengeurs du sang de leur premier père répandu par le méchant et violent Tûr. Au rebours de la tradition consignée dans la Genèse, c'est ici l'agriculteur, qui est le bon; le nomade, qui est le méchant. Ce n'est donc pas trop sacrifier à l'hypothèse que de regarder la pression souvent irrésistible de la race touranienne comme le moteur principal du rayonnement des peuples aryens, soit dans la direction des Indes et de l'Iran, soit dans la direction de l'Europe.

Le fait est que, ceci admis, nous nous expliquons bien aisément et d'une manière moins idéale, mais peut-être plus réelle que d'après l'ellipse de M. PICTET, les directions diverses prises par ces peuples. Voici des populations, déjà nombreuses sans doute, resserrées, comprimées contre les monts Bolor et les pentes septentrionales de l'Hindou-khô par une invasion ou plutôt une série d'invasions touraniennes venant du nord. Ce n'est qu'avec lenteur, par une sorte de suintement provoqué par l'excès de la pression que la fraction la plus méridionale de la population envahie traversera les gorges effrayantes de l'Hindou khô, presqu'inaccessibles au dire des voyageurs modernes, tels que MM. BURNES, WOOD et MASSON *), pour se répandre dans les vallées tributaires de l'Indus. En attendant et comme d'habitude en pareil cas, elle offrira, adossée à ses montagnes. un front de résistance presqu'incompressible aux populations plus directement opposées aux coups des envahisseurs. Que feront celles ci? Évidemment, si elles ne sont pas victorieuses, elles devront s'échapper par la tangente, entre les envahisseurs arrivant du nord et les possesseurs encore inébranlables des croupes montagneuses du sud. Il faut donc qu'elles aillent ou à l'ouest 'ou à l'est. Mais à l'est

^{*)} Leurs rapports sont résumés dans le livre déjà cité, Erdn, de M. spingal, p. 174 sv.

sont les monts Bolor, dignes de continuer la chaîne de l'Himâlaya par leurs formidables murailles de granit, et d'ailleurs, au-delà, sont encore ces Mongols qu'on veut fuir. Reste donc l'ouest, mais de ce côté il n'y a pas deux routes. Tout le désert du Touran, presque toute la rive orientale de la mer Caspienne est de toute antiquité le domaine privé et peu enviable de la race ennemie. Dès qu'on descend trop bas, se trouvent les solitudes effrayantes, les marécages mortels du grand Désert Salé. Encore une fois il n'y a qu'un chemin à prendre, c'est celui que présente cette mince langue de terre fertile dont j'ai parlé plus haut, qui mène d'abord de Hérat au sud de la mer Caspienne; puis il faut se glisser entre les monts Alburdj et la mer, le long d'une étroite plaine, qui se resserre parfois extrêmement, pour déboucher finalement de l'autre côté de la mer aux pieds du Caucase. Car le long du revers sud des monts Alburdj, c'est le désert qui recommence.

Concevons maintenant, si nos calculs sont exacts, la pression incalculable à laquelle devaient être soumis de la part des nouveaux arrivants les essaims d'émigrants qui se réfugiaient l'un après l'autre dans cette étroite région; comment à la longue le Caucase lui même ne put longtemps contenir le flot humain qui débordait; avec quelle force d'expansion, enfan, les peuples aryens jaillirent en quelque sorte, comme d'un corps de pompe trop étroit, pour rayonner dans un temps relativement assez court jusqu'aux extrêmités sud, ouest et nord de l'Europe. Ils allèrent en avant, vers le far west inconnu, et ne s'arrêtèrent que devant la barrière pour longtemps infranchissable de l'Atlantique. Ce qui est significatif, c'est que le rameau qui s'avança le plus vers l'occident et qui semble dès lors avoir été à l'avant-garde de cette colossale migration, le rameau celte a porté jusqu'au bout du monde d'alors le nom de la mère-patrie: l'Ir-lande n'est pas autre chose que

le pays des Ires ou Ères et son autre nom, l'Hibernie, revient au même.

Je sais que cette étymologie du nom de l'Irlande a été contestée. Cependant au point de vue étymologique, elle a été défendue avec beaucoup de force par M. PIOTET (Aryus primitifs, II, 758). Quand même on devrait accorder à ses adversaires que le mot ibh signifie plutôt petit-fils, descendant, que pays, il resterait toujours que Hibernes voudrait dire descendant des Bres. Quant à l'objection principale fondée sur ce que le nom national aurait du se perdre dans cette longue migration des bords de l'Oxus à ceux du Shannon, nous venons de la réfuter par les remarques précédentes sur la voie étroite par laquelle le flot de l'émigration aryo-européenne a dû passer toute entière, et qui nous explique la rapidité relative avec laquelle l'essaim gallo-celte, lancé pour ainsi dire avec une puissance exceptionnelle à travers l'Europe, a atteint le point extrême où sa course ou plutôt sa fuite devait nécessairement s'arrêter.

Cela nous expliquerait aussi comment il se fait que les sous-races européennes ne sont pas entrées en conflit sur une grande échelle avant l'époque historique documentée. Du moins les luttes des Gaulois et des Romains seraient la seule exception notable aux rapports ou plutôt à l'absence de rapports qui si longtemps a été la règle entre les Grecs et les Latins d'un côté, les peuples du nord de l'autre. A défaut de l'histoire, le mythe, la légende en auraient conservé des réminiscences, et il n'y en a pas. Je crois que l'on peut poser en fait que l'homme, tant qu'il n'est pas armé suffisamment par la civilisation contre les rigueurs du nord, préfère naturellement les régions méridionales tempérées à toutes les autres. Quand l'essaim greco-latin a dépassé le Caucase, il se rabat d'abord sur la Grèce, puis sur l'Italie. Les Celtes arrivés dans ce qui s'appela la

Gaule descendent dans ce qui s'appellera l'Espagne, et plus tard, dans l'Italie où ils sont un moment sur le point de changer les destinées du monde en étouffaut Rome encore dans son berceau. Ne serait-il il pas à croire qu'en ayant soin de ne pas prendre dans un seus trop moderne les mots "rapidité," "même époque," "même période;" qu'en se rappelant que dans ces temps anté-historiques, antérieurs en tout cas à l'an 2000 avant notre ère, il a peut-être falla des siècles à des événements qui ne réclameraient aujourd'hui que des années pour s'accomplir, ne serait-il pas à croire, dis-je, que le Caucase a servi de première étape, de théâtre provisoire, à la constitution des nationalités européennes, et que, sous la pression, dont j'ai décrit tout à l'heure la force et les conditions, les peuples européens fondamentaux ont rayonné à peu près en même temps dans le vaste espace qui s'ouvrait devant eux, les Gréco-Latins prenant la gauche, inclinant tout de suite vers le sud, tandis que les Gallo-Celtes étaient par cela même déterminés à prendre une direction plus occidentale et que les Germains, venant d'abord après eux (preuve en soit les traces que les Celtes ont laissé de leur passage le long de la vallée du Danube) se sont trouvés détournés vers le nord, lorsqu'ils arrivèrent, par exemple, près du Rhin, où la race celtique offrait déjà une agglomération compacte qu'ils ne pouvaient plus soit pénétrer, soit absorber.

Les Slaves ont été les derniers à déboucher du Caucase, et voici sur quoi l'on peut fonder cette affirmation. La preuve est fournie par la philologie comparée et vient d'être développée tout au long avec un enthousiasme un peu sujet à caution, mais non sans bases très solides, par M. PIETRASZEWSKI, auteur d'une grammaire zende et d'une traduction de l'Avesta en plusieurs langues *), que les

^{*)} Abrégé de la grammaire zende, Berlin, 1861; Zend-Avesta traduit littéralement en polonais et en français, Berlin, 1862.

idiômes slaves se rattachent de plus près que toute autre langue européenne au zend et par conséquent au sanscrit. De plus, la mythologie slave, pour autant qu'elle est connue aujourd'hui, dénote une tendance dualiste systématique, qui semble un écho de la religion à laquelle Zarathuschtra a donné son nom. Il est donc extrêmement probable que les Slaves et les Iraniens ont longtemps frayé ensemble. Où et quand? Entre le Caucase et la Médie, et à l'époque où les Iraniens détachés des Hindous avaient, soit reflué vers le pays d'origine et peuplé l'Iran par le nord, soit, et sans doute ils ont suivi les deux directions, fait le tour de l'Iran par le sud et remonté vers l'Arménie à travers la Susiane, la Perse et la Médie. Un fait curieux à rappeler ici, c'est que l'Avesta considère l'est de l'Iran comme son pays classique, comme sa terre sainte proprement dite, tandis qu'il assigne le nord de la Médie, les environs de l'Ararat pour lieu d'origine à son prophète Zarathuschtra ou Zoroastre. Slaves et Iraniens ont donc pu se rejoindre en arrière des autres peuples européens, et leur arrivée simultanée a pu servir de comp de fouet, si j'ose m'exprimer ainsi, pour donner le signal des grandes migrations audelà du Caucase.

Il se peut, Messieurs, je l'avoue sans honte, que je me donne le facile plaisir de dessiner des lignes trop arrêtées sur un fond noir où personne ne me prouvera que j'ai tort de les tracer comme je fais, mais où personne non plus ne pourra se croire forcé d'adopter mes hypothèses comme certaines, ou même simplement comme plus probables que d'autres. Toutefois je me permets de vous faire observer qu'elle découlent logiquement, non pas d'une supposition en l'air, mais d'un fait matériel, topographique, celui de la configuration de l'Asie centrale; que jusqu'à présent les ethnologues, du moins à ma connaissance, n'ont pas suffisamment tenu compte de cette pirconstance en dressant

leurs théories sur les origines indo-européennes et qu'à mon avis, il faudrait nécessairement lui accorder plus de poids dans la discussion des divers éléments sur lesquels il faut les baser. Je serais donc heureux d'avoir fixé l'attention de juges plus compétents que moi sur un fait trop négligé jusqu'à présent et, dussent les conséquences, que j'en déduis, être arguées de faux, je n'aurais perdu ni mon temps ni ma peine.

Ш.

Il me reste encore une considération ethnologique à émettre, se rattachant aux précédentes.

Peut-être quelques personnes s'étonneront-elles de m'entendre dire que les Grecs, comme les autres peuples européens, ont gagné leur patrie historique par le nord de l'Hellespont, la Macédoine et la Thrace, plutôt que par l'Asie Mineure et la mer Égée. Je crois que l'étude attentive des antiquités mythologiques et historiques de la Grèce donne pleine raison à ceux qui adoptent la première hypothése. La philologie comparée nous force d'admettre que les Grecs et les Latins ont formé pendant un temps un seul et même peuple, ignorant la navigation, et les Latins sont certainement venus en Italie par la voie de terre. Mais de plus on peut regarder comme établi qu'aux époques des migrations aryennes, l'Asie Mineure, l'Arménie du sud et la Mésopotamie étaient déjà peuplées par deux races dont le rapport réel fait encore et fera peut-être longtemps le désespoir de l'ethnologie comparée, je veux parler des sémites et de cette race couschite ou camite qui a été la première civilisée et à laquelle on doit les grandes villes de l'Egypte, de la Mésopetamie, de la Syrie, et en particulier la navigation et l'écriture. Leur co-existence dans toute l'Asie antérieure et leur antagonisme fréquent, leurs différences profondes et

des analogies étranges qui ont pu parfois produire un parfait amalgame, sont attestées par tout ce que nous savons d'elles. Les religions de Babylone et de l'Asie Mineure, même après que l'influence grecque, venue de l'occident, fut devenue prédominante, ne s'expliquent bien que par le mélange de deux points de vue totalement différents, l'un tendant toujours plus à placer l'essence de la vie religieuse dans la droiture et la sincérité morale, l'autre séparant la religion de la moralité au point de sanctifier, sous ombre de religion, les écarts les plus monstrueux, la prostitution et les crimes les plus affreux. Les langues, d'ordinaire si riches en indications sûres dans les questions ethnologiques, ne font ici que compliquer le problème. Comment rattacher à une même race les Phéniciens ou les Babyloniens, par exemple, et ces populations du désert incontestablement sémitiques, si longtemps antipathiques au commerce, à la navigation et à la centralisation politique? Et pourtant le phénicien, le chaldéen, l'hébreu, l'arabe sont langues-soeurs. Et comme les noms sémitiques de la Divinité remontent haut dans l'Asie Mineure, où dans les temps historiques, à travers les modifications que leur font subir la langue et l'oreille des Grecs, nous les retrouvons associés aux mêmes rites infâmes qui souillent les sanctuaires de Tyr, de Byblos et de Babylone! Le cachet particulier des religions sémitiques, le prophétisme lui-même, se retrouve encore, dégradé saus doute, mais réel dans l'Asie Mineure, sans que la Grèce nous offre rien de semblable. La Phrygie, le pays de Mopsueste sont des terres de prophètes. Ce n'est pas le moment de discuter cet étrange problème. Je me borne à constater la co-existence et la pénétration des deux races camite et sémite dans toute l'Asie antérieure au moment où commence l'histoire, et aussi le fait important qu'elles avaient atteint un degré remarquable de civilisation, quand les peuples aryens n'étaient pas encore sortis de cette demi-bar-

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

barie qui constituait leur état social au moment de leur dispersion. Babylone et Ninive étaient déjà le centre de grands empires, avaient bâti leurs constructions colossales, que les Médes, leurs voisins, étaient encore incultes et grossiers, et d'après les inscriptions cunéiformes, confirmant l'histoire écrite, ce ne fut qu'assez tard que commença la lutte entre les populations des bords de l'Euphrate et du Tigre et celles des montagnes iraniennes, lutte qui se termina, comme on sait, à l'avantage des Médes d'abord, puis des Perses.

Donc l'Asie Antérieure et l'Asie Mineure étaient peuplées de Sémites et de Camites, quand le flot des émigrations aryennes dut franchir le Cauçase, et voilà ce qui explique le détour que prirent les Grecs et, à leur exemple, les autres peuples européens, avant de gagner leur patrie définitive. Mais de plus il en résulte un certain jour sur la tradition biblique du déluge. C'est en effet autour du mont Ararat que furent réunies pendant un temps, qui doit avoir été assez long, les trois grandes races, dont la tradition d'Israël a pu avoir connaissance, de Sem, de Cam et de Japhet, celui-ci évidemment le plus jeune, le dernier venu. De même que la tradition iranienne, sans souci des difficultés que la science d'un autre âge devait soulever, mais sous l'influence de cette foi intuitive et sacrée dans l'unité foncière du genre humain - laquelle a toujours surnagé sur les terribles haines de race dont l'antiquité et même des temps plus rapprochés de nous offrent tant d'exemples — de même, dis-je, que la tradition iranienne faisait naître d'un même père Tûr, Gaîrima et Éradsch, c'est-àdire les Touraniens, les Scythes et les Iraniens, les trois races contigues à l'est de l'Iran où cette tradition s'est formée, de même la tradition hébraïque fixe le point de départ de l'humanité à l'endroit où se sont rencontrés Sémites, Camites et Aryens. C'est encore une des conséquences à déduire de l'observation, que j'ai développée précédemment, et une conséquence qui peut en engendrer plusieurs autres.

En effet le monothéisme antique est descendu avec l'émigration des Hébreux primitifs des montagnes de l'Arménie, des sources de l'Euphrate et du Tigre, des environs de l'Ararat. S'il est réel maintenant que la personne on la doctrine, peu importe laquelle des deux, de Zoroastre soit venue aussi du nord de la Médie, des confins de l'Arménie pour se développer dans l'Iran oriental, n'y aurait-il pas là une solution très naturelle aux problèmes compliqués, que posent à l'historien des religions les rapports souvent si étroits que présentent, antérieurement même à leurs bons rapports depuis Cyrus, les deux traditions de la Bible et de l'Avesta, et dont les récits de la Genèse sur la création, l'Éden, le premier péché portent tant de traces remarquables? On serait tenté d'alléguer aussi la tradition du délage lui-même, si, par une exception au premier abord bien curieuse, la tradition iranienne ne se taisait pas de la manière la plus absolue sur cet événement enregistré sous tant de formes et dans un si grand nombre de mythologies. La cause en est que la croyance en un déluge universel s'est formée ou, si l'on veut, conservée dans les pays soumis à des inondations soudaines et dévastatrices, tels que la Mésopotamie, le nord de l'Inde, certaines parties de la Grêce. La contrée iranienne au contraire est fort élevée, généralement aride, et ne peut connaître ce fléau. Cette divergence des deux traditions ne saurait donc balancer gravement leur accord merveilleux sur tant d'autres points, et il est bien remarquable que de tous les grands personnages et mouvements religieux sortis de la race aryenne, sans même excepter Buddha plus moraliste qu'autre chose, il n'est pas d'apparition plus analogue à celle d'un prophète réformateur dans le genre sémuque, pas de religion qui serre de plus près le monothéisme pur, que l'apparition et la religion de Zoroastre.

En fait la possibilité est établie, aux temps antéhistoriques, d'un contact plus prolongé qu'on ne le soupçonnait naguère entre les migrations aryennes, surtout iraniennes, et ce fover d'émission sémitique, duquel est sorti le représentant le plus pur et le plus illustre du sémitisme, le vieil Israël. N'oublions pas que dans ce vieux chant, certainement bien ancien, qui maudit Canaan, et que la Genèse met dans la bouche de Noé maudissant Cam (IX, 26-27), règne une douceur d'intention, une bienveillance pour Japhet, bien remarquable chez un peuple aussi dur pour l'étranger que le vieux peuple d'Israël. Il suppose des rapports amicaux, une sorte d'alliance contre un ennemi commun. Sans doute, je n'irai pas prétendre que ce chant, dont il est bien difficile de désigner la date historique et l'occasion, remonte jusqu'aux temps reculés où les fils de Sem et ceux de Japhet purent se connaître dans la région transcaucasienne. Je montre seulement que de ce côté encore on peut trouver, soit des confirmations, soit des conséquences fructueuses pour l'ethnologie et les religions comparées, dans la direction que la nature des lieux a imprimée au rayonnement de la race arvenne à la surface de l'Europe.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 8sten FEBRUARIJ 1864.

Tegenwoordig de Heefen: C. Leemans, N. Beets, W. Moll, J. C. G. Boot, H. J. Koenen, W. G. Brill, J. Van Lennep, H. C. Millies, D. Harting, R. C. Bakhuizen van den Brink, W. C. Mees, G. Mees az., A. Réville, L. J. F. Janssen, L. A. Te Winkel, S. Karsten, B. J. Lintelo de Geer.

De Voorzitter en de Heer DELPRAT hebben kennis gegeven, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de Vergadering bij te wonen. Het praesidium wordt waargenomen door den Onder-Voorzitter der Afdeeling.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer KARSTEN levert eene nadere bijdrage over HOBATIUS' tweeden lierzang. Na herinnerd te hebben wat door hem in de Vergadering van October 1863 gezegd was tot bepaling van den tijd, waarin dit gedicht vervaardigd schijnt te zijn, geeft de Spreker een overzicht van

den inhoud ten betooge, dat alles een goed afgerond geheel vormt, en geeft de gronden op, waarom hij zich met de kritische behandeling van onzen beroemden landgenoot P. H. PEERLKAMP niet kan vereenigen.

Op de uitnoodiging van den Voorzitter opent de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de discussie over deze bijdrage. Hij oppert bezwaren tegen den voorgestelden tijd en meent in het gedicht zelven bewijzen te vinden voor eene vroegere vervaardiging en wel vóór den slag bij Actium in 723. Verder verdedigt hij de kritiek door PEERLKAMP in verscheidene strophen uitgeoefend en is geneigd om in sommige gedeelten nog een stap verder te gaan. Naar zijne meening moeten Venus, Mars en Mercurius verwijderd worden, en zijn v. 33 tot 44 geheel ingeschoven. In v. 19 meent hij, dat Jove comprobante in plaats van Jove non probante door den zamenhang verlangd wordt.

De Heer Karsten verdedigt zijne stelling, ten aanzien der chronologie van dit gedicht tegen de gemaakte bedenkingen, en kan niet toegeven, dat het door toevoegselen van eene andere hand wordt ontsierd.

De Heer van lennep ontkent, dat het laatste couplet der ode noodzaakt om tot het jaar 732 af te dalen. Julius caesar had het plan om de nederlaag van crassus op de Parthen te wreken, maar de dood belette hem dit uit te voeren. De dichter wenscht, dat die taak door octavianus opgevat worde.

De Heer MILLIES neemt uit het gesprokene aanleiding om de aandacht te vestigen op eene merkwaardige verhandeling van den Franschen geleerde REINAUD, getiteld: Mémoire sur les relations politiques et commerciales de l'empire Romain avec l'Asie orientale pendant les premiers siècles de l'ère chrètienne, d'après les témoignages latins, grecs, arabes, persans, indiens et chinois, onlangs uitgegeven in het Journal asiatique VIe Série, T. I. In ver-

band met twee vroeger door hem geleverde verhandelingen heeft de schrijver niet alleen de geschiedenis der Romeinen na den dood van CAESAR, maar ook vele plaatsen van Latijnsche dichters zoeken op te helderen, door een scherpzinnig gebruik te maken van hetgeen de Oostersche letterkunde aanbiedt ter verklaring van de betrekkingen der Romeinen tot het Oosten. Vooral het idee van Rome als wereldheerscheres, bij VERGILIUS en HORATIUS levende, wordt in zijn ontstaan en invloed op de letterkunde nagegaan en daarvan partij getrokken tot bepaling der chronologie van enkele Romeinsche gedichten.

De Heer Boot wijst den spreker op een program van 6. T. WIEDASCH in 1847 te Ilfeld uitgegeven, welks schrijver op door hem ontwikkelde gronden aantoont, dat het gedicht na den slag bij Actium en na den dood van M. ANTONIUS, dus op het laatst van 724 of in 725 zou gemaakt zijn. De Spreker meent, dat het eerste boek geene gedichten van veel lateren datum bevat.

De Heer KARSTEN bedankt de sprekers voor hunne opmerkingen en verklaart zich bereid om zijne bijdrage, zooveel noodig herzien, voor de Verslagen en Mededeelingen af te staan.

De Heer van Lennep bekomt daarop het woord en vestigt de aandacht der Vergadering op drie geschriften van den Noord-Amerikaanschen Generaal J. WATTS DE PETSTER, een Nederlander van afkomst, die zich met voorliefde heeft bezig gehouden met onderwerpen uit onze geschiedenis, en blijken geeft van warme genegenheid voor zijne stamgenoten.

In eene verhandeling, in 1857 te New-York voorgelezen en uitgegeven onder den titel: the Dutch at the North Pole and the Dutch in Maine, spreekt DE PEYSTER in de inleiding met hoogen lof over de deugden van ons voor-

geslacht en over hunne schranderheid in het kiezen van de meest geschikte punten voor het vestigen van volkplantingen en faktorijen. Daarna verhaalt hij de reis van W. BARENTSZ tot het zoeken van een weg door het Noorden naar Oost-Indië en deelt eenige min bekende bijzonderheden mede over hunne vestiging in Maine, toen Acadia geheeten. Uit stukken door Bewindhebbers der W.-Indische Compagnie in 1676 gegeven aan cornelis steen-WYCK, als gouverneur van Acadia, toont hij aan, dat de Compagnie reeds meer dan twee jaren daar een onbetwist gebied voerde, nadat de Hollanders in 1673 en 1674 de Franschen verdreven hadden. Uit een ander dokument blijkt, dat de kust van Nova Scotia en Acadia in 1674 door kapitein JURRIAAN AERNOUTS, voerende het schip het Vliegende Paard, op hen veroverd was. In een Appendix op zijn geschrift zoekt DE PEYSTER te bewijzen, dat de Hollanders reeds vóór 1632 zich in die streek gevestigd hadden.

Het tweede werkje is getiteld: The Dutch battle of the Baltic, etc. Ponghkeepsie 1858 en bevat een uitvoerig verhaal van den zeeslag, die op 30 Oct. (9 Nov. nieuwe stijl) 1658 tusschen de Hollanders onder wassenabe obdam en de Zweden onder wrangel in de Sont geleverd is. De Schrijver was niet bekend met de jonge's Geschiedenis van het zeewezen, maar wijst aan het slot van zijn geschrift de werken aan, waaruit hij zijn verhaal heeft zaamgesteld. Een gedicht op het schutblad, to Holland and the Dutch nation getuigt van warme ingenomenheid met het land zijner vaderen. Het slotcouplet luidt aldus:

The grandeur of the bold Dutch nation
The lapse of time shall never pale,
Yet the world, with acclamation,
Will its wondrous influence hall:
Thou honest, fearless, tried and true
Land of the Orange, White and Blue,
MIJN VADERLAND, all heil! Adieu.

Het derde veel lijviger boek van denzelfden schrijver is the history of Carausius, the Dutch Augustus and Emperor of Britain, with which is interwoven an historical and ethnological account of the Menapii, the ancient Zeelanders and Dutch Flemings, Ponghkeepsie 1858. Het boek geeft meer dan de titel belooft, daar de schrijver telkens de gelegenheid aangrijpt om uit te weiden in den lof van Nederland en van zijne groote mannen. Zijn werk toont verbazende belezenheid en bevat veel wetenswaardigs en vernuftige opmerkingen, zonder dat de schrijver de eigenschappen van den waren geschiedschrijver en oudheidkenner bezit. De Heer van lennep wijst dit met voorbeelden aan en eindigt zijne mededeeling met deze woorden: "In elk geval kan het verschijnsel, dat iemand levende in een ander werelddeel en onder een volk, dat een andere taal spreekt, zijn tijd te koste legt aan nasporingen betreffende onze geschiedenis en oudheden, ons niet anders dan welkom zijn: dubbel verheugen wij ons, dat het niet bloot op zich zelf staat, maar dat de zucht tot zoodanige nasporingen steeds bij onze overzeesche stamgenooten levendig wordt gehouden en wij kunnen ons dan ook vleijen, dat het voorbeeld hier wederom door den Generaal DEFENSTER gegeven, vele en bekwame navolgers zal hebben."

De Heer van lenner biedt de drie bovengenoemde werken voor de boekerij der Akademie aan.

De Heer w. c. MEES verzoekt en verkrijgt vrijheid om zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering voor te dragen.

De Heer Boot noodigt de leden uit om inzage te nemen van de eerste aflevering der Copies photographiées des miniatures des manuscrits Grecs conservés à la bibliothèque synodale de Moscou, waarvan in Deel XVI bl. 281 en 284 van de Verslagen der Natuurk. Afd. sprake is. Het Museum te Moskou is voornemens alle miniaturen nit vijf Grieksche handschriften, in photographische afdrukken ter grootte van de originelen en met gedeelten van den tekst nit te geven. De aanvang is gemaakt met 24 minaturen, behoorende tot eene Akathiste van de Heilige maagd, onder dezen titel: Κοντάκιον μετὰ τῶν εἴκοσε τεσσάρων οἴκων τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Tot opheldering van de niet algemeen bekende benamingen zegt de Spreker, dat ἀκάθιστος in de Grieksche kerk een gezang is, waarbij de gemeente niet mag blijven zitten, en bestaat uit eene verzameling van 12 langere liederen, die doorgaans aanvangen met het woord χαίρε, en van 13 kortere, welke eindigen met ἀλληλυία. De laatsten worden κόντακες genoemd, van waar κοντάκιον, gezangboek; de eersten οἰκοι, eigenlijk tempels voor de glorie der heiligen, overdrachtelijk liederen ter hunner eer. De Acathiste is omstreeks het midden der zevende eeuw door GREGORIUS PISIDAS zamengesteld.

De ouderdom van het handschrift kan niet met zekerheid bepaald worden. Terwijl C. T. MATTHAEI in zijn Catalogus der Mosk. handschriften willekeurig de 10de eeuw opgaf, meenen de uitgevers, dat het eerst in de laatste helft der 14 de eeuw door een Byzantijnsch kunstenaar zal vervaardigd zijn, en ontleenen het bewijs daarvoor uit het tweede niet geïllustreerde gedeelte fol. 35-71, waarin onder andere stukken een gesprek gevonden wordt tusschen de H. Maagd en een dienaar, welk stuk het werk is van PHILOTHEUS, patriarch van Constantinopel, die in 1376 gestorven is. De Spreker bestrijdt de bewering, dat beide gedeelten van ééne hand of zelfs in denzelfden tijd geschreven zijn. Het schrift is in beide cursief; maar in het eerste gedeelte is de letter grooter en de vorm van sommige letters antieker, in het tweede de letter kleiner en de uitvoering veel slordiger, zoo als eene vergelijking van p. 25 en 26 met de vorige duidelijk aanwijst. Hij helt meer over tot het gevoelen van Prof. WAGEN van Berlijn, die om den stijl der miniaturen het handschrift aan de twaalfde eeuw toeschrijft.

Het werk is belangrijk voor de geschiedenis en waardering der Byzantijnsche kunst; maar het Museum te Moskou zou grootere dienst aan kunst en wetenschap bewezen hebben, als het in plaats van kleurlooze photographiën, met hoeveel zorg die ook zijn vervaardigd, alle of althans enkele miniaturen met de kleuren der originelen gegeven had.

De Heeren Janssen en Lemans bevestigen het vermoeden van den Spreker over den vermoedelijken ouderdom van de miniaturen en van het handschrift. Beiden keuren het gebruik der photographie tot het maken van kopiën van miniaturen en van oude monumenten af en wenschen, dat de Directie van het Museum te Moskou voor de volgende afleveringen in plaats van photographische, liever chromolithographische af beeldingen zal geven.

De Heer Janssen biedt eene Duitsche vertaling van het rapport over *Reinesii Eponymologicum*, bewerkt door Dr. L. Müller, en de Heer te winkel het vervolg van den *Taalgids* voor de boekerij ten geschenke aan.

De Heer LEEMANS vermeldt het verlies, dat de Commissie voor de bewaring der oude vaderlandsche kunst geleden heeft door het overlijden van haar medelid den Heer L. J. A. VAN DER KUN, en spreekt met lof van 's mans ijver ook in die betrekking betoond.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

HET

LIED VAN HORATIUS

AD AUGUSTUM,

Carm. I, 2,

CRITISCH EN EXEGETISCH TOEGELICHT

DOOR

S. KARSTEN.

Het lied van HORATIUS ad Augustum, hetwelk de dichter als een τηλαυγές πρόσωπον aan het hoofd van zijne lierzangen heeft geplaatst, levert zoowel uit een exegetisch als uit een critisch oogpunt meer dan ééne zwarigheid op, die nog niet is opgehelderd, en zonder welker verklaring nogtans men zich noch van de compositie en van den zamenhang van het geheel noch van de beteekenis van enkele deelen een helder denkbeeld kan vormen. Bovendien komen er in deze Ode ook eenige bijzonderheden voor, die nog nadere opheldering vorderen. Als eene bijdrage daartoe wordt de volgende mededeeling der Vergadering aangeboden.

I. De inhoud van de Ode is deze:

"Reeds genoeg hebben de goden door onheilspellende teekenen hun toorn aan den dag gelegd en ons met wraak bedreigd wegens den moord aan Caesar gepleegd. Een bloedige burgeroorlog hangt ons boven het hoofd, het nijk dreigt in te storten. Wie zal door het boeten dier misdaad de goden bevredigen en het gevaar afwenden? Dit vermag geen menschelijke hulp; slechts de tusschenkomst van een godheid is daartoe in staat. Zal Apollo, zal Venus, zal Mars de vervulling dier taak op zich nemen? Maar reeds is de redder daar: de zoon van Maja, in jongelingsgestalte van den hemel gedaald om als wreker van Caesar op te treden. O! keer Gij toch laat hemelwaarts terug, wil lang als Vader en Vorst over Rome regeren en niet dulden, dat de Parthers straffeloos hare magt honen."

De eerste zwarigheid betreft den tijd, waarin dit gedicht vervaardigd kan zijn. Daaromtrent bevat de laatste strophe eenige niet onduidelijke aanwijzingen, in de woorden, welke de dichter tot Augustus spreekt: *)

Hic magnos potius triumphos, Hic ames dici pater atque princeps, Neu sinas Medos equitare inultos, Te duce, Caesar.

Magni triumphi doelt op den driedaagschen triomf door Octavianus na den zege bij Actium en zijne terugkomst uit het Oosten, tijdens zijn vijfde consulaat, gevierd in het jaar van Rome 725, voor Chr. 29 †). De benaming pater atque princeps is eene toespeling op den titel van Princeps door den Senaat aan den imperator in het daaropvolgende jaar geschonken §). Want het is

^{*)} Over het algemeen zie men hierover masson, Vita Horat. p. 238—248.

^{†)} LIVIUS, Epit. 123. SUETONIUS, Octav. c. 22. en anderen, aangehaald bij FISCHER, Röm. Zeittaf. p. 874 sq.

^{§)} Dio cassius, lib. 58, cap. 1, die het vertaalt πρόκριτος τῆς γερουσίας. Masson, p. 244 sqq., dwaalt, als hij ταν. Fabbr bestrijdende beweert, dat horatius hier niet doelt op den titel, maar op de magt reeds in het voorgaande jaar aan Augustus verleend.

niet ligt te denken, dat de diehter hem op eigen gezag een zoodanigen titel zou gegeven hebben. Mogt hij zich al ten aanzien van den naam van Pater (patriae) die vrijheid hebben veroorloofd - dit was een eernaam van onbestemde beteekenis, ook aan cicero, julius carsar e. a. gegeven *) - anders was het gelegen met den naam van Princeps (senatus), een titel die eene bepaalde waardigheid uitdrukte. Eindelijk het neu sinas Medos doelt naar alle waarschijnlijkheid op den eisch door Augustus aan Phraates, den koning der Parthers, gedaan, om teruggave van de adelaars tijdens de neêrlaag van Crassus door de Parthers op de Romeinen veroverd, een eisch, welke met eene oorlogsbedreiging gelijk stond †). Dit is geschied in het jaar v. R. 731, v. Chr. 23. In dat zelfde jaar was Augustus van eene zware ziekte hersteld, en op die herstelling wordt waarschijnlijk, volgens FR. RITTER's vermoeden, gezinspeeld in den wensch vs. 45 uitgesproken:

Serus in coelum redeas diuque Laetus intereis populo Quirini.

In het daarop volgende jaar heeft Augustus zijn togt naar het Oosten aangevangen §); hij is eerst vertrokken naar Sicilië, van daar naar Griekenland, voorts naar Azië; en op zijne nadering heeft Phraates zich bewogen gezien den imperator, ten blijke van hulde, de veroverde adelaars terug te zenden **).

Uit al deze aanwijzingen laat zich bijna met zekerheid opmaken, dat deze Ode niet voor het jaar v. R. 731, voor Chr. 23, kan vervaardigd zijn, en dat zij waarschijnlijk door

^{*)} Vgl. Perizon. Animadv. hist. cap. 7, p. 816 sq.

^{†)} Dro, lib. 58, cap. 33.

^{§)} Dro, lib. 54, c. 6.

^{**)} In het jaar v. R. 735. Dio, lib. 54, c. 7.--8.

Horatius gemaakt is kort vóór het vertrek van Augustus naar Sicilië, hetwelk tegen het einde van het volgende jaar heeft plaats gevonden.

Maar tegenover deze aanwijzingen staan andere, die op een veel vroeger tijdstip doelen. In den aanhef

Jam satis terris nivis atque dirae Grandinis etc.

wijst de dichter, als op eene versch geleden gebeurtenis, op voorteekenen, die de wraak der goden wegens den moord van Caesar voorspelden. Hij spreekt van onweders vergezeld met sneeuw- en hagelbuijen, waarbij de bliksem het Kapitool had getroffen; van zware overstroomingen, met name die van den Tiber, waardoor de tempel van Vesta met verwoesting was bedreigd: Vidimus flavum Tiberim etc. In die prodigia ziet de dichter de voorboden van een boven het hoofd hangenden burgerkrijg; en eindelijk begroet hij, vs. 41, met de woorden:

Sive mutata juvenem figura Ales in terris imiteris,

Octavianus als een hemeling in de gestalte eens jongelings (juvenem), afgezonden om de taak te vervullen van ultor Caesaris en daardoor den toorn des hemels te bevredigen. Dit alles doelt op den tijd kort na den dood van Caesar, 710 v. R., 44 voor Chr. Octavianus, was toen als Caesar's erfgenaam komen opdagen en kort daarna aan het bewind gebragt, ongeveer negentien jaren oud.

De winter van dat jaar had zich gekenmerkt door onheilspellende verschijnselen, die, gevoegd bij de woelingen der partij van Antonius, van zoo ernstigen aard geacht werden, dat de Senaat op de *Kalendae Januariae*, een plegtigen feestdag, besloten had eene zitting te houden. Wij vinden eene beschrijving van die voorteekenen bij Dio cas-

srus (lib. 45, cap. 17), welke in de hoofdpunten met het door Horatius hier vermelde overeenkomt. Hij spreekt van stormen vergezeld van aardbeving, van het inslaan van den bliksem in het Kapitool, van eene zware overstrooming van den Po; daarentegen van eene overstrooming van den Tiber en van gevaar of schade aan den tempel van Vesta toegebragt maakt Dio geen uitdrukkelijke melding; evenwel schijnt hij op het eerste te doelen, als hij vermeldt, dat bij den mond van den Tiber een onnoemlijk getal visschen uit zee op het strand was geworpen: - natuurlijk het gevolg van een storm, die het zeewater in de rivier had gejaagd. Bovendien wordt van de overstrooming van den Tiber uitdrukkelijk melding gemaakt bij ACBON. En wat de beschadiging van den tempel van Vesta aangaat. het ire dejectum, door Horatius gebezigd, beteekent niet noodzakelijk, dat het geweld van den stroom dien tempel werkelijk reeds omvergestort had; eigentlijk drukt het de poging of den aanvang van de daad uit *). Dat intusschen de tempel van Vesta werkelijk schade had geleden, laat zich opmaken uit eene bijzonderheid door den bovengenoemden geschiedschrijver aangeteekend. Hij verhaalt namelijk, dat, als ter verzoening van die prodigia een stier in den tempel van Vesta geofferd werd, deze, na geslagt te zijn, weder overeind sprong. Dat offeren van een stier in den tempel van Vesta wijst waarschijnlijk op eenig onheil hetwelk dien tempel zelven had getroffen, en het opspringen van het gevelde offerdier was een blijk van de afgekeerdheid der godin. Dit stemt juist overeen met

^{*)} Deze constructie komt niet veel voor. Zie hier eenige voorbeelden. Vergilius, Aen. I, 246, zegt van de rivier Timavus: per ora novem—it mare proruptum, d. i. it proruptum (in) mare. De meeste uitleggers hebben verkeerdelijk proruptum hier voor een participium gehouden. TACITUS, Annal. IV, 1: quo facinore (Tiberius) dominationem raptum ivit. Hist. II. 6: Othonem... res Romanas raptum ire vulgatum est.

de woorden door den dichter gebezigd, vs. 27: minue audientem carmina Vestam +).

Het blijkt daaruit genoegzaam, dat Horatius op die voorteekenen het oog had, en men merke op, dat hij daarvan spreekt als van pas gebeurde zaken. Jam satis, zegt hij, "reeds genoeg hebben de Goden ons door dreigende teekenen gewaarschuwd." Zoo spreekt men van eene versch geledene gebeurtenis, niet van zaken, die vóór twintig jaren of langer hebben plaats gehad.

De dichter ziet in die prodigia eene voorspelling van een boven het hoofd hangenden burgerkrijg als straffe des hemels wegens den moord van Caesar. Hij doelt hier natuurlijk op het zoogenaamde bellum Philippense, maar spreekt er van als van eene gebeurtenis, die nog in den schoot der toekomst lag. De woorden: Audiet pugnas vitio parentum rara juventus "de door de schuld der ouderen gedunde jongelingschap zal van de gevechten horen": deze uitdrukking is veel gepaster, als zij van een aanstaanden, boven het hoofd hangenden krijg verstaan wordt dan als zij op een verleden oorlog terugziet; in dezen laatsten zin zou de dichter in plaats van audiet juventus liever gezegd hebben: vidimus, "wij zijn er getuigen van geweest."

^{*)} Men zoude de kritiek te ver drijven, indien men omtrent eene dergelijke gebeurtenis eene letterlijke overeenstemming tusschen de verschillende berigtgevers, schrijvers en dichters verlangde, te meer daar de beschrijving daarvan, door de Faam gedragen, eerst twintig jaren later werd te boek gesteld. Vergellus, Georg. I, 466 vlgg., en ovidus, Metam. XV, 782, vlgg. vermelden vele wonderen, waarvan noch dichterlijk vernuft hadden hier vrije speling. Vergellus spreekt evenmin als dio van eene overstrooming van den Tiber, maar daarentegen wel van den Po: fluviorum rex Eridanus, vs. 482. Waarschijnlijk was deze laatste veel geweldiger geweest dan de andere en had op vergellus, die in die landstreek woonde, veel dieper indruk gemaakt. Hij zegt echter in het algemeen: sistunt amnes, vs. 679, oek op de overstrooming van andere rivieren doelende.

In dien dreigenden burgeroorlog ziet de dichter den ondergang van het rijk te gemoet (ruentis imperii); daarop roept hij de tusschenkomst in van Rome's beschermgoden, om, door het boeten van de schuld de wraak des hemels af te wenden. Daar ziet hij dien verzoener reeds opdagen in Octavianus juvenis, optredende als Caesaris ultor. Zoo kan van Octavianus gesproken worden bij zijn eerste optreden op het staatstooneel, niet twintig jaren later, toen de juvenis reeds de senectus begon te gemoet te gaan, toen er aan wrake over Caesar's vijanden niet meer gedacht werd, en toen de sporen van den gevoerden burgerkrijg reeds lang waren uitgewischt.

De door mij vermelde aanwijzingen toonen genoegzaam, dat er in deze Ode gedoeld wordt op zaken, die tamelijk ver van elkander verwijderd liggen. In den aanvang spreekt de dichter van gebeurtenissen, kort na Caesar's dood voorgevallen, als van zaken die versch geleden of nog aanstaande waren, en aan het slot wordt gezinspeeld op feiten die ten deele meer dan twintig jaren later hadden plaats gevonden. Hoe dit in overeenstemming te brengen?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, moet ik kortelijk stil staan bij het gevoelen van eenige uitleggers, die meenen dat dit verschil werkelijk niet bestaat, maar op eene valsche verklaring berust. Volgens hen doelen de teekenen, waarvan in den aanhef gewaagd wordt, niet op de prodigia kort na Caesar's dood voorgevallen, maar op dergelijke, die plaats gevonden hebben juist in hetzelfde jaar waarop aan het slot dezer Ode gedoeld wordt, namelijk het jaar waarin Augustus zijn reis naar het Oosten heeft aangevangen, 732 van Rome. In der daad het begin van dit jaar kenmerkte zich door dergelijke ongeluksteekenen, bepaaldelijk door eene geweldige overstrooming van den Tiber en het inslaan van den bliksem in het Pantheon, gelijk Dio Cassius, lib. 54 princ. vermeldt. Op dezen grond heeft

MASSON het eerst beweerd, dat het begin en het slot van dit gedicht geenszins op uitéénloopende gebeurtenissen doelen, maar tot hetzelfde jaar betrekking hebben *). Hetzelfde gevoelen is later door vele uitleggers, onder dezen ook door ORELLI, aangenomen geworden. Daartegen valt echter in de eerste plaats op te merken, dat er tusschen de prodigia dier beide jaren een opmerkelijk verschil bestaat. In het eerst bedoelde jaar wordt gesproken. van het slaan van den bliksem in het Kapitool, in het laatste van het treffen van het Pantheon. Nu doelen de woorden van Horatius sacras jaculatus arces duidelijk op het KAPITOOL, de oude ara der stad, niet op het PANTHEON, hetwelk op het Marsplein lag. Daarbij wordt in het laatst genoemde jaar van Vesta of haar tempel volstrekt geen melding gemaakt. Maar al stemden die prodigia ten volle overeen, uit de volgende strophen van de Ode blijkt duidelijk, dat de dichter de hier bedoelde teekenen in verband brengt met den moord van Caesar en ze beschouwt als voorboden van de wraak der Goden wegens de gepleegde misdaad. En hoe kon men bovendien in dit laatste jaar aan een boven het hoofd hangenden burgeroorlog, aan eene ruina imperii denken? Het rijk was toen in rust en vrede, en het volk van Rome zag in deze prodigia en een daarmede gepaard gaanden hongersnood, volgens DIO, niets anders dan eene bezoeking van de goden, omdat Augustus in dat jaar geen Consul was, weshalve het den Senaat dwong, tot afwering van die onheilen, hem tot dictator en tevens tot curator annonae te benoemen. Orelli wil wel in de strophe Audiet cives acuisse ferrum etc. niet eene voorspelling van een aanstaanden, maar een terugblik op den verleden burgeroorlog zien. Maar door zoodanige uitlegging wordt alle verband uit het gedicht weggenomen. De prodigia worden

^{*)} Vita Horat. p. 288 sqq.

dan voorteekenen van gebeurtenissen, die verleden en voorbij waren. Dezelfde en nog andere bezwaren doen zich op tegen de meening van eenigen, die deze Ode willen brengen tot het jaar van Rome 725, voor Chr. 29, kort na de overwinning van Actium *). Men moet èn den loop der gebeurtenissen èn den gang van het gedicht geweld aandoen, om onze Ode met dat tijdstip in overeenstemming te brengen. Ik geloof dus dat men het als uitgemaakt mag beschouwen, dat de gebeurtenissen, waarop in het begin en aan het slot van deze Ode gezinspeeld wordt, eene tijdruimte van ruim twintig jaren van elkander verwijderd zijn. Wij komen dus terug op de vraag: Hoe dit te rijmen?

De scherpzinnige uitgever van Horatius, FR. RITTER, die het uitéénloopende dier gebeurtenissen erkent, ziet daarin slechts eene dichterlijke stoutheid: Horatius (zegt hij) imaginem Caesaris Augusti, qualem hunc anno 732 cognitum habuit, rara audacia ad ea tempora transtulit, quae caedem Julii Caesaris a. U. 710 patratam proxime secuta sunt. (Annot. p. 11, col. 1). Men moet erkennen, het is wel eene rara audacia, een vorst, die zijn veertigste jaar gepasseerd was, te noemen juvenem, en hem als redder ruentis imperii en als ultor Caesaris aan te roepen op een tijdstip, waarop dat alles bijna in vergetelheid was begraven. Maar hoe zulk eene audacia te verklaren? hoe haar in overeenstemming te brengen met de eerste regel der kunst, vooral van het lierdicht, het simplex et unum? Had Ritter nog één stap verder gedaan, hij had, geloof ik, den sleutel daarvan gevonden. De eenige

^{*)} Van dit gevoelen is dillenburger in zijne uitgave van horatius, ed. 4a. Bonn, 1860. Tot ongeveer denzelfden tijd werd dit gedicht gebragt door Dr. wiedasch in een Program behelzende Quaesti. chronol. de Horat. quibusdam carminibus (Ilfeld, 1848), waarvan de hoofdinhoud is opgegeven in Zeitschr. für die Alterthu. 1848. nº. 74.

verklaring, waardoor deze tegenstrijdigheid tot eenheid kan gebragt worden, is deze. Horatius heeft dit lied vervaardigd, zoo als uit het slot blijkt, in het jaar van Rome 732, maar hij heeft zich daarbij verplaatst in een tijdstip, ruim twintig jaren vroeger, het jaar 710, toen Octavianus voor het eerst het staatstooneel betrad. Van dat standpunt uitgaande begroet hij den aanstaanden Augustus, toen een jongeling van nog geen twintig jaren, als bode van den hemel gezonden om den dood van Caesar te wreken, den toorn der goden te verzoenen, het waggelende rijk te schragen, en om vervolgens als vredevorst over Rome te regeren en den staat in zijn ouden luister te herstellen.

Het lofdicht heeft alzoo den vorm van een vaticinium, waarin de zanger datgene van den jongeling voorspelt, hetgeen na een tijdsverloop van twintig jaren door den man was tot stand gebragt. Wordt de Ode uit dit oogpunt beschouwd, dan vormt zij een volkomen geheel en sluiten zich de verschillende gebeurtenissen, die er in vermeld worden, in eene natuurlijke orde aanéén; ook de kleur en toon van het gedicht zijn met den vorm van een vaticinium volkomen in overeenstemming. Beter bewijs voor de juistheid dier verklaring kan men, meen ik, niet verlangen.

De gang van het gedicht is deze:

"Reeds lang genoeg heeft Jupiter de landen bezocht met sneeuw- en hagelbuijen, en door het slingeren van den bliksem in het Kapitool Rome doen beven.

"Hij heeft de volken doen beven van vreeze dat de eeuw van Deucalion zou wederkeeren en de aarde in een zee zou herschapen worden.

"Wij zelven hebben gezien, hoe de Tiberstroom zijne golven van de zee terugzweepte, en zijn linkeroever overstroomende den tempel van Vesta dreigde omver te storten, tot wraak aangespoord door de klagten van zijne echtgenoot Ilia, die treurde om den dood van haren zoon."

Na alzoo de teekenen, die den toorn der goden deden blijken, en de oorzaak daarvan vermeld te hebben, komt de dichter tot de gevolgen die daarvan te duchten zijn.

"De nakomelingschap zal hooren, dat de burgers het staal gewet hebben; zij zal van gevechten hooren, die het late nakroost, gedund door de schuld der ouderen, zullen heugen."

Daarop roept hij uit:

"Wien der hemelingen zal het volk te hulp roepen, om den val des rijks te verhoeden? Welke beden zullen in staat zijn Vesta te vermurwen die ons afkeerig is? Aan wien der goden zal Jupiter de taak opdragen om den gepleegden moord te zoenen? Daag toch eindelijk op, hetzij Gij, waarzegger Apollo, of Gij, vriendelijke Erycina, of Gij, stamvader van ons volk, Mars, eindelijk eens den oorlog moede; hetzij Gij — hier ziet de dichter den verzoener reeds opdagen — hetzij Gij, zoon van Maja, welligt reeds in ons midden verkeert, de gestalte eens jongelings aangenomen hebbende, bereid om den naam van wreker van CAESAR op U te nemen."

Daarop laat de dichter de bede volgen, dat Caesar laat hemelwaarts moge terugkeeren, en hij besluit met den wensch, dat hij gelukkig over Rome regeren en de Parthers tuchtigen moge voor den hoon het Romeinsche volk aangedaan.

Uit dit overzigt blijkt, meen ik, genoegzaam, dat dit lied, aldus opgevat, een afgerond geheel vormt, waarvan begin, midden en einde volkomen op elkander sluiten.

Tevreden met deze verklaring meende ik mij over de vinding daarvan te mogen verheugen. Maar bij het doorbladeren van vroegere uitleggers is mij gebleken, dat die eer toekomt aan TANAQUIL FABER (LE FÈVRE), die in een zijner brieven (lib. II, Ep. 48) van deze Ode zegt scriptam esse per prophetiam inversam, ut multa id genus etc. Zijn gevoelen, omhelsd door dacier, Oeuvres d'Horace, T. I. p. 26, heeft een geleerden en scherpen bestrijder gevonden in masson, wiens gevoelen zoo even door mij is vermeld, waarop gevolgd is eene Réponse à la Critique de M. masson, van denzelfden dacier *). Het gevoelen van dezen geleerde schijnt echter allengs verdrongen en in vergetelheid geraakt te zijn; naar mijn oordeel, ten onregte, daar het aan geen der volgende uitleggers gelukt is eene verklaring daarvoor in de plaats te geven, waardoor de zamenhang en de gang van deze Ode behoorlijk in het licht gesteld worden.

Mag ik mij alzoo niet over de eer der vinding verhengen, dan verheug ik mij althans door deze mededeeling de herinnering te hebben verlevendigd aan een geleerden en smaakvollen uitlegger, wiens uitgave bijna in vergetelheid geraakt, echter bij de verklaring van Horatius nog heden verdient nageslagen te worden.

II. Ik wensch thans kortelijk stil te staan bij de voornaamste gedachten in dezen lierzang voorkomende. De
opheldering daarvan is niet alleen uit een exegetisch, maar
ook uit een critisch opgpunt niet zonder belang. Want
dikwijls blijkt het, dat in eene gedachte een diepere zin
ligt opgesloten dan zich oppervlakkig daarin vertoont.

1. Het hoofddenkbeeld, hetwelk aan dit dichtstuk tot grondslag ligt, is dit. Zware misdaden hebben de onvermijdelijke straffe des Hemels ten gevolge. Zoodanig een misdaad is vooral parricidium tegen bloedverwanten of tegen het hoofd van den staat gepleegd. Het gevolg daarvan is

^{*)} Oeuvres d'Horace, T. X, p. 864, 5me édit.

de geesel des burgeroorlogs, die volk en staat met verdelging bedreigt, tenzij door het verzoenen der gepleegde misdaad de goddelijke toorn afgewend worde. Dit is een zedelijk religieus denkbeeld, hetwelk zeer oud is. Men vindt het vooral uitgesproken in de Grieksche tragedie; maakt den grondslag uit van de orestie van Aeschylus, en niet minder van de OEDIPODIE, de beide Oedipussen en de Antigone van Sophocles en de Phoenissen van Euripides. Hier is de vermoording van Laius de eerste schakel van een reeks jammeren, die tot in het derde geslacht voortwoeden en met een moorddadigen broederkrijg en de verdelging van het koningsgeslacht eindigen. Het schijnt mij toe, dat dit idee vooral door de vertalingen der Grieksche tragediën van Ennius, Pacuvius, Attius, e. a. bij de geletterden te Rome ingang heeft gevonden. Gelijk Horatius hier in den burgeroorlog een straf ziet wegens den moord aan Caesar gepleegd, even zoo spreekt Cicero over den burgeroorlog tusschen de Caesariani en Pompejani gevoerd. In de Oratio pro Marcello, cap. 16, de edelmoedigheid van den dictator prijzende jegens de overwonnenen, laat hij er dit op volgen: Ut mihi quidem videantur dii immortales, etiamsi poenas a populo Romano ob aliquod delictum expetiverunt, vel placati jam vel satiati aliquando omnem spem salutis ad clementiam victoris et sapientiam contulisse. Ook hier wordt de burgeroorlog beschouwd als eene straf, ob aliquod delictum; de goden zijn door lang bloedstorten eindelijk placati vel satiati, gelijk bij Horatius van Mars wordt gezegd: nimis longo satiate ludo (vs. 37); eindelijk wordt Julius Caesar beschouwd, gelijk hier Octavianus, als door de goden bestemd om met zachtmoedigheid wraak te oefenen en daardoor de misdaad te boeten. De overeenkomst tusschen beide plaatsen is zoo in het oog loopend, dat men bijna zou gelooven, dat Horatius deze gedachte aan Cicero's rede heeft ontleend.

2. De prodigia in den aanvang van het gedicht genoemd, hagel, sneeuw, bliksem, worden aangemerkt als voorboden van burgeroorlog. Dit was een in de oudheid vrij algemeen verbreid bijgeloof. Men treft het reeds aan bij Homerus, of liever een der Homeriden in de Dolonea, *Iliad. X.* vs. 4:

ώς δ' όταν άστράπτη πόσις Ήρης ἡῦκόμοιο τεύχων ἡ πολύν ὄμβρον άθέσφατον ἡέ χαλάζαν ἡ νιφετόν . . . ἡέ ποθι πτολέμοιο μέγα στόμα πευκεδανοῖο.

"Wanneer de gemaal van Here bliksems schiet als boden van zware stortregens of van vernielende hagel- of sneeuwbuijen of van den jammervollen oorlog." hier vinden wij fulmen met imber, nix, grando vereenigd, en den oorlog in hun gevolg. Zoude aan Horatius welligt deze of dergelijke plaats van Homerus of eenig ander Grieksch dichter hier voor den geest gezweefd hebben? Datzelfde bijgeloof heerschte in Italië en had ook bij de Romeinen wortel geschoten. Tot voorbeeld daarvan, moge, behalve het aangehaalde bij Peerlkamp, strekken de volgende plaats nit de Catilinaria III, cap. 18, welke met de onze verdient vergeleken te worden. Aldaar wordt gesproken van de prodigia, die kort vóór het uitbreken van de zamenzwering van Catilina hadden plaats gehad, welke ook door Cicero in zijn gedicht de Consulatu met schitterende kleuren zijn geschilderd (de Divin. I, 12). Daaromtrent wordt het volgende gezegd: Cotta et Torquato Coss. (a. u. 689) complures in Capitolio res de coelo esse percussas... Quo quidem tempore cum haruspices ex tota Etruria convenissent, caedes atque incendia et legum interitum et bellum civile ac domesticum et totius urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi dii immortales omni ratione placati suo numine prope fata ipsa flexissent. Ook hier worden prodigia, als

het inslaan van den bliksem in het Kapitool, enz., beschouwd als voorteekenen, welke bellum civile en urbis atque imperii occasum voorspellen. Deze laatste uitdrukking heeft ook met het Horatiaansche terruit urbem, terruit gentes, en ruentis imperii res eene groote overeenkomst *).

3. Het denkbeeld, vervat in de woorden: Cui dabit partes scelus expiandi Jupiter? vereischt eenige toelichting. De voorstelling is deze: dat door Jupiter aan een der mindere goden, in de eerste plaats aan Apollo, de taak wordt opgedragen om de misdaad door boete uittewissen. dit is een religieus denkbeeld aan de Grieken ontleend. Jupiter is de handhaver der geregtigheid, waaraan voldaan moet worden. Er zijn misdaden zoo zwaar, zoo schromelijk, dat zij niet dan door tusschenkomst van een god kunnen geboet worden. Een zoodanige misdaad is parricidium. Aan Apollo vooral, als tolk van den wil van Jupiter, was de taak van verzoener opgedragen. Volgens de mythe had Apollo zelf na het dooden van de symbolische slang Pytho, zich op last van Jupiter in den gewijden stroom Peneüs gereinigd +), en hij was het, wiens tempel een asylum, een plaats van reiniging en verzoening aanbood voor gepleegden moord. In een oud vers komen boetelingen voor, Apollo aanroepende met deze woorden:

πκομεν οί φεύγοντες, απότρεπε λοιγόν, "Απολλον. §)

Te regt wordt dus hier door Horatius in de eerste plaats aangeroepen augur Apollo. Ook bij Tibullus, als hij van deze prodigia spreekt, wordt dezelfde god aangeroepen met deze woorden, Eleg., II, 5, 79: Sed tu jam

^{*)} Ook vergil. Georg. I, 489, ziet in de prodigia na den dood van CAESAR een voorspelling van den burgerkrijg, die daarna is uitgebarsten.

^{†)} ABLIAN. V. H. III, 1.

^{§)} Schol. ad Sophoclis Oed. Col. vs. 790.

mitis Apollo, Prodigia indomitis merge sub aequoribus. Na Apollo volgen Venus en Mars, beiden beschermgoden van Rome: Venus de moeder van Aeneas, Mars de vader van Romulus, beiden dus stamouders en grondleggers van het Romeinsche volk. Ten laatste roept de dichter Mercurius aan en in dezen ziet hij, onder de gedaante eens jongelings (Octavianus), den afgebeden redder opdagen. Mercurius werd geëerd als de zachtmoedige, *paco, en tevens als de beschermer van kunsten en letteren (zie Carm. I, 10, en III, 11): beide hoedanigheden, waardoor Augustus zich vooral trachtte te onderscheiden. Als deze zich dus wel wil getroosten Caesaris ultor te heeten, ligt daarin een waarborg voor de zachtmoedigheid van de wraakoefening.

Wat overigens betreft de hooge ingenomenheid van den dichter met Octavianus, als bestemd om de redder te zijn van Rome, - daargelaten de dichterlijke inkleeding, de apotheose, waarin de gewone vleijerij van dien tijd doorstraalt *) - op het standpunt, waarop Horatius zich in deze Ode plaatst, kon hij den grond daarvoor vinden in de uitbundige toejuichingen, waarmede Octavianus bij zijn eerste optreden te Rome was ontvangen en in de hooge verwachtingen die men van hem koesterde. Hooren wij wat Cicero op dat tijdstip in eene redevoering tot het volk van hem zeide (Philipp. IV, 1): C. Caesar, qui remp. libertatemque vestram suo studio tutatur, maximis senatus laudibus ornatus est. Laudo, laudo vos, Quirites, quum gratissimis animis prosequimini nomen clarissimi adolescentis, vel pueri potius: sunt enim facta ejus immortalitatis, non aetatis. En in een andere redevoering van dien tijd noemt hij hem (Phil. XII, 4) C. Caesarem deorum beneficio natum ad haec tempora.

^{*)} Zie over de vergoding van veldheeren en vorsten bij Grieken en Romeinen welchen, Griech. Götterlehre, B. III, s. 308-316.

Als dus Horatius zich in zijne verbeelding op dat tijdstip verplaatste, en van daar als ware 't een profetischen blik wierp in de toekomst, en het oog sloeg op den trap van welvaart en luister, waartoe thans onder de regering van dien Caesar het rijk geklommen was, dan laat zich begrijpen hoe hij er toe komen konde, in Augustus een gezant des hemels, een halven god te begroeten.

III. Thans ga ik over tot de behandeling van enkele plaatsen, die uit een aesthetisch of grammatisch oogpunt aan de uitleggers stof tot bedenkingen hebben gegeven. Het behoeft naauwelijks gezegd, dat ik daarbij voornamelijk het oog heb op de kritiek van PERRLKAMP. geenszins mijn voornemen de aanmerkingen van dien geleerde voet voor voet te volgen; ik zal ze alleen bespreken voor zoo verre in die aanmerkingen de grond ligt voor mijne ophelderingen, of voor zoo ver de toetsing daarvan noodzakelijk is om mijne uitlegging te staven. Ik doe dat met vrijmoedigheid, steunende en op mijne eigene onpartijdigheid en op de overtuiging dat mijne tegenspraak niemand minder aanstoot zal geven dan den grijzen Aristarch zelven, die in een zijner voornaamste tegenstanders tevens een zijner opregtste vrienden eerde *). leen wil ik er bij voegen, dat verschil van oordeel bij mij niets ontneemt aan de hooge achting, die ik voor Peerlkamp's scherpzinnigheid en geleerdheid koester.

Strophe 1 en 2. Terruit urbem, terruit gentes. Deze anadiplosis, zoo als die figuur in de rhetorica genoemd wordt, doet ons denken aan de Urbs regina gentium, aan wier lot dat van de wereld verbonden was: een denkbeeld hetwelk den volkstrots der Romeinen niet weinig streelde.

^{*)} Namelijk richstadt. Zie zijne voorrede voor de 2de uitgaaf van horatius, p. 39 sqq.

De woorden herinneren ons de uitdrukking van Cicero, pro Mil. cap. 7, § 19, alwaar hij, van Pompejus sprekende, zegt: Si unus ille occidisset, non haec solum civitas, sed gentes omnes concidissent. Even hyperbolisch wordt van de Catilinarische zamenzwering gezegd (Catil. I, 1): Catilinam orbem terrarum caede atque incendio vastare cupientem; de redenaar bedoelt urbem. Eene gelijke hyperbole bezigt Horatius, Carm. I, 37, 6, van Cleopatra sprekende: Capitolio funus et imperio parantem. Even dichterlijk drukt Velleius zich uit, II, 85 princ. als hij van den strijd tusschen Octavianus en Pompejus bij Actium zegt: pro salute alter, in ruinam alter terrarum orbis dimicavere. Een nagalm daarvan is nog heden overgebleven in het URBI ET ORBI. Men mag zich dus verwonderen dat die woorden aan Peerlkamp zoo veel aanstoot hebben gegeven, te meer, daar de uitdrukking terruit gentes geheel beantwoordt aan het in den aanhef gezegde: Jam satis terris. Terrae en gentes zijn synonyma; het is hetzelfde of men Rome terrarum domina of regina gentium noeme. Carm. I, 3 lezen wij: Audax Iapeti genus ignem fraude mala gentibus intulit, en kort daarop: nova febrium terris incubuit cohors. Peerlkamp maakt echter op deze plaats tusschen die beide woorden de volgende onderscheiding: "gentes ita cum urbe conjunctae sunt populi remotissimi et barbari; terrae autem, quas dicit Horatius, sunt agri in vicinia Romae." Is deze onderscheiding juist? is zij op het taalgebruik gegrond? of is zij geheel willekeurig? Maar wat tot opheldering van deze woorden vooral op te merken valt, hetgeen Peerlkamp over het hoofd heeft gezien, is dit: dat Horatius bij het terruit gentes en het jam satis terris niet alleen denkt aan een onweder en eene overstrooming te Rome, maar tevens aan stortregens, onweersbuijen en overstroomingen die verscheiden streken van Italië geteisterd hadden, zoo als wij boven hebben vermeld (zie blz. 79 volg.) En nu zal men de dichterlijke vrijheid wel niet zoo willen beperken, dat Horatius, op die landstreken en volken doelende, niet mogt spreken van terrae en gentes.

Ik vermoed echter dat deze uitdrukking niet zoo sterk door Peerlkamp gelaakt zou zijn, ware het niet dat hij gemeend had de beide strophen, waarvan deze woorden het begin uitmaken, als Horatius onwaardig, te moeten verwerpen. Zij luiden aldus:

Terruit gentes, grave ne rediret
Saeculum Pyrrhae nova monstra questae,
Omne quum Proteus pecus egit altos
Visere montes:

Piscium et summa genus haesit ulmo, Nota quae sedes fuerat columbis, Et superjecto pavidae natarunt Aequore damae.

- Peerlkamp noemt dezen verzen eene ridicula rei miserrimae imago, en ik twijfel niet of zij zullen op meer lezers dien indruk gemaakt hebben. Hij stelt daartegen over de krachtige schildering, die Horatius van de overstrooming van den Tiber geeft in de daarop volgende strophe en vooral Carm. III, 29, en daaruit trekt hij dit besluit: Tales versus qui fecit de impetu unius fluminis, quales eum de communi diluvio facturum putemus? De juistheid dezer gevolgtrekking betwijfel ik. Er is onderscheid tusschen de schildering van waarheid en die van fictie. Een overstrooming van den Tiber was eene gebeurtenis, waarvan Horatius meer dan eens getuige was geweest, zoo als nog kort geleden in het jaar van Rome 732; hij schildert die naar het leven. Het saeculum Pyrrhae daarentegen was voor hem, gelijk voor de verlichten onder zijne tijdgenooten, niets dan een mythe, een fabel, welke niemand geloofde dat gebeurd was of ooit gebeuren zou. De dichter bedieut er zich slechts van als een beeld om de uitgestrektheid en de grootte van die overstrooming voor te stellen. Welligt ook dat menig eenvoudig gemoed toen een tweeden vloed van Deucalion geducht had. Horatius schildert dat. tasereel niet als eene res miserrima, met sombere kleuren, niet als een Noachischen zondvloed, maar als eene res ficta, met luchtige trekken aan de mythe ontleend, welke een komische tint over de voorstelling werpen. Waarschijnlijk zweefden hem bij die schildering voor den geest de verzen van ARCHILOCHUS, een zijner lievelingdichters, waarin eene dergelijke katastrophe met dezelfde kleuren wordt voorgesteld. Op een zon-eklips doelende zegt deze: "Ju-"piter heeft den dag in den nacht veranderd; laat dus "niemand, dit ziende, zich verwonderen, zoo de dolfijnen "op de bergen en de viervoetige dieren in de zee gaan. "weiden:" μηθείς έθ' ύμων είςορων θαυμαζέτω, μηθ' έαν δελφίσι Θήρες ανταμείψωνται νομόν ένάλιον κτλ. *) In welken zin ook Archilochus dat moge gezegd hebben, de overeenkomst van uitdrukking met de verzen van Horatius is zoo in het oog loopend, dat wij hier naauwelijks kunnen nalaten aan een toespeling of navolging te denken.

Hiermede, geloof ik, is deze voorstelling genoegzaam geregtvaardigd tegen de aanmerkingen der critici, die hier van den dichter, in plaats van een luchtig tafereel, eene ernstige, verhevene schildering van den zondvloed verlangd hadden. Porphyrio, een uitlegger van de 3de eeuw, teekent ter dezer plaats, bij de woorden Piscium et summa genus haesit ulmo, het volgende aan: Leviter in re tam atroci et piscium et palumbarum meminit, nisi quod hi excessus lyricis concessi sunt. De voorstelling bevalt hem niet, maar hij verdedigt die op grond dat de lierdichters

^{· *)} Fragm. bij stobabus, Floril. CX, 10.

zich dergelijke uitweidingen (excessus) plegen te veroorloven. Deze opmerking is, ofschoon wat oppervlakkig, echter niet onwaar. Het behoort tot de eigenschappen der klassische poëzy, zoo wel der epische als der lyrische, gelijkenissen, beelden, die met weinige trekken konden geschetst worden, breeder uit te werken. Maar hij had er bij moeten voegen, dat het Horatius eigen is, het ernstige met een schertsende, het sombere met een vrolijke tint te kleuren. Wat hij zijnen vriend Grosphus raadt in het leven te doen (Carm. II, 16), ut amara lento temperet risu, dat doet hij ook in de poëzy. Die mengeling van ernst en scherts is een der karakteristieke trekken van Horatius, welke niet alleen in zijne Satiren, maar ook in zijne lierzangen uitkomt. Peerlkamp heeft dat niet gevoeld en is daardoor er toe gebragt menig vers, menige uitdrukking, als strijdig met de gravitas van het lierdicht, voor onecht te verklaren, die inderdaad Horatiaansch is. Een dergelijke excessus (200 als Porphyrio het noemt), welke met deze kan vergeleken worden, treffen wij aan in Carm. I. 12, eene Ode gewijd aan de goden, helden en groote mannen van Rome, welke Ode insgelijks aan Augustus is gerigt en met eene hulde aan dezen eindigt. Na den Pindarischen aanhef:

> Quem virum aut heroa lyra vel acri Tibia sumis celebrare, Clio, Quem deum?

wordt de dichter door de vermelding van de Muze gebragt op de gedachte aan den Helicon en aan Orpheus, en dit geeft hem stof tot eene uitweiding, waarin hij dien gewijden zanger met mythische kleuren schildert. Hij vervolgt aldus:

> Cujus recinet jocosa Nomen imago Aut in umbrosis Heliconis oris

Aut super Pindo gelidove in Haemo,
Unde vocalem temere insecutae
Orphea sylvas,
Arts materna rapidos morantem
Flummum lapsus celeresque ventos,
Blandum et auritas fidibus canoris
Ducere quercus.

Eerst na deze uitweiding komt hij tot zijn onderwerp. Deze schildering van Orpheus is schoon, bevallig; maar ook hier ontbreken geen uitdrukkingen welke op dit tafereel uit de mythe eene komische tint werpen: jocosa imago, sylvae temere insecutae, auritae quercus. Er mogen er zijn aan wie die komische schertsende trekken mishagen, anderen zullen daarin integendeel eene gelukkige speling zien van het vernuft, die afwisseling en levendigheid schenkt aan het geheel en tevens het ernstige en krachtige, door de tegenstelling van het vrolijke, des te helderder doet uitkomen, gelijk op onze plaats de volgende beschrijving van den Tiberstroom: Vidimus flavum Tiberim etc. juist door de tegenstelling van het voorgaande tafereel des te krachtiger uitkomt.

Strophe 4 en 5. Vidimus flavum Tiberim retortis enz. De schildering van den Tiber, die in toorn ontstoken wegens de klagten van zijne gemalin Ilia — ter oorzake van den dood van Caesar — zijne golven terugzweept en den oever overstroomt, herinnert ons het beeld van den stroomgod Xanthus bij Homerus, Iliad. Φ , waar deze, gebelgd over de slagting door Achilles onder de Trojanen aangerigt, opbruischt en al de kracht van zijne wellen en golven te baat neemt om Achilles te doen zwichten:

ο δ' ἐπέσσυτο οἴδματι Αύων, πάντα δ' δρινε ρέεθρα χυχώμενος (VS. 234).

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

Digitized by Google

Horatius heeft ook deze voorstelling in een mythisch gewaad ingekleed. En geen wonder, want het denkbeeld zelf, dat onweders en overstroomingen eene wraakoefening zijn van de vertoornde godheid, was voor Horatius eene mythe.

Peerlkamp maakt de aanmerking, dat de fictie van de klagende Ilia (Ilias querentis), om daardoor den moord van Caesar te beteekenen, te gezocht is: Quam longe petita causa, Iliam queri de nece Julii Caesaris. Van ons standpunt moge dit zoo schijnen; aan de geleerde tijdgenooten, dichters en critici, van Horatius en aan de vereerders van Augustus geloof ik dat deze fictie eer vernuftig dan gezocht zal toegeschenen zijn. Ilia, volgens de oude legende, dochter van Aeneas en moeder van Romulus en Remus, werd met haren broeder Ilus (Ascanius) gevierd als auctor gentis Juliae, waaruit Caesar gesproten was. Vergilius, Aen. I, 286:

Nascetur pulcra Trojanus origine Caesar, Imperium oceano, famam qui terminet astris, Julius a magno demissum nomen Iulo;

en van dezen laatsten, Iulus, zegt hij:

Ilus erat dum res stetit Ilia regno.

cf. VII, 790: Hic Caesar et omnis Iuli progenies etc. Ilia was, volgens de legende, na hare bevalling van Romulus en Remus, in den Tiber geworpen en vervolgens door den stroomgod tot zijne gemalin genomen. Nu is het geheel overeenkomstig den geest der Grieksche mythe, waarin Horatius deze geheele Ode heeft ingekleed, als hij Ilia bij haren gemaal laat klagen over den moord van haren kleinzoon, die de kroon was van haar geslacht. Overigens vlecht hij ook in deze voorstelling een satirischkomischen trek in, als hij den Tiber noemt uzorius amnis.

Strophe 6. Hierna kondigt de dichter eenen ten gevolge van de prodigia boven het hoofd hangenden burgeroorlog aan. De uitdrukking is hier kort en krachtig. In weinige fiksche trekken wordt de onzinnige woede geschilderd der burgers, die het zwaard tegen elkander wetten, terwijl zij zich straffeloos door de Parthen laten honen, en het moorddadige van dien krijg, welks gevolgen nog de nakomelingschap zal gevoelen. Peerlkamp vindt hier de taal berispelijk. Cives acuiese ferrum, meent hij, kan ook van een oorlog tegen buitenlandsche vijanden verstaan worden; in de plaats daarvan moest gezegd zijn cives contra cives. Het laatste, erken ik, is de gewone uitdrukking; maar dat het eerste dubbelzinnig is, kan ik niet toegeven. Van een oorlog tegen vijanden gevoerd zal men nimmer zeggen cives, maar Romani. De Horatiaansche uitdrukking heeft dus voor zich de verdienste van kortheid. Wat P. verder aanmerkt, dat juventus alleen van het levend geslacht, niet van de posteri kan gebruikt worden, deze aanmerking begrijp ik niet. Juventus (zegt hij) non sunt posteri, sed ipsa juvenum praesens, aetas, quae bella non audiet, sed videt. Zou er dan bij de nakomelingschap geen juventus zijn, en zou die ook bij het voorgeslacht niet geweest zijn? Dan heeft Horatius gezondigd, als hij, van de eeuw van Pyrrhus en van Hannibal sprekende, zegt, Carm. III, 6, 33:

> Non his juventus orta parentibus Infecit aequor sanguine Punico etc.

Evenmin kan ik toegeven dat de woorden quo graves Persae melius perirent hier eene dubbelzinnige beteekenis hebben. Het verband, waarin dit gezegde staat tot het voorgaande, laat volstrekt geen anderen zin toe dan deze: "dat "staal, waardoor de Parthers behoorden te sneven."

Het is op zoodanige gronden dat P. ook deze strophe

als onecht uitwerpt. Maar het is juist deze strophe die de cardo uitmaakt van het geheele gedicht. De burgeroorlog is het waarop en de voorafgaande prodigia doelen, en de daarop volgende aanroeping van de goden terugslaat. Het is opmerkenswaardig, hoe Peerlkamp hier met zich zelven in tegenspraak geraakt. In het voorbijgaan geeft hij van deze Ode het volgende summarium op (bl. 9. kol. 1): "Ira Jovis, dicit Horatius, conspecta est in dira tempestate. Tactum de coelo Capitolium. Tiberis, super ripas effusus, regum (l. regis) monumenta dejecit. Ergo iterum imminent bella civilia. Quis populum servabil, nisi Augustus?" In deze inhoudsopgave neemt hij het bellum civile op als een onmisbaar deel, en hij verwerpt de strophe waarin die vermeld wordt. Het gezond verstand van den uitlegger heeft hier juister gezien dan het oog van den crirticus.

Strophe 7 *). Prece qua fatigent minus andientem, cet. In deze woorden ligt eene aanduiding, dat de Vestalen reeds vroeger getracht hadden den toorn van de godin door gebeden te bevredigen, maar dat deze hare gebeden versmaad had. Dat Vesta vertoornd was op het Romeinsche volk, was daaruit gebleken, dat zij haren tempel en de daarin bewaarde panden niet voor het geweld van den Tiber gevrijwaard had, en ook, uit het prodigium bij gelegenheid van het offer haar gebragt †). Peerlkamp heeft tegen deze plaats twee bezwaren, die hem zoo gewigtig toeschijnen, dat hij daarom deze woorden voor eene interpolatie van een grammaticus verklaart. Zijn eerste tegenwerping is: dat het uit de Romeinsche geschiedenis niet blijkt, dat

^{*)} De aanteekening op strophe 7 is er bijgevoegd naar aanleiding van eenige aanmerkingen daarover bij de discussie in de Vergadering in het midden gebragt.

^{†)} Zie DIO, lib. 45, c. 17, boven sangehaald, blz. 80.

in tijden van gevaar de Vestaalsche maagden de godin plagten aan te roepen: neque oonstat (zegt hij) ex historia Romana virgines in summo reip. periculo Vestam publico et solenni ritu esse deprecatas. Al mogt dit zoo zijn, al mogt geen der Romeinsche schrijvers daarvan gewag maken, zou daarom de zaak zelve geen geloof verdienen? Hoe vele bijzonderheden vinden wij vermeld bij Horatius, Virgilius, Tibullus, Ovidius en andere dichters, waarvan de geschiedschrijvers geen gewag maken. Ik wil slechts wijzen op ééne plaats van Horatius, waar insgelijks van de Vestales eene bijzonderheid voorkomt waarvan, voor zoo verre bekend is, elders geen melding gemaakt wordt: namelijk dat bekende vers, Carm. III, 80, alwaar de dichter van zich zelven sprekende, zegt:

usque ego postera Crescam laude recens, dum Gapitolium Scandet cum tacita virgine pontifex.

Deze woorden geven te kennen, dat bij plegtige optogten naar het Kapitool de Vestalen den Pontifex vergezelden *). Wij lezen dit nergens anders. Zouden ook deze verzen daarom voor een interpolatie moeten gehouden worden? Of zijn niet veeleer zulke bijzonderheden juist bewijzen van echtheid, daar toch niet ligt een grammaticus dergelijke onbekende zaken uit zijn brein zal scheppen. Maar wat in onze Ode omtrent de gebeden der Vestalen gezegd wordt, dit laat zich door andere getuigenissen genoegzaam staven. Het is bekend, dat de Virgines in den tempel dagelijks gebeden opzonden voor het heil van het

^{*)} BECKER, Handb. d. Röm. Alterth. IV, p. 286 sq., noot 1849, laat dit slaan op "die Theilnahme an den Idusopfern des Jupiter." Maar HORATIUS moet hier doelen op een veel feestelijker plegtigheid dan een maandelijksch offer. Ik denk dat het doelt op de solennis votorum nuncupatio op den len Januarij.

volk. Cicero vermeldt dit in zijne Oratio pro Fontejo, c. 17, alwaar hij van de zuster van dien aangeklaagde, welke Vestale was, sprekende, zegt: Quae pro cobis liberisque vestris tot annos in diis immortalibus placandis occupata est; en verder: Tendit ad vos virgo Vestalis manus easdem, quas pro vobis diis immortalibus tendere consuevit. Is het nu niet te veronderstellen, dat zij zulks te meer gedaan zullen hebben, bij bijzondere gelegenheden, wanneer onheilen of gevaren den staat bedreigden? Op meer dan 66ne plaats vinden wij vermeld, dat er ten gevolge van prodigia door de Vestalen offers aan de godin zijn opgedragen *); en dat dit ook bij gelegenheid van de hier vermelde prodigia geschied is, blijkt uit de boven aangehaalde plaats van Dio Cassius (blz. 80). Nu waren offeranden met gebeden verzeld. Maar wat meer is, wij vinden bij Macrobius, Saturn. I, 17, eenige woorden aangehaald uit een gebedformulier van de Vestalen, waarmede Apollo tot afwering van ziekten werd aangeroepen: Apollo medice, Apollo Paean. Op deze gronden geloof ik dat wij het non constat ex historia van Peerlkamp gerust in een constat kunnen veranderen.

Het tweede bezwaar van Peerlkamp betreft het woord carmina. Dit beteekent, volgens zijne verklaring, preces versibus conceptas; waarop hij laat volgen: quod si ita fuisset, ex aliquo certe scriptore sciremus. Bovendien beweert hij, dat de pluralis althans ongepast is. Carmina sunt multae diversaeque formulae. De uno actu usurpatur carme en. Vestales recitant carmen precum, non carmina. Hier, geloof ik, mag men den criticus niet te onregt tegenwerpen nodum in scirpo quaeris. De openbare preces waren over het algemeen carmina, d. i. litaniën, formulieren, in

^{*)} Zie LIVIUS, XXVIII, 11 PLINIUS, XV, 18. § 78, aangebaald bij BECKER, ibid. p. 287, noot 1847.

een zekere maat of zeker getal van syllaben of metra vervat. Men kent het carmen Saliorum, het carmen Fratrum arvalium, e. a., en zoo zegt Horatius in het algemeen, Epist. II, 1, 188:

Carmine di superi placantur, carmine manes.

Het uit Macrobius zoo even aangevoerde gebed van de Vestalen was een carmen. En wanneer nu deze priesteressen, waaraan wel niet te twijfelen valt, meer dan 66ne litanie, of wel dezelfde litanie meer dan 66nmaal baden, waren het carmina. Peerlkamp zal toch niet willen beweren, dat carmen, voor een formulier of gebed, niet in plurali kan gebruikt worden. Cicero, pro Rabirio, c. 4, vermeldt zekere uitspraken, die de volkstribuun Labienus steeds in den mond plag te hebben, als: I lictor, colliga manus; Caput obnubito; Arbori infelici suspendito; hij zegt daarvan: Tarquinii ista sunt cruciatus carmina. Ik zie niet in, waarom P. dat voorbeeld hier niet toepasselijk vindt. Een ander voorbeeld levert Ovidius, Fast. IV, 551. Sprekende van de wijze waarop Ceres den jonggeboren Triptolemus onsterfelijk poogde te maken, zegt hij:

Terque manu permulsit sum, tria carmina dixit.

Hij bedoelt daarmede toover- of bezweringsformulieren. Maar waartoe voorbeelden te zoeken, waar de zaak van zelve spreekt? Op zoodanige gronden nu wordt ook deze strophe door Peerlkamp verbannen, tot groot nadeel niet alleen van deu inhoud, maar ook van de kracht en de sierlijkheid. Wie toch gevoelt niet, dat juist in dat driemaal herhaalde: Quem vocet divum — Prece qua fatigent — Cui dabit partes, een bijzondere nadruk ligt?

Strophe 8. Tandem venias, precamur, cet. De woorden nube candentes humeros amictus zijn door de uitleggers in tweederlei zin opgevat. Sommigen verstaan onder nubes

een lichtglans, die Apollo omgaf ten teeken van zijne gunst en welbehagen; anderen eene duistere wolk of nevel, die den lichtgod voor het oog der stervelingen verbergde. Uit de aanteekening van Acron blijkt, dat reeds de oude uitleggers daaromtrent onderling verschilden. zelf omhelst het eerste gevoelen en verklaart de woorden aldus: candidis nubibus velatus, scilicet qui videri possis; irati enim dii nequeunt conspici *). Met deze laatste woorden wil hij zeggen, dat de goden, als zij vertoornd zijn, in duisternis gehuld aankomen, denkende welligt aan Apollo, als hij de pest in het Grieksche leger brengt, Iliad. a, 47: ò d' nu vuri coixic. Dezelfde verklaring geeft Masson, Vita Horatii, p. 257: omnino dicendum, poëtam ad lucidas nubes nimbosve respicere, quibus dii dicebantur se induere cum vellent mortalibus apparere eosque juvare; het voorbeeld echter tot. opheldering door hem aangehaald uit Aen. VIII, 608, is ongelukkig gekozen. Ook Mitscherlich, die candentes verklaart refulgentes nube sive nimbo lucido, als imago Apollinis propitii. Het tegenovergestelde gevoelen is voorgestaan door Dacier, en vooral door Bentley, welke laatste zegt: nube hic amiciendus erat Apollo, ne quis eum mortalium inter ipsos versantem agnosceret: hoc certum enz. Vervolgens haalt hij om deze verklaring te staven, voorbeelden aan uit de oude dichters, waarvan echter de meeste hier ongepast zijn. Hetzelfde gevoelen is door de meeste nieuwere uitleggers gevolgd. Men moet erkennen, dat op zich zelve beschouwd elk dezer beide verklaringen een gepasten zin geeft en de woorden laten beide gelijkelijk toe: want niets belet dat nubes hier voor lichtglans genomen worde, in welke beteekenis de latere schrijvers nimbus bezigen. Evenzoo wordt νέφος, νεφέλη bij de Griek-

^{*)} Voor irati wil Hauthal in zijne uitgave Scholia Horat. Acronis Vol. I, p. 10 ten onregt lezen velati.

1

sche dichters gebruikt, bijv. *Niad.* o, 205, alwaar het hoofd van Achilles omstraald is, door een vépoc xpússov, en in denzelfden zin zegt Vergilius Aen. VIII, 142, ardentem nubem voor fulgur. Op onze plaats is de zamenvoeging der woorden zoodanig, dat nube tegelijk tot bepaling kan dienen van candentes en van amictus, in dezen zin: amictus nube qua candent humeri. Eene dergelijke woordverbinding vindt men dikwijls bij de dichters, bijv. Carm. I, 27, 11: Quo beatus vulnere, qua pereat sagitta, alwaar sagitta en vulnere evenzeer behooren bij beatus (een oxymoron) als bij pereat.

Com den zin van den dichter te verklaren, is het noodig eene juistere voorstelling te geven van de wijze, waarop
volgens de dichters de goden op de aarde en onder de
menschen zich voordoen *). Volgens de algemeene voorstelling der Ouden waren de hemelingen, als zij zich onder de stervelingen begaven, nit hunnen aard onzigtbaar.
Zoo was het een volksgeloof, dat bij feesten, spelen en
andere plegtigheden de goden, ter wier eere zij gevierd
werden, onzigtbaar tegenwoordig waren. Slechts dan komen zij voor als met een wolk omhuld of door een lichtgloed omstraald, als zij opzettelijk bij zekere gelegenheden
zich of verbergen of openbaren willen. Zoo zegt, Pandarus, Iliad. 2, 185, sprekende van Diomedes, als deze met
bovenmenschelijke kracht streed:

οὺχ δγ' ἄνευθε θεοῦ τάδε μαίνεται, ἀλλά τις ἄγχι ἔστηχ' ἀθανάτων, νεφέλη είλυμένος ὧμους.

Evenzoo wordt bij gelegenheid van den heldenstrijd van Hector gezegd, *Iliad.* o, 306:

ἤρχε δ'ᾶρ Έκτωρ μακρά βιβάς, πρόσθεν δὲ κί ἀυτοῦ Φοῖβος ᾿Απόλλων εἰμένος ὥμοιϊν νεφέλην, ἔχε δ' αἰγίδα θοῦρεν.

^{*)} Men vergelijke Heyne ad Am. I. Exc. XIII.

En zoo komt Aen. XII, 416 vlgg. Venus voor, als zij midden in het gevegt de wond van Aeneas heelt, obscuro faciem circumdata nimbo - occulte medicans. Omgekeerd, als de goden zich aan een bevoorregten sterveling willen openbaren, maken zij zich kenbaar door een licht dat uit hunne oogen straalt of door een glans die hun hoofd en schouders omgeeft. Zoo maakt zich Ceres als godin bekend in het huis van Celeus, Hymn. in Cer. 186: πλήσε δὶ Βύρας σέλαος Βείοιο. Meerdere dergelijke voorbeelden worden aldaar aangehaald door Ruhnkenius. Zoo vertoont zich Mercurius aan Aeneas, Aen. IV, 358: ipee Deum, zegt hij, manifesto in lumine vidi intrantem. Insgelijks Venus, in den nacht van Troje's bestorming, II, 591: pura per noctem in luce refulsit *). Geen der beide genoemde gevallen vindt hier plaats. Apollo wordt eenvoudig aangeroepen, dat hij tot redding kome; in een nevel omhuld of door een lichtglans omstraald, verborgen of zigtbaar, komt hier niet in aanmerking; hij kome slechts. Beter zou de uitdrukking nube amictus hier passen, in eene zinnebeeldige beteekenis genomen: Apollo met een lichtglans omstraald als bode van heil en redding. Maar de eenvoudigste

^{*)} In gelijken zin, geloof ik, moeten wij de woorden van dienzelfden dichter opvatten op de plaats Aen. I, 402, waar Venus, na in de gedaante eener sterveling met haar zoon gesproken te hebben, bij het scheiden zich plotselijk als godin openbaart:

Dimit et avertens rosea cervice refulsit.

Dit rosea vatten de uitleggers op van een rozenverwige hals, met verwijzing op Horatius Carm. I, 18, 2, waar Lydia prijst cervicem roseam Telephi; maar zoo voor een jongeling, wiens hals bruin geverwd pleegt te zijn door de zon, eene rosea cervix een schoonheid mag zijn in de oogen zijner minnares, aan Venus past eene candida cervix. Roseus wordt door de dichters ook gezegd van den dageraad en den glans der zon. Ik acht het veel dichterlijker fulgor roseae cervicis hier te verstaan van den lichtglans, die, bij het omkeeren, van de hals en schouders der godin straalde.

verklaring — en deze doet zich niet zelden het laatst voor — is mijns bedunkens deze: dat nube cand. hum. amictus niet als praedicaat met venias verbonden worde, maar als attribuut gevoegd worde bij augur Apollo; met andere woorden: dat het niet aldus vertolkt worde: "Kom tot ons, Apollo, door een nevel of door een lichtglans omgeven;" maar alzoo: "Kom, Gij door licht omstraalde (god des lichts) augur Apollo." Eene gelijke verbinding komt voor Carm. Saec. v. 61: Augur et fulgente decorus arcu Phoebus.

Strophe 10. Na de aanroeping van Apollo en van Venus volgt die van Mars, met deze woorden:

Heu nimis longo satiate ludo, Quem juvat clamor galeaeque leves Acer et Mauri peditis cruentum Vultus in hostem.

"Zie Gij op ons neder, Mars, eindelijk eens verzadigd door een helaas al te lang spel, enz." Dit ludus, hetwelk op den burgerkrijg doelt, is, geloof ik, ontleend aan de ludi, openbare spelen, welke behoorden tot de voornaamste middelen waardoor men den toorn der goden plag te bevredigen. Een zoodanige ludus is voor Mars de oorlog. In de woorden acer et Mauri enz. schildert de dichter met een paar trekken een tooneel uit den oorlog, als beeld van een hardnekkigen bloedigen strijd. Maurus pedes heeft van oudsher aan velen aanstoot gegeven, omdat de Mauri niet als pedites, maar als equites bekend stonden en zij meer om hunne vlugheid dan om hunne dapperheid geroemd werden. Om deze reden hebben Faber, en op zijn voetspoor Dacier, Bentley, Mitscherlich, e. a. daarvoor in de plaats gesteld Marsi. Maar bij Marsi is, gelijk Peerlkamp te regt

aanmerkt, pedes nietsbeteekenend en overtollig, ten ware het tegenover eques stond. Mij was vroeger in de gedachte gekomen te lezen:

Acer et Mauri peditem cruenti Vultus in hostem:

waardoor men een tegenstelling krijgt tusschen Maurus (eques) en hostis pedes. (Romanus). Maar ik ben later tot de overtuiging gekomen, dat, deze woorden geen emendatie behoeven. Vooreerst is op te merken, dat Horatius hier niet van een veldslag tusschen Mauri pedites en hunne vijanden spreekt, maar slechts een gevecht tusschen een enkelen Maurus en een Romeinsch soldaat schildert. Al waren dus de Mauri over het algemeen genomen ruiters, belettede niets dat een Mauritaniër, van zijn paard gestegen of zich te voet bevindende, een hardnekkigen kamp tegen zijn tegenstander kon voeren. Dergelijke voorbeelden zouden zich ook van de Arabieren en de Kozakken laten aanwijzen. Men behoeft dus niet, met Orelli, onder pedes juist te verstaan een Maurus equo dejectus, want dan is hij weerloos. Maar de Mauritaniërs en Numidiërs dienden ook te voet, en dat zij dappere soldaten waren, hadden de Romeinen tijdens Hannibal ondervonden. Ovidius zegt van den slag bij het lacus Trasimenus, Fast. VI, 343:

leto consulis omnes Attoniti Mauras pertimuere manus.

Appianus, B. Civ. I, 50, haalt uit het bellum sociale een voorbeeld aan van een Mauritaniër, die, klein van gestalte, een reusachtigen Galliër in een tweegevecht versloeg, tot schrik van alle zijne landgenooten. Ook het leger van Jugurtha bestond uit ruiters en voetknechten, en onder deze laatsten worden ook pedites delecti vermeld bij Sallustius, B. Jug. c. 49. In den oorlog tusschen de Juliani

en de Pompejani in Africa stond Juba aan de zijde van de laatsten en had volgens Appianus, II, 96, een leger van 20,000 equites en 30,000 pedites op de been. Hirtius, B. Afric. 69, een veldslag uit dien krijg beschrijvende, zegt: (Scipio) collocabat in fronte suas et Jubae legiones; dit beteekent voetvolk. Het waren vooral de zoo even genoemde pedites delecti, die, even als bij de Germanen, ook bij de Mauritaniërs de steun waren van de ruiterij. Van de eersten zegt Tacitus, Germ. c. 6: "De ruiterij strijdt in het gevecht vermengd met voetknechten, die de paarden in hun loop bijhouden, en daartoe worden de kloeksten uitgekozen, welke voorop worden geplaatst": mixti proeliantur, apta et congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum, quos ex omni juventute delectos ante aciem locant." Hetzelfde geeft Sallustius niet onduidelijk te verstaan van de Numidiërs en Mauritaniërs, als hij een gevecht tusschen de troepen van Jugurtha en Metellus beschrijft (B. Jug. c. 59): neque diutius Numidae resistere quivissent, nisi pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent." enz. Ook hier spelen de pedites de voornaamste rol. Men ziet daarnit dat een Maurus pedes geenszins een bevreemdend verschijnsel is. Horatius had bij dat beeld zekerlijk het oog op zoodanige gevechten als er in den Africaanschen oorlog niet zelden plaats vonden, wanneer, niet in geregelde slagorde, maar in het wilde, man tegen man gestreden werd. Een dergelijk gevecht schildert Sallustius, Jug. c. 61: dispersi a suis pars cedere, alii insequi,... ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propugnare, arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti." Aan een dergelijk gevecht is zeker dit tooneel ontleend. Dat Horatius juist het beeld van een Mauritaniër, niet van een Parther, Galliër of Germaan, kiest, is zeer natuurlijk, daar hem hier voor oogen zweefde de laatste burgeroorlog, waarvan het bloedigste bedrijf was het bel-

lum Africanum, dat allen nog versch in het geheugen lag. Door deze ophelderingen, die ten deele reeds aangevoerd zijn door Orelli en Ritter, zijn, meen ik, de bezwaren tegen Maurus pedes, waarvoor de vroegere uitleggers stil stonden, volkomen uit den weg geruimd. Peerlkamp blijft, ook in zijne 2de uitgaaf, staan op het standpunt van Faber en Bentley, en besluit zijn oordeel met deze woorden: "Interpretes hunc locum variis modis exposuerunt. Quod ipsum jam indicium est scriptoris non accurati. Deze laatste stelling is zeer gewaagd, dat namelijk in het verschil van uitlegging een bewijs ligt van de onnaauwkeurigheid des schrijvers. Dit mag gelden ten aanzien van uitdrukkingen of gezegden, die tegen de regelen eener gezonde logica, grammatica of aesthetica strijden, maar die regel kan niet van toepassing zijn, wanneer het verschil van uitlegging zaken en bijzonderheden uit de oudheid betreft, die ons onbekend of nog niet aan het licht gebragt zijn, zoo als hier het geval is. Op dezen grond is ook deze strophe door Peerlkamp voor ondergeschoven verklaard. Mij is het bijna onbegrijpelijk, hoe iemand van onbevangen oordeel in deze korte fiksche schildering de hand van Horatius kan miskennen.

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENORMD TOT

BEOORDEELING DER LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGREONDEN IN 1868 TER

MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS

UIT HET LEGAAT VAN HOEUFFT.

De prijsuitschrijving, gevolg van de beschikking van wijlen Mr. J. H. HORUFFF, stelt Uwe Commissie wederom ten pligt, om, voor eenige oogenblikken, uwe aandacht in te roepen tot het aanhooren van verslag en advies omtrent de ingekomen dichtstukken.

De meer strenge beoordeeling, tot welke Uwe Commissie zich telken jare geroepen acht, oefent, naar het schijnt, geen afschrikkenden invloed. Veeleer zien wij het getal mededingers in den kampstrijd eenigzins toenemen. Immers over niet minder dan negen dichtstukken, een getal grooter dan in vorige jaren; en daaronder over stukken van vrij grooten omvang, hebben wij thans ons oordeel uit te spreken. Wij wenschen U dat zoo beknopt mogelijk voor te leggen.

N°. 1, volgens den een titel carmen elegiacum, prijkt met de woorden van PLATO ἐπὶ δὲ τοῖς καλοῖς φιλοτιμία». Het onderwerp luidt: Missi querela et exspectatio. Wij mogen U de

bekentenis niet onthouden, dat wij te vergeefs de bedoeling van den dichter hebben zoeken uit te vorschen. De aanleiding tot klagt, de uitkomst, waarnaar verlangd wordt, blijft ons duister. Of het woord missus een balling, of een zendeling, of, naar het geopperd vermoeden van een onzer, een verstooten minnaar voorstelt, verklaren wij, ook na de meest oplettende: herhaalde lezing van het stuk zelf, niet te doorgronden. Het zoogenaamde gedicht bestaat uit woorden en klanken, gemoedelijke uitboezemingen, zonder zamenhang en zin, een opstel alzoo, dat eigenlijk tot geenerlei beoordeeling leiden kan.

Aangenamer is het te verwijlen bij N°. 2, een carmen elegiacum van 88 regels onder de zinspreuk: Praecipuam curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere, augustus apud Suetonium. Het opschrift luidt: in funere Lycisci. Het is de klagt van een ongehuwden bewoner van het land, treurende over het verlies van zijn eenigen medgezel, over den dood van zijn hond, Lyciscus geheeten. De beschrijving van de trouw en de genegenheid van het dier onderscheidt zich door natuurlijkheid, duidelijkheid en eenvoud. Taal en versmaat zijn over het algemeen onberispelijk. Intusschen al blijft het gedicht getrouw aan de gekozen sententie, zoo komt het ons te gerekt, te eentoonig en te onbeduidend van onderwerp en inhoud voor, om tot meer dan tot bloot loffelijke vermelding te worden voorgedragen. Hierop heeft de dichter echter gegronde aanspraak.

N°. 3 stelt een veel uitvoeriger geestprodukt voor, een gedicht van omtrent 500 verzen onder de zinspreuk: Phaselus ille, quem videtis hospites, Ait fuisse navium celerrimus (Catullus). Het opschrift is: FULTON vaporis nautici inventor. Bij de eerste inzage erkent men hier gelijke rigting als in het dichtstuk, ten vorigen jare bekroond en uitgegeven. Hier geldt het weder de beschrijving van een onderwerp aan de Ouden geheel vreemd. Vroeger werden

de verdiensten van de veiligheidstoestellen aan stoomketels verbonden bezongen, nu weidt deze dichter uit in den lof van stoomvermogen in het algemeen, inzonderheid den man bezingende wien de sohrijver de eerste plaats toekent onder de stoomwerktuigkundigen, den Amerikaan ROBERT FULTON. Even als in het vorige stuk is hier reden om de vindingrijkheid te bewonderen, waarmede de dichter klassieke taal heeft weten over te brengen wat den Ouden geheel vreemd was. Geen geringe inspanning heeft het hem moeten kosten om met de hulp, die de Latijnsche taal aan de hand geeft, beschrijvingen te geven van warrs parallelogram, van zijn stoomwerktuig van dubbele werking, van condensor, van expansio-stoomschuif manometer, verklik-pijp, excentriek, enz. enz. In de opgave van een en ander van dat soort, dat zich voor de Nederlandsche muze evenzeer afschrikkend zou vertoonen, is des dichters vlijt niet zonder verdienste. Doch een lofdicht op fulfon eischt meer dan opeomming van de bezwaren aan toepassing van stoomvermogen verbonden, of optelling van de verbeteringen ook door latere werktuigkundigen voor stoomvaartuig uitgedacht. Te dien opzigte verwijlt de schrijver te veel bij kleinigheden, die den lezer noodeloos vermoeijen. Naar dichterlijke verheffing, kleur, of beelden zoekt men te vergeefs. Men stuit op tamelijk onnoodige uitboezemingen van haat jegens de Engelsche natie in het algemeen, in tegenoverstelling van hoogen lof, den kunstzin en de edelmoedigheid der Fransche natie toegezwaaid, ofschoon de omschrijving zelve van de bewonderenswaardige uitkomsten, thans uit toepassing van de stoomkracht op veelsoortige werktuigen mogelijk geworden, des dichters overtuiging genoegzaam verraadt, dat Engelsche volharding en Engelsch vernuft hierin de meest gewigtige dienst hebben bewezen. Uitvoerig is de beschrijving van de torpedo, of onderzeesche drijfbatterij. Echter van het nut, of de werking daarvan, niet

VERSL EN MEDED, AFD, LETTERK, DEEL VIII.

bij wijze van proefneming, maar in een zeegevecht, kon de dichter niets vermelden, als zijnde deze torpedo, gelijk bekend is, door latere uitvindingen geheel ter zijde gesteld.

Dat FULTON een vriendschapsverbond met den vermaarden, in het vak van stoomwerktuigkunde vooral hoogst verdienstelijken, JAMES WATT, zou hebben gealoten, zoo als v. 32 en volgg. aanduiden, is niets meer dan onbewezen gissing; en zoo stuiten wij op enkele historische onjuistheden meer, zoo als onder anderen v. 320 en volgg. het bijgebragte omtrent de geschiedenis en uitwerking van het zoogenaamde continentaal Engelsch verbodsstelsel.

Als gedicht staat dit opstel ver achter het in het vorige jaar bekroonde. Het stuk vloeit over van onjuiste spraakwendingen. Reeds de eerste regel verdient berisping, waarin Noord-Amerika genoemd wordt: Americae magnae Boreas. V. 8. virgo illustri nubenda Hymenaeo is eene onjuiste uitdrukking; evenzoo v. 93, inculcare alicui magnum opus, voor commendare; - Fulton se relevans voor animum recipiens v. 125; - tractus animantum deficiunt, v. 217, in den zin van trekkracht van dieren; v. 219. brachia tendit, om stroomen aan te duiden, waarin eene rivier zich verdeelt; — v. 235. ni possint discurri amnes; discurrere amnes is geen Latijnsche uitdrukking, evenmin als v. 807, gens cognita prorsus; v. 440. nihili umbris depromere voor uit het niet te voorschijn brengen; en eindelijk v. 454. icit mirabile visum voor stupefacit of percellit. - Gelijksoortige onklassische uitdrukkingen of wendingen zijn op meer andere plaatsen aan te wijzen naast harde constructiën en vele onwelluidende hiatus, te overvloedig om op te wegen tegen de nu en dan voortrefilijke verzen, vooral asn het slot.

Uwe Commissie is alzoo eenparig van oordeel, dat het gedicht voor de toewijzing van den prijs in geene aanmerking mag komen.

Met No. 4 behoeven wij u niet lang op te houden. Het stuk voert ten opschrift: Medicus recens. υμνος παρωδικός Rhythmus Sapphicus notissimus; zijnde eene navolging van het bekende Horatiaansche: Integer vitae scelerisque purus. Dit gedicht is reeds in druk uitgegeven bij gelegenheid van de 8ste Jahresfeier der Gesellschaft für Heilkunde in Berlin, 6 Maart 1863. Als schrijver maakt zich bekend Dr. JULIUS BRER, volgens zijne opgave * praktischer Artzt, Mundartzt u. Geburtshelfer, Mitglied mehrerer gelehrten Gesellschaften." In zijn schrijven tot de Akademie roept Dr. BEER de toegevendheid van beoordeelaars in, daar zijne drukke praktijk, die jaarlijks wel 8000 "Krankenbesuchen" vordert, hem belet in philologische studiën uit te blinken. Asn zijn verlangen kan niet worden voldaan, aangezien alle aanleiding tot beoordeeling vervalt, daar uit het bijgebragte reeds genoegzaam blijkt, dat de schrijver zelf zich buiten den wedstrijd stelt door duidelijke overtreding van de daarvoor gestelde voorwaarden.

Fraga is het opschrift van No. 5, eene Ecloga van 150 dichtregelen, onder de zinspreuk In tenui labor. De dichter verheft den lof van de aardbeziën. Haar nederig aanzien, hare bevallige kleur, welige groei, aangename geur, verfrisschende smaak, en onder bijna alle luchtstreken mogelijke wasdom geven hem de stof aan tot een eenvoudig, zoetvloeijend, natuurlijk gedicht dat men met genoegen leest. De aanhef vooral is bevallig. Later zou men eenige vermoeidheid bij den dichter veronderstellen, daar hij bij enkele gedachten langer dan noodig is verwijlt, alsof hij zich beijveren wilde de Ecloge tot vereischte lengte te brengen. Taal en versmaat zijn over het algemeen onberispelijk. In vs. 18 lazen wij liever pisces picti in de plaats van depicti. Het gebruik van Neve possent voor Nec possunt in vs. 25 is niet aanbevelenswaardig. Vers 30: Saepius obductis plantaria fundere limphis komt ons gezocht

voor. Zoo lezen wij vs. 61 en 62: interea en inde, min juist voor interdum et ideo. — Quae saevo me dente dabas servare colubri, vs. 113, in plaats van servari, dat met het metrum niet past, of a dente defendi, is onnaanwkeurig, ook peregrans, vs. 134, in den zin van peregrinans of hospes min gepast. Het drievoudig iam in vs. 148—150 kon vermeden worden door in het eerste vers nam, en in het derde hoc in de plaats te stellen.

Deze aanmerkingen strekken ten bewijs van de aandacht, die wij aan het stuk schonken. Even als het gedicht in funere Lycisci achten wij de Fraga eene loffelijke vermelding waardig.

Op dezelfde mate van belangstelling heeft No. 6 geen Daarvan is het opschrift: MDCCCXIIIaanspraak. MDCCCLXIII d. XVII m. Novembris. Recuperata patrias libertas omnino digna, quae post decem lustra splendidis celebretur festis. Het was te verwachten, dat de becefenaars der dichtkunst, de Nederlanders vooral, in de feestelijke herinnering, aan het najaar van 1863 verbonden, een waardig onderwerp voor hunne zangen erkennen en om het te bezingen de hulp van de oude klassische vrijheidstaal zouden inroepen. De door hoeuffr geopende wedstrijd gaf daartoe gereede aanleiding. In dien zin vonden drie dichters zich opgewekt van hunne gaven te doen blijken. Het eerste gedicht van dat soort ligt Het getuigt meer van ijver. dan van thans voor ons. kunstvermogen. Waardige gedachtenisviering van het voor Nederland roemrijke tijdperk van 1818 eischt meer dan een hoogdravend verhaal van het toen gebeurde. Tot voorstelling van het dankbaar gevoel, dat de Nederlanders in 1863 mogt bezielen, is het niet noodig de uitvoerige levensgeschiedenis terug te geven van den magtigen overweldiger van Europa. Nog minder gepast is het de uitdrukking van vreugde te verbinden aan een stortvloed van

bittere smaadredenen tegen den man natus Marte feroci, bellator magnus, bellorum primus et auctor, rabidus Caesar, ook wel leo rapidus, en rabidus ultor. Daarentegen de redenen, die onze landgenooten hadden, om naar afschudding van het juk, hun door vreemden opgelegd, gretig uit te zien; de veelsoortige ellende door de overweldigers over al wat den Nederlander dierbaar was uitgestort, over staatkundig bestaan, over zedelijk en wetenschappelijk leven, over huiselijke betrekkingen en voorvaderlijke instellingen verdienden wel in de eerste plaats eene vermelding. Men zoekt ze hier te vergeefs. De taal is vol germanismen en daarenboven hier en daar gebrekkig te noemen. Men oordeele. Vs. 13-15, van NAPOLEON sprekende, meldt Quot versit regna potentum voor evertit; vivens sibi solus voor soli; reges et regna creavit! V. 31: Patriae facies mortis civilis imago. Voor een Romein zouden de varii campi Europae, waarvan de dichter gewaagt, tamelijk enverstaanbaar zijn, zoo mede congessit grandia castra in vs. 41. Men voege hierbij fouten tegen het metrum, zoo als vs. 40 Neo stellae radius, mentem qui ērigere posset. Vs. 116: Arnhemum obsident permulto sanguine fuso, die niet de eenige zijn.

Maar genoeg; vorm en inhoud verbieden ons het stuk in aanmerking te nemen. Wij stellen voor het ter zijde te leggen.

Het opstel onder N°. 7 is de vrucht van de belangstelling van een dichter uit den vreemde, getuige van de Nederlandsche feesten van 1813. Dichterlijke ijver ontbreekt bij hem niet. Integendeel Uwe verslaggevers mogen niet ontveinzen, dat eene minder uitvoerige uiting daarvan hun aangenaam geweest ware. Zij hebben hier den inhoud te overwegen van niet minder dan 654 dichtregels, onder de zinsprenk, getrokken uit L. MUELLER, de re metrica poetarum Latinorum. » Ovidius novae auctor artis pleraque

veterum licentiarum, quae mintae erant Latina proprietate et Graeca, dum recidit, pariter elegantice prospezit et liber-Hunc igitur virum, qui principatum haud dubie tenet artis Latinae veneremur, hunc imitemur. Hic sciat se plurimum profeciese, cui plurimum probetur Ovidiue." Alzoo heeft de lezer onder den titel van Semisaecularia libertatis Neerlandicae eene Ovidiaansche dichterlijke navolging te verwachten; en in dat vooruitzigt wordt hii niet teleurgesteld. Van vele goede eigenschappen, den gekozen leidsman eigen, vindt men den stempel terug. Een vreemdeling gewoon om telkens, wannes hij Nederland bezoekt, den stillen, bedaarden gemoedszin der inwoners te bewonderen, ontwaart in November 1863 bij hen eene geheel onverhoedsche verandering in houding, gebaren. kleeding zelfs. Luidruchtige vreugde grijpt alle standen aan. Mannen en vrouwen, jongelingen, zelfs de anders zoo stemmige jonge maagden, deelen in die algemeene opgewondenheid. Van waar die zonderlinge ommekeer in het volksleven, van waar die beweging, die opschudding der gemoederen? De dichter wil daarvan reden geven. Met dit oogmerk slaat hij een blik op de vroegere geschiedenis van Nederland. Hij treedt in vrij uitvoerige beschrijving van den strijd door onze voorouders gevoerd tegen volken en elementen, die beide hun voorspoed belaagden, een strijd telkens door schitterende overwinningen bekroond, getuige nog onlangs de zege op de baren van het Haarlemmermeer bevochten. Hij verhaalt verder in vrij krachtige verzen, hoezeer de verdrukking, uit NAPOLEONS heerschappij geboren, de vrucht van der voorvaderen moed en vlijt met volslagen vernietiging had bedreigd, en hoezeer de mislukte togt naar Rusland, de slag van Leipzig en vooral de terugkomst van WILLEM I aan het jaar 1813 herinneringen verbond, onuitputtelijke bron van volksvreugde en volksdankbaarheid voor de in vrijheid herboren Nederlandsche gewesten. De episode van NAPOLEONS verblijf op Elba, van zijne terngkomst in Frankrijk, van den daarop gevolgden veldslag bij Waterloo, met eindelijke verbanning op St. Helena, telt wel enkele goede gespierde door gepaste beelden afgewisselde verzen, doch komt ons te uitvoerig voor, en staat slechts in zijdelingsch verband tot de hoofdgebeurtenis van November 1818. Meer gepast is de daarop volgende beschrijving van Nederlands tegenwoordige vrijen toestand, den vooruitgang in den bloei van kunsten, wetenschappen en volksbeschaving, de hooge achting, waarin de dichter veronderstelt, dat onze natie bij andere volken is gestagen, de rigting van het feest te 's Gravenhage gevierd, en de rastige vreugde, die daarbij heerschte.

Uit het bijgebragte zal reeds blijken, dat niet alle dichterlijke waarde aan het stuk mag ontzegd worden. De constructie der volzinnen is evenwel hier en daar gewrongen, ingewikkeld en legt vaak een duister waas over de gedachte. Wil men voorbeelden, men leze dit distichon:

Otia depulerant privatas publica curas, Ut cum Saturni munera sacra vocant;

waar de Saturnalia schijnen bedoeld te zijn, maar het praesens vocams aan den Sabbat doet denken, of v. 122 waar aan de Nederlanders Neptuno potius ingenium wordt toegeschreven, v. 168 quaque ierant alti monstra, viator adest, v. 284 Dum pressit regnis omnibus orbus humum, v. 302 aeternum foedera cassa dolo en meer anderen.

De herhafing van den uitroep a tot stopwoord op zes plaatsen is hinderlijk. Prozaisch, althans weinig klassisch, luiden de verzen: Et mundum antiquas fecit amare vias (v. 208); Itque inter primos filius ipse ducis (v. 312); careat si modo teste fides (v. 490) voor si testibus opus est ad fidem faciendam. Vrij duister is

At quorum tenues obsedit aranea saccos, Illis defendunt hordea pressa sitim.

En de overdrijving is wat al te sterk als de afloop van den veldtogt tegen Rusland aldus beschreven wordt:

De tot militibus rediit dux primus et unus, Cetera tabescunt corpora tecta nive.

En zoo zou het kritische mes nog veel te besnoeijen vinden. Den vreemdeling, besoeker van Nederland in 1863, voor onzen landaard zoo gunstig gestemd, zeggen wij dank voor zijne belangstelling, zonder echter zijn gedicht daarbij eenig bijzonder blijk van geedkeuring waardig te achten.

Bij de lezing van de tot hiertoe beoordeelde gedichten konden Uwe verslaggevers veelal niet de opmerking afweren van den belemmerenden invloed, voor de dichtera geboren uit de verpligting om zich tot nitdrukking van hun gevoel van een werktuig te bedienen, dat hun eigenlijk niet gemeenzaam was. De bezwarende voorwaarde, bevel inhoudende eene andere als de moedertaal aan te wenden, brengt vertraging voort in de uitdrukking der gedachte. Vrije, krachtige uitstorting van des dichters aandoeningen wordt velen schier onmogelijk, of verleidt hen tot gezwollen gemaaktheid. Bij den lezer zelfs wekt het stijve keurslijf, waarin hij den poëet gekneld ziet, zwoegende tot het vinden van woorden en van metrum vooral, een onbehagelijk gevoel.

Dan ziet, tot geheel andere gewaarwording stemt de eerste inzage van No. 8 met het opschrift: Senis vota propatria festum restitutae libertatis celebrante, die XVII m. Novemb. a. 1863, onder de zinspreuk Meminisse iuvat. In dit carmen van 150 verzen erkent men dadelijk het werk van een dichter gewoon om zich in klassieke taal

uit te drukken, wien vrije beschikking over haren rijkdom open staat, die daarenboven niet uit dwang of als opgelegde zaak, maar uit eigen aandrift zijne aandoeningen in gevoelvollen zang overstort. Voor ons ligt daar het werk van een grijsaard, die getuige geweest is van den toestand van 1813 en vroeger bij levendige berinnering van het voorledene warme deelneming in het tegenwoordige paart. Aan de herinnering van het voorledene verbindt de dichter geenszins den gewonen vloed van smaadredenen jegens den gevallen dwingeland of zijne trawanten. Met waardige taal maalt hij in korte, fiksche trekken den rampvollen staat, waartoe Nederland was vervallen. Levendig is de teekening van den tegenwoordigen herboren toestand: aandoenlijk des grijsaards toespraak tot zijne dochter, als zij, uit kinderlijke bekommering over de verzwakte krachten van haren vader, onder het aanhechten van het verkleurd herkenningsteeken uit vroegere dagen nog zorgvuldig bewaard, den ouden man van dadelijke deelneming aan 'svolks luidruchtige vreugde wenscht af te manen. Reerend is desgelijks het gebed, waarmede de grijsaard het voortreffelijk gedicht besluit, den Koning en Nederland met beider belangen en toekomst den Allerhoogsten aanbevelende.

In onze schatting komt aan dit carmen de eerste plaats toe onder de ingekomen dichterlijke opstellen.

N°. 9 voert het opschrift Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani met symbolum: in tenui labor. Dit gedicht van 112 verzen is gewijd aan de beschrijving eener schilderij, van een modern meester uit Rome. Het geeft eene zeer uitvoerige voorstelling van de Bacchusfeesten, zoo als die bij de Ouden hebben kunnen plaats grijpen. Het dichtstuk munt uit door levendige plastische voorstelling. De latiniteit is meestal onberispelijk; de versbouw

vloeijend en met enkele uitzonderingen gemakkelijk te noemen.

De dichter spreidt eene bekendheid met de oude mythologie ten toon, die buitengemeen heeten mag, en in die mate niet kan verkregen worden dan door eene heden ten dage steeds zeldzamer voorkomende gemeenzaamheid met de dichters der oudheid. Wel is het tafereel wat uitvoerig en kunnen wij ons naanwelijks het door den dichter beschrevene in objectieven toestand voorstellen; doch om hieruit een verwijt tegen zijne schildering te mogen opwerpen, soude men de Romeinsche schilderij zelve in oogenschouw moeten kunnen nemen. Al zal de beschrijver zich deswege wel eenige licentia poetica hebben veroorloofd, zoo ontstaat uit zijn gedicht een voor den geest genoegzaam zamenhangend, wel inéénsluitend geheel. Enkele volzinnen zijn niet van duisterheid vrij te pleiten, al is het dat voor de meest in het cogloopende moeijelijke constructiën gezaghebbende voorbeelden bij oude dichters te vinden waren.

In plaats van den ons althans onbekend gebleven mythologischen persoon *Mnasilus* (vs. 58), vermoeden wij dat een ander woord moet geschreven worden. Zoo vordert de uitdrukking famu aeterno subvecta per aethera curru (vs. 111) eene verbetering. Op latiniteit en metrum hebben wij overigens geene belangrijke aanmerkingen te maken.

Alzoo nu overgaande om rekenschap te geven van de uitkomst van ons onderzeek, stellen wij voor om aan de gedichten N°. 2 In funere Lycisci en N°. 5 Fraga. Ad Caietanum fratrem, de eer van loffelijke vermelding toe te kennen; aan den dichter van N°. 9 Orgia Bacchi pueri; opus clarissimi pictoris Romani, eene zilveren medaille aan te bieden, terwijl ons eenparig advies leidt, om aan N°. 8, Senis vota pro patria festum restitutae libertatis celebrante,

de gouden medaille toe te wijzen, als aan een gedicht, dat, zoo wij ons niet bedriegen, het tijdvak toen de Neo-Latijnsche poëzy bloeide, dat van de BURMANNEN, SCHRADER, DE BOSCH, VAN LENNEP enz. geen onëer zou hebben aangedaan en daarmede eene thans zeer ongewoon geworden verwantschap aan den dag legt. Voor het vaderlandsch gevoel geeft het, althans onzes inziens, eene aangename gewaarwording de heuchelijke herinnering van het vorige jaar te hooren bezingen in de taal, wier beoefening op de verspreiding van den wetenschappelijken roem van Nederland, ook buiten zijne enge grenzen, voorheen ten meest krachtigen steun heeft verstrekt. Naast de feesttoonen in de volkstaal zal voorzeker een Latijnsch gedicht als dit geen wanklank mogen heeten. Niet alleen houden wij ons overtuigd, dat dit stuk geheel in den geest van de Hoeusstiaansche instelling valt; maar welke ook de gegronde bedenkingen zijn mogen tegen de prijsuitschrijving door haar bevolen, zoo is een gedicht als het voor ons liggende in staat ons met de bedoeling van HOEUFFT eenigermate te verzoenen. De tijd, waarvan n. Grotius zelfs de terugkeer niet verlangde, is voorbij. "Effluxit illa aetas," zegt hij, *) y qua versus facere decorum, etiam non optimos excusabile erat;" maar, indien HOEUFFTS instelling toch in staat werd bevonden, - iets dat wij meer wenschen, dan mogen verwachten, --- om meer dergelijke kunstvoorbrengselen te voorschijn te roepen en alzoo het getal van klassieke stukken te vergrooten, wier lezing, zoo als Senis vota, in allen opzigte den goeden smaak bevredigt, een verheffend gevoel ten gunste van de oude klassieke taal en dichtkunst helpt verlevendigen en zelfs voor hare grondige beoefening ver-

[&]quot;In Epistola ad Gulielmum Grotium, Poemat. praefixa.

nieuwden lust opwekt, dan mogt onze Akademie reden vinden om zich te verhoovaardigen hare medewerking aan de instandhouding van de bedoelde inrigting te blijven verleenen.

De Commissie voornoemd,

G. H. M. DELPRAT.

S. KARSTEN.

J. C. G. BOOT.

VERBETERING.

Blz. 12, regel 5 van onder, staat: zwager

lees daarvoor: wiens broeder een zwager was

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 14den MAART 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C.W.OPZOOMER, J. C. G. BOOT, G. H. M. DELPRAT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. DIRKS, S. KARSTEN, J. H. HOLWERDA, N. BEETS, W. C. MEES, R. FRUIN, J. HOFFMANN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, L. A. TE WINKEL, H. J. KOENEN, S. VISSERING, L. J. F. JANSSEN, J. E. GOUDSMIT, G. MEES AZ., W. MOLL, C. LEEMANS, J. A. C. VAN HEUSDE, J. H. SCHOLTEN, G. DE VRIES AZ., L. PH. C. VAN DEN. BERGH.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt voorgelezen en goedgekeurd.

De Heer delprat leest het rapport voor van de Commissie ter beoordeeling van de ingezondene prijsversen. De Commissie oordeelt, dat de gedichten No. 1. Missi exspectatio et querela; No. 3. Fulton, inventor vaporis nautici; No. 6. 1813—1863 d. 17 m. Nov. en No. 7. Semisaecularia libertatis Nederlandicae geene genoegzame verdiensten bezitten om voor bekrooping in aanmerking te komen; dat No. 4. Medicus recens, als reeds uitgegeven en met den naam van den schrijver ingezonden, niet kan in aanmerking genomen worden; dat No. 2. In funere Lycisci

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

en Nº. 5. Fraga. Carmen ad Caietanum fratrem zich genoegzaam aanbevelen om aan hunne vervaardigers de eer eener loffelijke vermelding aan te bieden; dat Nº. 8, getiteld Senis vota pro patria festum restitutae libertatis celebrante die 17 m. Nov a. 1863 met de zinspreuk meminisse iuvat in zuivere taal en vloeijende versen den rampvollen toestand, waartoe ons vaderland onder de Fransche overheersching vervallen was en het geluk van de herboren vrijheid schetst en allezins waardig is om met het gouden eermetaal bekroond te worden; eindelijk dat Nº. 9. Orgia Bacchi pueri. Opus clarissimi pictoris Romani, eene uitnemende voorstelling van een schilderstuk bevat en van zulk eene vertrouwdheid met de oude Latijnsche dichters getuigt, dat de dichter verdient met eene zilveren medaille vereerd te worden.

De Afdeeling besluit na eenige discussie zich met dit advies te vereenigen. Bij de opening van het naambriefje, behoorende bij No. 8, bleek, dat de dichter is de Heer J. VAN LEEUWEN, *Predikant te Zegwaart*.

De dichters van No. 2, No. 5 en No. 9 worden uitgenoodigd zich bij den Secretaris der Afdeeling te Amsterdam aan te melden en vergunning te verleenen tot het openen hunner naambriefjes.

De Heer w. c. MEES spreekt over de algemeene wetten, die de ongelijke dichtheid van bevolking en den ongelijken trap van stoffelijke welvaart in onderscheidene landen beheerschen.

Het onderzoek dier wetten leidt volgens zijne meening tot de volgende resultaten: lo. dat de bevolking de strekking heeft, om zich over den geheelen aardbodem te verspreiden met vorming van vele kleine, een geringer aantal grootere, enkele zeer talrijke ophoopingen, zonder dat het verschil van dichtheid van bevolking, dat hiermede zamenhangt, invloed heeft op de welvaart, welke er naar streeft om overal op gelijk peil te komen;

2º. dat vruchtbaarheid van den bodem, ligging en andere uitwendige omstandigheden op den duur wel invloed hebben op de dichtheid van bevolking, maar niet op de welvaart;

3º. dat ditzelfde geldt van louter industrieële ontwikkeling;

40. dat ook de stoffelijke welvaart op den duur alleen afhankelijk is van algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling.

Het bespreken dezer stellingen wordt om het ver gevorderde uur tot de volgende Vergadering uitgesteld.

De Heer LEEMANS deelt mede, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der vaderlandsche kunst is ingekomen eene mededeeling met eene teekening van den Heer van DER SCHAAFF te Lochem.

De Heer DIRKS brengt ter tafel het achtste stuk van het vervolg op van Loons Beschrijving van Nederlandsche historie-penningen, een exemplaar van de Histoire numismatique de la Hollande pendant la réunion à l'empire Français, par m. t. c. f. n. Comte nahuijs, Utrecht 1868, zijnde een geschenk van den schrijver aan de Akademie, en een stuk van hemzelven, getiteld: Friesland voor vijf en vijftig jaren.

Daarna wordt de Vergadering gesloten om door eene buitengewone gevolgd te worden.

OVER DE

ONGELIJKE DIGTHEID VAN BEVOLKING

EN

ONGELIJKE WELVAART

IN

ONDERSCHEIDENE LANDEN.

DOOR

W. C. MEES.

Mijne Heeren!

Ik maak gebruik van het voorregt, dat mij hier geschonken wordt, om in een kring van wetenschappelijk gevormde mannen het woord te mogen voeren, en wensch eenige opmerkingen aan uw oordeel voor te leggen over de algemeene wetten, die de ongelijke digtheid van bevolking en den ongelijken trap van stoffelijke welvaart in onderscheidene landen beheerschen.

Ik noem die twee soorten van ongelijkheid te zamen, omdat onmiskenbaar naauw verband tusschen beide bestaat, al is de aard van dat verband bij schijnbaar tegenstrijdige verschijnselen dikwijls moeijelijk te onderkennen.

In geheel onbeschaafde landen ziet men veelal eene ijle bevolking een ellendig leven leiden, en ook binnen den kring van Europesche beschaving is die zamentreffing gansch niet zeldzaam. Men denke aan Polen en aan vele streken van Spanje en van andere landen van zuidelijk Europa. Daarbij verkeert eene in talrijkheid afnemende bevolking bijna altijd in ongunstigen toestand en is eene toenemende veelal betrekkelijk welvarend. Maar de bedoelde zamen-

treffingen zijn toch gansch niet algemeen. De ingezetenen van groote steden hebben het per hoofd gansch niet altijd beter dan dorpelingen; de bewoners van digt bevolkte fabriek-landen niet beter dan zij, die in ijl bewoonde streken van landbouw en veeteelt leven. Hoe bedroevend is de ellende der laagste standen in onze groote hoofdsteden! In vele deelen van Schotland heeft men in de laatste houderd jaren de bevolking in talrijkheid weinig, in welvaart zeer sterk zien toenemen, terwijl men in Ierland gedurende hetzelfde tijdperk eene telkens zeer toenemende bevolking voortdurend in diepe ellende heeft zien verkeeren, en eerst in de allerlaatste jaren bij afnemende talrijkheid in welstand eenigermate vooruitgaan. Weinige landen van Europa zijn zoo ijl bevolkt als Zweden en Noorwegen; en toch staan weinige hooger dan deze aangeschreven ten aanzien van algemeenen welstand. En wie kent niet den uitstekenden bloei van de nog zoo schraal bevolkte westelijke staten der Noord-Amerikaansche Unie?

Het kan geen twijfel lijden, of al die verschijnselen zijn aan bepaalde wetten onderworpen, zijn, om zoo te spreken, de resultanten van een zamenstel van krachten. Zij zijn echter veel te ingewikkeld dan dat het niet een wanhopig pogen zou zijn, om, bij het blootelijk zien voorbijtrekken daarvan, als door een gelukkigen greep, hun oorzakelijk verband te vatten.

De weg, om daarin tot wezenlijke kennis te komen, kan wel geen andere wezen dan die ook elders met goed gevolg ingeslagen is, deze namelijk, dat men de onderscheidene krachten, wier werkzaamheid men door waarneming weet of vermoedt aanwezig te zijn, elk afzonderlijk in haren aard en noodwendige werking naga, dat men dus beginne met te abstraheren, om vervolgens uit de zamenwerking dier krachten, de verschijnselen, zoo als zij zich in de werkelijkheid voordoen, te verklaren.

Zoolang echter eene wetenschap nog in hare kindsheid is, zoolang nog slechts weinige krachten in haren aard gekend worden, kan dit wetenschappelijk verklaren van verschijnselen weinig opleveren. De slotsommen der wetenschap, al zijn zij juist, zijn dan nog te onvolledig, te abstract en hypothetisch, en blijven op een te grooten afstand van de werkelijkheid.

Ik geloof dat de Staathuishoudkunde, althans wat het bovengenoemde onderwerp betreft, dat tijdperk voorbij is. Vooral JOHN STUART MILL heeft, naar mijn inzien, veel tot dien vooruitgang bijgedragen.

Het was wel, vooral nadat MALTHUS de bevolkingswetten had verklaard, eene erkende waarheid, dat steeds toenemende bevolking, zonder evenredige toeneming van kapitaal, hoodwendig tot ellende leiden moet. Maar welke gevolgen zoodanige toeneming van bevolking hebben moet, wanneer het der maatschappij aan geen kapitaal ontbreekt, dit bleef, hoezeer de elementen ter oplossing van het vraagstuk grootendeels reeds in de wetenschap aanwezig waren, inderdaad onopgelost.

In zijne Principles of political economy, in de belangrijke hoofdstukken: of the tendency of profits to a minimum en of the stationary state, heeft MILL, door toepassing van RICARDO'S leer der bodemvoortbrengselen, met de hem eigene klaarheid aangetoond, zoodat dat betoog tot een verkregen bezit der wetenschap geworden is, dat de steeds klimmende voortbrengingskosten van bodemproducten, waartoe ook de noodwendigste levensmiddelen behooren, het onmogelijk maken, dat de bevolking van eenig land steeds blijve toenemen, zonder vermindering van betrekkelijke en ten slotte ook van absolute welvaart, en dat geen aanwas van kapitaal tegen dat bezwaar kan vrijwaren.

En in zoover zijn betoog te dier plaatse onvolledig te noemen is, doordien hij niet genoeg acht geslagen heeft op

het hulpmiddel, dat buitenlandsch verkeer in het verkrijgen van levensmiddelen kan opleveren, is die leemte gemakkelijk aan te vullen uit zijne eigene uitnemende beschouwingen, zoo in zijne Essays on some unsettled questions, als. op andere plaatsen van zijne Principles of political economy over de laws of interchange between nations en meer bijzonder over de noodwendige equation of international demand en over de international values. beschouwingen toch vloeit regtstreeks voort, dat, al moge eene gunstige ruilverhouding tot het buitenland niet zelden in staat stellen, om, zonder te groote bezwaren, allerlei bodemproducten, in ruil tegen andere artikelen of handelsdiensten, van het buitenland te ontbieden, dit voordeel echter voor elke plaats en elk land slechts voor een bepaald quantum van ruil geldt, maar dat, zoodra eenig land zijne ruilingen boven zekere maat wil uitstrekken, gelijk bij steeds aanwassende bevolking het geval moet zijn, de gunstige ruilverhouding moet wegvallen; zoodat ook in dit opzigt voor elke plaats en elk land zekere, natuurlijk naar omstandigheden verschillende en afwisselende maat van bevolking en aangewend kapitaal bestaat, boven welke verdere toeneming tot vermindering van welvaart moet voeren.

Hierdoor is een groot struikelblok in de behandeling van het onderwerp, waarmede ik u wensch bezig te houden, uit den weg geruimd, en ik geloof, dat de wetenschap thans op dat punt ver genoeg gekomen is, om het mogelijk te maken, eene schets te ontwerpen van de meest belangrijke en algemeene wetten, die verspreiding van bevolking en van welvaart beheerschen. Ik wil, niet het volledig leveren van zoodanig werk beproeven, — daartoe zouden en mijne krachten en de tijd, waarover ik hier mag beschikken, te kort schieten — maar ik wil tot zoodanig werk iets trachten bij te dragen.

Ik vang aan met opmerkzaam te maken op eene eigenschap van den mensch, wier werking onder allerlei omstandigheden na te gaan tot nog toe den hoeksteen uitmaakt van alle staathuishoudkundige beschouwingen, de algemeen bestaande zucht namelijk, om, met de minst mogelijke opoffering, de meest mogelijke stoffelijke welvaart te erlangen.

Was die zucht de eenige beweegreden van 's menschen handelingen en kon zij geheel onbelemmerd werken, in dien zin, dat verplaatsing van personen en kapitaal aan geenerlei bezwaar van welken aard ook onderworpen was, dan zou het gevolg zijn: een volkomen gelijk peil van stoffelijke welvaart in alle landen. Elke afwijking van het waterpas van welvaart zou dan dadelijk door toestrooming of afstrooming van bevolking weder in het gelijk gebragt worden. Dit volgt, zoowel, wat inlandsche voortbrengselen betreft, uit de wetten van voortbrenging der bodemproducten, volgens welke deze telkens moeijelijker te verkrijgen worden naarmate voor eene digtere bevolking eene grootere hoeveelheid verlangd wordt, als ten aanzien van invoerartikelen uit de wetten van het verkeer. De algemeene wet van het verkeer, volgens welke de ruilverhouding tusschen de . onderscheidene voortbrengselen zich op den duur zoodanig regelt, dat de onderscheidene voortbrengers daardoor zooveel mogelijk in gelijken welvaartstoestand, naar verhouding tot aangewende krachten, geplaatst worden, die wet zou dan niet slechts voor het verkeer tusschen inwoners derzelfde plaats, maar voor het geheele menschdom gelden.

Het geheele menschdom zou dan eene enkele maatschappij vormen, waarin personen van gelijke begaafdheden en van gelijk fortuin, waar ook gevestigd, gelijke welvaart zouden genieten, of althans geene grootere verscheidenheden daarin zouden aanbieden, dan ook op een en dezelfde plaats worden aangetroffen. Maar zouden, bij deze veronderstelling, ook bevolking en kapitaal gelijkelijk over den aardbodem verspreid zijn?

Geenszins. Reeds de aard der nijverheid zou zulks beletten. Er zijn namelijk twee eigenschappen van de nijverheid, welker gezamenlijke werking aan bevolking en kapitaal de strekking geeft om zich op eene bepaalde wijze te verspreiden. Ik bedoel de behoefte van den landbouw aan eene groote uitgestrektheid van bodem en de behoefte van alle nijverheid aan gestadig verkeer, en van vele bedrijven aan de regtstreeksche zamenwerking van velen.

De landbouw ndopt tot verspreiding.

Intusschen hebben ook de verspreid wonende landbouwers telkens behoefte aan onderling verkeer en aan allerlei diensten van personen, wier bedrijf niet afhankelijk is van den bodem; en dit moet overal kleine zamenscholingen doen vormen, gehuchten en dorpen, waarin de personen zich nederzetten, wier diensten door de landbouwers gevraagd worden, en in of rondom welke ook de landbouwers zelven zooveel mogelijk zich vestigen.

Maar het nijverheidsverkeer kan zich niet tot een kleinen dorpskring bepalen. Ook onderscheidene dorpen of dorpskringen hebben behoefte aan gemeenschappelijke vereenigingspunten. Sommige der dorpen breiden zich dus uit tot marktvlekken, de woonplaatsen, behalve der gewone dorpelingen, van zoodanige personen, wier voortbrengselen ruimer vertier, of wier diensten meer afnemers vorderen, dan een enkele dorpskring kan opleveren.

Ook de grenzen van een marktvlek district zijn echter voor het verkeer te beperkt, en voor ruimer verkeer moeten sommige dier vlekken zich tot wederom grootere middelpunten vormen, de zetels van takken van handel en fabrieknijverheid, die het best zeer in het groot uitgeoefend worden,

Deze laatste vereischen op hunne beurt wederom andere

middelpunten, totdat ten slotte enkele wereldsteden moeten ontstaan, die in hare betrekkingen de geheele bewoonde aarde omvatten.

Deden geenerlei andere oorzaken hare werking gevoelen, was de aardoppervlakte volkomen eensoortig en was verplaatsing van personen en kapitalen, gelijk wij stelden, geheel vrij van belemmeringen, bevolking en kapitaal zouden, ten gevolge van de twee genoemde eigenschappen der nijverheid, waarvan de eene eene uiteendrijvende, de andere eene zamendringende kracht heeft, zich regelmatig verspreiden, overal, in symmetrische orde, een groot aantal kleinere, een geringer aantal grootere en enkele zeer groote zamenhoopingen vormend, van welke de inwoners echter overal gelijke welvaart zouden genieten.

Die symmetrische orde is, om een beeld aan de inorganische natuur te ontleenen, de natuurlijke kristalvorm van het industriëel ontwikkeld menschdom in zijne verspreiding over den aardbodem.

De werkelijkheid is er ver van af aan deze voorstellingen te beantwoorden. Dit kan ons niet verwonderen; want het is er ook ver af, dat de genoemde eigenschappen van de menschelijke natuur en van de nijverheid de eenige oorzaken zouden zijn, die de bedoelde verschijnselen beheerschen.

Allerlei andere oorzaken doen evenzeer hare werking gevoelen. Maar hoe ongelijkmatig dien ten gevolge de verspreiding van bevolking en kapitaal, en hoe ongelijk de mate van welvaart op onderscheidene plaatsen moge zijn, de strekking van bevolking en kapitaal om zich, op bovengemelde wijze, met vorming van kleine, grootere en zeer groote zamenhoopingen, te verspreiden, en de strekking der welvaart om tot een gemiddeld gelijk peil te komen, blijven niet te min overal en altijd herkenbaar.

Letten wij thans ook op de oorzaken van afwijking, dan treft ons in de eerste plaats, ten aanzien der verspreiding

van bevolking en kapitaal, de groote ongelijkheid der aardoppervlakte in bewoonbaarheid en in geschiktheid voor de nijverheid.

Het grootste gedeelte is zee; en ook van het land zijn groote streken schier onbewoonbaar, immers voor landbouw ten eenenmale ongeschikt, terwijl andere door vruchtbaarheid, goede luchtgesteldheid, overvloed van delfstoffen en goede gelegenheid tot verkeer, ver boven het gemiddelde begunstigd zijn.

Die bijzonderheid alléén is reeds voldoende om groote afwijkingen van den zoo even geschetsten regelmatigen gang van verspreiding te verklaren.

Onder overigens gelijke omstandigheden moet de bevolking digter zijn naarmate de grond vruchtbaarder of rijker aan delfstoffen is. Fabrieken vestigen zich bij voorkeur in streken, waar de grondstoffen en hulpstoffen door de natuur geleverd worden of werwaarts die gemakkelijk vervoerd kunnen worden, handelssteden aan bevaarbare stroomen en bijzonder dáár, waar zeevaart en riviervaart elkander ontmoeten. En zoo zijn er honderderlei andere eigenaardigheden van plaatselijke gesteldheid, die aan de verspreiding van bevolking en kapitaal eene bijzondere rigting geven.

Maar de uitwendige voor- en nadeelen van onderscheidene plaatsen zijn niet alleen verschillend, maar ook veranderlijk. Zij zijn zulks ten gevolge van werkingen in de natuur. Denken wij aan het verzanden van zeehavens, aan het eenmaal bloeijende Stavoren. En zij zijn het nog meer in verband met de kennis, die de mensch heeft van de natuur der plaats, en met zijne bekwaamheid om van de bestaande voordeelen gebruik te maken en om de bestaande nadeelen te overwinnen. Van daar dat de strekking van bevolking en kapitaal niet alleen is, om zich onregelmatig, maar ook om zich telkens anders te verspreiden.

Hoezeer zijn Californië en Nieuw-Holland in de alge-

meene schatting gestegen, sedert de metaalrijkdom van den bodem dier landen bekend is geworden; en hoe groote veranderingen zijn in de betrekkelijk gunstige of ongunstige ligging van vele plaatsen ontstaan sedert de uitvinding van stoomboot of locomotief!

Eindelijk brengt ook hetgeen de mensch aan den bodem verrigt dikwijls groote verandering te weeg in de meerdere of mindere geschiktheid voor de nijverheid, die door de natuur aan bepaalde plaatsen of landen verleend is.

Die invloed kan soms ongunstig zijn. Mijnen kunnen uitgeput worden; de gesteldheid van lucht en bodem kan door de geheele uitroeijing van bosschen bedorven worden; door onverstandigen landbouw kan de vruchtbaarste grond verarmen.

In den regel is het echter een invloed ten goede, gelijk trouwens natuurlijk is, daar veel van hetgeen de mensch aan den bodem doet, opzettelijk geschiedt, om dien meer geschikt te maken voor de nijverheid.

Een gevolg hiervan is, dat een terrein, dat eenmaal door de nijverheid ingenomen is, daardoor zelf groote kans heeft van voortdurend zetel van nijverheid te blijven. Eenmaal in bebouwing gebragte gronden worden niet ligt weder verlaten, omdat, al is hunne natuurlijke vruchtbaarheid niet groot, zij, in den toestand waarin de mensch ze gebragt heeft, den arbeid toch beter beloonen dan vruchtbaarder gronden, die nog in den toestand verkeeren, waarin de natuur ze opleverde. Hetzelfde geldt van eenmaal gevestigde handelsplaatsen. Indien men in een nieuw land komt, zal men, ter vestiging van een middelpunt van verkeer, de door de natuur daartoe meest begunstigde plaats kiezen. Vond men echter in dat land eene minder gunstig gelegen plaats, maar waar door een tooverhand havens, kaaijen en pakhuizen en al wat verder van stoffelijke en aan den bodem vereenigde hulpmiddelen tot eene groote handelsplaats vereischt wordt, in het aanzijn geroepen was, dan zou men waarschijnlijk aan die plaats de voorkeur geven. In zoodanigen toestand verkeeren vele der bestaande handelssteden. Hare natuurlijke gesteldheid is, ten gevolge van veranderde omstandigheden, dikwijls gansch niet gunstig, maar nu eenmaal de menschenhand aldaar al de werken heeft aangelegd, die voor een uitgebreiden handel vereischt worden, nu zijn zulke plaatsen reeds daardoor, en zonder nog van andere voordeelen, van aldaar vereenigd talent en bestaande betrekkingen te gewagen, meer geschikt om groote middelpunten van verkeer te blijven, dan andere door de natuur meer begunstigde plaatsen om zulks te worden.

Maar hoezeer hetgeen de mensch eenmaal aan den bodem verrigt heeft, veelal strekt om de nijverheid, meer dan anders het geval zou zijn, te binden aan bepaalde plaatsen, alwaar zij vroeger, door een welligt reeds lang niet meer bestaanden zamenloop van omstandigheden, gevestigd is; nieuwe verrigtingen kunnen echter dikwijls weder groote veranderingen in de plaatselijke gesteldheid veroorzaken, en daardoor tot eene veranderde verspreiding van bevolking en kapitaal aanleiding geven. Indien de doorgraving van de landengte van Suez volkomen naar wensch gelukt, zullen de nu schier ledige kusten der Roode zee eerlang, althans op eenige punten, het tooneel van een bedrijvig volksleven worden.

Het opgemerkte, omtrent de ongelijkheid en veranderlijkheid der plaatselijke gesteldheid, moge, zonder eenige andere oorzaken, hoedanige er toch zeer vele zijn, in aanmerking te nemen, voldoende zijn, om ons te verklaren, hoe het komt, dat bevolking en kapitaal zoo weinig symmetrisch en schijnbaar zoo grillig over de aarde verspreid zijn; het bevat nog geenerlei verklaring van den ongelijken en afwisselenden welvaartstoestand der inwoners van onderscheidene plaatsen.

Want konden bevolking en kapitaal zich in hunne verspreiding ongestoord naar de afwisselende gesteldheid der plaatsen regelen, dan zou ook de grootste ongelijkheid en veranderlijkheid in die gesteldheid niet verhinderen, dat de betrekkelijke welvaartstoestand overal dezelfde bleef.

Maar evenmin als de aanvankelijk veronderstelde gelijksoortigheid der aardoppervlakte, bestaat ook de veronderstelde volkomen gemakkelijkheid van verplaatsing van personen en kapitalen.

Beide zijn integendeel traag om zich te verplaatsen, en hierin vooral ligt eene sterk werkende oorzaak van den ongelijken en veranderlijken welvaartstoestand.

Zeden en gewoonten van onderscheidene volken zijn zoo uiteenloopend, dat eene verhuizing daardoor dikwijls schier onmogelijk gemaakt wordt. Maar zelfs tusschen gelijksoortige en na aan elkander verwante volken levert zij groote moeijelijkheden op. Behalve dat zij kostbaar is, verlaat de mensch ongaarne de omgeving waaraan hij gewoon is, die hij kent en waarin hij wederkeerig gekend wordt, en die daardoor, al is de plaatselijke gesteldheid niet gunstig, ook ten aanzien van zijne stoffelijke welvaart, hem nog altijd hulpmiddelen blijft opleveren, welke hij prijs geeft door naar elders te vertrekken, waar personen en zaken hem vreemd zijn.

En wat kapitalen aangaat, al zijn die niet, door onafscheidelijk aan den bodem vereenigd te zijn, inderdaad tot bodem geworden, zoo is het toch veelal moeijelijk en verliesgevend ze aan eene eenmaal daaraan gegeven bestemming te onttrekken en naar elders over te brengen. De meestgegoeden, die toch een voldoend inkomen hebben, zijn bovendien minder nog dan anderen geneigd, om zich, ter zake der nijverheid, persoonlijk elders te gaan vestigen; en kapitaal aan vreemde nijverheids-ondernemers op ver verwijderde plaatsen toe te vertrouwen, is altijd met gevaren verbonden, waardoor ook daartoe door velen slechts

noode, en alleen bij een geopend uitzigt op zeer hooge winsten, wordt overgegaan.

Het gevolg hiervan is, dat bevolking en kapitaal slechts tragelijk naar de veranderlijke uitwendige voor- en nadeelen van onderscheidene streken en plaatsen zich regelen, en juist daardoor ook, dat de welvaartstoestand der inwoners van onderscheidene landen meer en gedurende geruimer tijd verschillen opleveren en aan meer afwisseling, ten gevolge van veranderde uitwendige omstandigheden, onderhevig zijn kan, dan anders het geval zou wezen.

Het verschil in verkrijgbare inkomsten moet al zeer groot zijn en dus een sterken prikkel geven, om personen en kapitalen zich snel te doen verplaatsen. Dat het gebeuren kan, leeren Californië en Nieuw-Holland. Maar zulke voorbeelden zijn zeldzaam, en ook dan is de immigratie bijna nimmer zoo snel, of de reeds aanwezige inwoners en eerste immigranten blijven nog geruimen tijd in een bevoorregten toestand van stoffelijke welvaart verkeeren.

Men mag echter niet voorbijzien, dat er, buiten verhuizing en overbrenging van kapitaal, nog eene andere wijze is, waarop de digtheid der bevolking en het bedrag van aangewend kapitaal de strekking hebben om zich op den duur te regelen naar den werkkring, dien de verschillende plaatselijke gesteldheid voor de nijverheid openstelt.

De bevolking namelijk van elk land is vatbaar om zeer snel toe te nemen door meerdere geboorten dan sterfgevallen; en de strekking tot toeneming door die oorzaak bestaat overal, maar wordt gebreideld door het ontbreken der middelen van bestaan voor eene grootere bevolking.

Wanneer echter een volk in bijzonder gunstigen welvaartstoestand verkeert, dan werkt die breidel slechts zwak, dan geven de reeds op jeugdigen leeftijd gesloten huwelijken vele geboorten, terwijl de sterfte, door geene stoffelijke ellende bevorderd, betrekkelijk gering is. Daarnevens is de ruimte van inkomsten, en de voor de hand liggende gelegenheid, om elke besparing met voordeel als bron van nieuwe inkomsten aan te wenden, een sterke spoorslag tot kapitaalvorming.

Langs dezen weg ziet men, in alzoo gestelde landen, bevolking en kapitaal sterk toenemen; en deze toeneming uit eigen stam en uit eigen middelen is veelal, zelfs in die landen, welke veel immigratie ontvangen, sterker dan die door verhuizing en overbrenging van elders. De statistiek van onderscheidene staten der Noord-Amerikaansche Unie heeft dit op merkwaardige wijze aangetoond.

Bijzonder ongunstige omstandigheden moeten ook ten dezen opzigte eene juist tegenovergestelde werking hebben.

Maar ook dit alles vereischt tijd; en zoolang bevolking en kapitaal nog niet gestegen of gedaald zijn op het bedrag, dat met de veranderde plaatselijke omstandigheden overeenkomstig is, moet de welvaartstoestand boven of beneden het gemiddelde peil blijven.

De slotsom, waartoe wij komen, is deze:

dat verschil van plaatselijke voor- en nadeelen voor de nijverheid op den duur wel grooten invloed kan en moet hebben op de ongelijke verspreiding van bevolking en kapitaal, maar niet op de betrekkelijke welvaart; maar dat deze laatste — voor zoover zij met de uitwendige plaatselijke gesteldheid in verband staat — slechts tijdelijk den invloed daarvan kan ondervinden, en afhankelijk is van de veranderingen, welke daarin voorvallen; het gunstigst zijn moet daar, waar de plaatselijke gesteldheid onlangs is verbeterd, het ongunstigst, waar zij kortelings is achteruitgegaan.

Er is dus, uit het oogpunt van die oorzaken, welker werking wij tot nog toe beschouwden, wel verband tusschen digtheid van bevolking en welvaart, maar het verband is anders dan door velen vermoed wordt. Voor zoo ver geene andere oorzaken dan de bovengemelde werkzaam zijn, is eene toenemende en welyarende bevolking niet welvarend, doordien zij toeneemt, maar zij neemt toe, doordien zij welvarend is, en zij is welvarend, niet omdat de gesteldheid van het land gunstiger is voor de nijverheid dan die van andere landen, maar omdat zij gunstiger daarvoor geworden is dan zij vroeger was, zonder dat de bevolking alsnog in evenredigheid is toegenomen.

Toenemende bevolking, verre van in den regel gunstig voor de welvaart te zijn, heeft integendeel veelal de strekking om eene uit verbeterde omstandigheden geboren buitengewone welvaart te verminderen, gelijk afneming van bevolking de strekking heeft om de verminderde welvaart eener plaats, wier geschiktheid voor de nijverheid afgenomen is, weder te herstellen.

Toeneming of afneming van bevolking zullen in zulke gevallen voortduren, totdat die mate van betrekkelijke digtheid of ijlheid van bevolking bereikt is, bij welke de inwoners op gelijk peil van welvaart gekomen zijn, als elders gemiddeld genoten wordt.

En die mate van digtheid van bevolking is zeer ongelijk. Zij zou, gelijk wij opmerkten, zulks zijn, al ware de aardoppervlakte volkomen eensoortig, omdat de aard der nijverheid medebrengt, dat de nijvere bevolking zich ongelijk verspreidt; en zij is zulks ook thans, nu de plaatselijke gesteldheid zoo zeer verschillend is. Het gevolg van dit laatste kan alleen zijn, dat de verspreiding thans meer onregelmatig en veranderlijk is.

Maar de betrekkelijke welvaart van onderscheidene landen — het kan van belang zijn het te herhalen, omdat het zoo zeer aandruischt tegen de gewone opvatting, — de betrekkelijke welvaart wordt op den duur, noch door de vruchtbaarheid van den bodem, of door eenig ander plaatselijk voordeel, noch ook door de digtheid van bevolking

op zich zelve bepaald; zij kan altijd slechts tijdelijk onder den invloed van beide, in verband tot elkander, zijn, en wel ten gevolge van de traagheid der bevolking, om zich naar de veranderlijke plaatselijke gesteldheid te regelen.

Wij hebben reeds op onderscheidene factoren onze aandacht gevestigd. Maar nog zeer belangrijke blijven ons ter beschouwing over, welke echter alle in één factor kunnen zaamgevat worden. Het zijn namelijk niet alleen de landen die ongelijk zijn, maar ook de bewoners zelven, zoo in trap van individuële ontwikkeling, als in de naauw daarmede zamenhangende maatschappelijke inrigtingen, onder welke zij leven; en veel grooter nog en vooral duurzamer, dan van de natuur en ligging des lands, is de invloed van deze ongelijkheid, èn op de digtheid van bevolking, èn op de welvaart.

Men ziet dikwijls in het eene land, niettegenstaande allerlei uitwendige hinderpalen, eene digte en tevens welvarende bevolking, terwijl in een ander, onder de gunstigste omstandigheden, de bevolking steeds ijl en ellendig blijft. Om zich hiervan te overtuigen behoeft men niet een door wilde stammen bewoonde streek met een beschaafd land te vergelijken. Men vergelijke het in vele opzigten door de natuur misdeelde Zwitserland, of ook Nederland, met het zoo mild door haar begiftigde Portugal of Sicilië.

Dit kan bij eenig nadenken geen verwondering wekken. Hoe groot is het verschil in de staatkundige en maatschappelijke inrigting in onderscheidene landen, en hoe onmiskenbaar de invloed van dat verschil op de uitbreiding en de goede inrigting, die aan de nijverheid kunnen gegeven worden.

En letten wij op de persoonlijke hoedanigheden, niet minder groot en belangrijk voor de nijverheid is ook hier het verschil tusschen de bewoners van onderscheidene landen.

Een land, welks lagere arbeidende klassen, hetzij in alge-

meene verstandelijke ontwikkeling, hetzij in bijzondere vakbekwaamheid, bij dezelfde klassen in andere landen achterstaan, heeft daardoor in de nijverheid een niet gering te schatten nadeel. En welligt nog erger is het, wanneer ook in de hoogere standen soortgelijke gebreken heerschende zijn. Zonder algemeene ontwikkeling en grondige en dus wetenschappelijke kennis van bijzondere vakken is alle zoogenaamde vakbekwaamheid der ondernemers slechts routine, die hoogstens in staat stelt, om de reeds bestaande bedrijven op gelijke wijze afs vroeger voort te zetten, maar die geheel onvoldoende is, om bij de gestadige veranderingen, welke, èn in keuze van bedrijf, èn in wijze van uitoefening daarvan, moet plaats hebben, de nijverheid van een volk gelijken tred te doen houden, met die van meer ontwikkelde volken.

Eindelijk is ook de zedelijke gesteldheid der bevolking voor de nijverheid van overgroot gewigt. Een traag, wispelturig of bedriegelijk volk zal, welke eigenschappen het overigens bezitte, en welke natuurlijke voordeelen de plaats zijner inwoning oplevere, in nijverheidsontwikkeling steeds achterstaan bij een eerlijk, volhardend, werkzaam volk.

Was geenerlei bezwaar aan verplaatsing van personen en kapitalen verbonden, er zou ook hier een krachtiger nivellementsproces waar te nemen zijn. Een achterlijk volk zou zich dan onder zijne beschaafdere naburen verspreiden, om, ware het dan ook als laagste klasse, deel te erlangen aan de vruchten eener meer ontwikkelde nijverheid; en de bewoners van beschaafde landen zouden zich veelvuldiger met hunne kapitalen naar elders begeven, waar natuurlijke voordeelen door de inheemsche bevolking ongebruikt gelaten worden.

Eenigermate geschiedt dit ook. Van het eerste leveren de Iersche arbeiders in hunne verspreiding over Engeland en Noord-Amerika een voorbeeld, van het laatste de Engelsche industricelen, die zich overal vestigen, en onderscheidene volken, waaronder ook wij Nederlanders, in de gestichte koloniën.

Maar het zou veelvuldiger geschieden, indien niet, gelijk wij opmerkten, verplaatsing van personen en kapitalen altijd moeijelijkheden opleverde. En juist de zeer lage trap van ontwikkeling, waarop onderscheidene volken zich bevinden, vermeerdert die moeijelijkheden. Zij, die tot een nog zeer onbeschaafd volk behooren, hebben zelden veerkracht, kennis en stoffelijke middelen genoeg, om zich uit eigen wil en uit eigen middelen naar elders te begeven. En de vestiging van meer beschaafden te midden van een gebrekkig ontwikkeld volk, heeft evenzeer groote bezwaren. Een zoodanig volk laat niet alleen het terrein, dat de natuur voor de nijverheid aanbiedt, zelf ongebruikt, maar het bederft ook dat terrein voor anderen; want de aldaar zich vestigende vreemdeling kan toch nimmer buiten aanraking met de inheemsche bevolking blijven; veelal moet hij de medewerking dier bevolking inroepen, en de gebrekkige wijze, waarop die verleend wordt, ontneemt dikwijls alle waarde aan de natuurlijke voordeelen, die het land anders door gesteldheid van bodem of door ligging voor de nijverheid zou opleveren.

Daarbij komt, dat het volkskarakter zeer contagieus is, gelukkig zoo ten goede als ten kwade, en dat dus bij immigratie eene strekking tot amalgamering bestaat, waarbij het karakter der talrijker inheemsche bevolking gewoonlijk het overwigt behoudt.

Plaats een nijvere Zwitsersche familie in Portugal over, en groot is de kans, dat zoo niet reeds het eerste, dan toch het tweede geslacht tot trage Portugezen zal ontaarden. En de onnadenkende Ieren, die naar de Noord-Amerikaansche Unie trekken, indien zij slechts niet te zeer bijeen blijven, maar zich onder de inheemsche bevolking verspreiden, worden weldra in scherpe Yankee's herschapen. Verschillen in persoonlijke hoedanigheden de svolks en in maatschappelijke inrigting, die daarmede in regtstreeksch verband staat, — want, zoodanig als het volk is, zoodanig is ook gewoonlijk de maatschappij, die het zich schept — verschillen daarin hebben dus eene sterke strekking om blijvend te zijn, en dus ook blijvenden invloed uit te oefenen.

Ook hier moeten wij echter weder onderscheiden tusschen den invloed op de digtheid der bevolking en dien op de welvaart.

De dorste plek in onze noordelijke gewesten is voor een beschaafd volk milder in natuurgaven, die het in zijne nijverheid kan gebruiken, dan het weelderigst keerkringsland voor den geheel onontwikkelden mensch. triële ontwikkeling dus vergoedt veel gemis van voordeelen van natuur of ligging. Neemt men daarbij in aanmerking, dat eene goede inrigting der nijverheid met verdeeling van arbeid, die voor eene vruchtbare voortbrenging onmisbaar is, een goed ontwikkeld volk en een gunstigen maatschappelijken toestand onderstelt, dan is het duidelijk, dat twee landen, die in volkomen gelijke omstandigheden van bodem, lucht en ligging verkeeren, al naarmate hunne bewoners meer of min ontwikkeld zijn, ook voor meerdere of mindere uitbreiding der nijverheid vatbaar zijn, voor een grooter of kleiner aantal bewoners de vereischte middelen van bestaan kunnen opleveren, en dus ook, bij gelijke strekking der bevolking om in evenredigheid tot de middelen van bestaan toe te nemen, op den duur eene digtere of illere bevolking zullen bevatten.

Maar daaruit volgt nog niet, dat het beter ontwikkeld volk ook welvarender zijn zal. Wanneer het in evenredigheid tot de meerdere uitbreiding, die het, ten gevolge zijner meerdere ontwikkeling, aan de nijverheid kan geven, ook talrijker is, zal de hoeveelheid van benoodigdheden en ge-

riefelijkheden, die aan elk individu per hoofd toevalt, daarom niet grooter zijn.

De invloed derhalve, dien meerdere ontwikkeling des volks daardoor heeft, dat zij grootere uitbreiding der nijverheid mogelijk maakt, is duurzaam weder alleen een invloed op de digtheid van bevolking. De welvaart kan er slechts tijdelijk door aangedaan worden, in de tijdperken van overgang; even als wij zagen dat zulks met de verschillende natuurlijke gesteldheid der landen plaats heeft.

Door de voorstelling van een concreet geval kan dit welligt nog duidelijker worden.

Tot vóór korten tijd was onze zeehandel met onderscheidene fiscale en zoogenaamd beschermende lasten, als tonnegelden en differentiële regten op den in-, uit- en doorvoer bezwaard. Die lasten zijn grootendeels weggenomen. Dit is een belangrijke maatschappelijke vooruitgang. En wat is de werking? Een soortgelijke als had de natuur onze zeegaten, door eene verandering in de zeestroomen, aanmerkelijk verbeterd. Ons verkeer met het buitenland is gemakkelijker geworden, ons land vatbaar geworden om, met behoud van gelijke welvaart, aan de nijverheid meer uitbreiding te geven en dus eene grootere bevolking daarin een middel van bestaan te doen vinden; en zoolang de bevolking nog niet in evenredigheid is toegenomen, is de welvaart daardoor — met bijkomende andere oorzaken, maar ook daardoor — tijdelijk verhoogd.

Heeft echter eenmaal, juist door die meerdere welvaart, ook vermeerdering van bevolking plaats gevonden, dan zal de tijdelijke oorzaak van bloei wegvallen, en de meerdere maatschappelijke ontwikkeling zal, even als zulks met eene verbetering van de natuur onzer zeegaten het geval zon geweest zijn, op den duur alleen de bevolking in digtheid hebben doen toenemen, terwijl de welvaart weder op haar vroeger peil teruggekomen zal zijn.

In Twente is in den laatsten tijd veel ontwikkeling van industriëlen geest. Men is er bekwamer en ondernemender geworden. De fabrieknijverheid breidt zich daardoor uit, en zoolang de bevolking die uitbreiding nog niet gevolgd is, is hare welvaart zeer verhoogd. Maar wanneer Twente eenmaal een digt bevolkt Lancashire van Nederland mogt geworden zijn, is het dan zeker dat de inwoners het per hoofd beter zullen hebben, dan zij het vroeger hadden?

Wel is waar, er blijft altijd een belangrijk verschil, ook ten aanzien der welvaart tusschen een al of niet ontwikkeld volk bestaan, daarin dat een geheel onontwikkeld volk, ook onder de allergunstigste omstandigheden, een zeer laag peil van welvaart nimmer kan overschrijden, omdat de nijverheid om eenigzins vruchtbaar te zijn toch altijd zekere mate van ontwikkeling des volks vereischt; terwijl een goed ontwikkeld volk daarentegen onder gelijke omstandigheden, althans tijdelijk, hooge welvaart kan genieten, en, wanneer de omstandigheden voortgaan met telkens gunstiger te worden, gelijk soms plaats heeft, zelfs geruimen tijd zich op dien hoogen trap van welvaart kan handhaven. Maar die buitengewone bloei is toch altijd, wat die werkingen aanbelangt, die wij tot nog toe nagingen, slechts gedurende geruimen tijd mogelijk, altijd dus tijdelijk.

Wanneer de bevolking steeds blijft toenemen, in die mate als de natuur van den mensch dit gedoogt, dan is die toeneming zoo snel, dat zij ook den gunstigsten gang van omstandigheden voorbijstreeft, en dan kan, en moet ook het in industriële ontwikkeling hoogst staande volk, ten gevolge der voor een telkens digter wordende bevolking ten slotte altijd ongunstig wordende omstandigheden, immers wat de laagste standen betreft, tot een even laag peil van stoffelijke welvaart terugzinken, als waarop andere volken zich, ten gevolge van mindere ontwikkeling, bevinden.

Zal dus een goede ontwikkeling van het volk een duurzaam gunstigen invloed op de welvaart hebben, dan moet zij nog andere werkingen hebben, dan die van eene grootere uitbreiding van nijverheid toe te laten. En die andere werkingen heeft zij ook, mits het slechts niet een eenzijdige industriële, maar eene algemeene verstaudelijke en zedelijke ontwikkeling zij.

Om dit in te zien behoeft men er slechts op te letten, hoe het werkelijk genot van stoffelijke welvaart niet alleen bepaald wordt door het bedrag van benoodigdheden en geriefelijkheden, welke men per hoofd ter zijner beschikking bekomt, maar ook van het gebruik, dat men er van maakt.

Men heeft wel eens gezegd: stel een Engelschman, een Ier en een Schot gelijkelijk in de gelegenheid, om een pond sterling extra door arbeid te verdienen. De Engelschman zal welligt een nieuw zondagspak zich aanschaffen, de Ier zal nog meer dan gewoonlijk whiskey drinken, en de · Schot een varken voor den winterdag koopen. Die drie personen zullen nu een gelijk bedrag voortgebragt en verteerd hebben, maar hun daardoor teweeg gebragte welvaartstoestand zal toch niet dezelfde zijn. En zoo is het ook met volken. Twee landen, van welke het eene een uitnemend natuurlijke gesteldheid maar een slecht ontwikkelde bevolking heeft, terwijl in het andere de zeer ontwikkelde inwoners met vele natuurlijke hinderpalen te strijden hebben, kunnen, ten gevolge der zamenwerking dier verschillende oorzaken, gelijke bevolking en gelijke uitbreiding van nijverheid, gelijke voortbrenging dus per hoofd, hebben. Maar wanneer de inwoners van het eene in goede tijden alles verspillen, en dus bij tegenspoed dadelijk aan ellende ter prooi zijn, terwijl die van het andere in den goeden dag iets overleggen voor den kwaden, dan zal, bij gelijk product per hoofd, de welvaart toch zeer verschillend ziin.

Intusschen, al mogen overleg en matigheid in het verbruik tegen noodelooze schokken in de welvaart waarborgen, en in staat stellen, om, met een zelfs gering bedrag van producten, toch redelijken welstand te genieten, wanneer echter de bevolking steeds blijft toenemen, zullen die deugden op den duur niet kunnen verhinderen, dat de toestand, althans der minst bedeelde leden der maatschappij, al moeijelijker en moeijelijker wordt. Maar juist in dit te verhoeden, vertoont de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling een nieuwe en uitstekend gunstige werking. Zij is namelijk de sterkste, en op den duur de eenige breidel der strekking tot overbevolking.

De strekking der bevolking om tot de uiterste grenzen der middelen van bestaan toe te nemen, zoodat een grootere bevolking ontstaat, dan die, bij de aanwezige middelen van bestaan, een voegzaam, den mensch waardig leven kan leiden, die strekking bestaat tot nog toe schier overal, maar niet overal in gelijke kracht. Zij loopt het meest in het oog in onze groote steden, en men is daardoor gewoon geworden, haar als een wrange vrucht te beschouwen der beschaving, van overbeschaving, gelijk men gewoon is te zeggen.

Dit is zeer bepaaldelijk eene dwaling. Dat groote steden zich te dien opzigte het ongunstigst vertoonen is grootendeels een gewolg daarvan, dat alle overtollige leden der maatschappij daarheen trekken, waar de middelen van bestaan het wisselvalligst zijn, en dus ook aan tijdelijk werkloozen nog de meeste kansen voor de toekomst schijnen te beloven. Maar overigens is overbevolking, altijd in verband tot de aanwezige middelen van bestaan, veel meer de kwaal van onbeschaafde dan van beschaafde volken. Zij deed zich in bijna alle landen van westelijk Europa vroeger veel sterker gevoelen dan thans. Zij woedt welligt nergens erger, dan onder de wilde horden, die in nog schier ledige streken rondtrekken. Maathus en velen na hem, hebben dit

voldingend, ja zelfs onnoodig omstandig door voorbeelden aangewezen.

De kwaal bestaat echter ook nog in al onze Europesche beschaafde landen; het minst onder de hoogere klassen, en daar is zij ook minder schadelijk, want uit die standen kan men nog dalen, maar hoofdzakelijk onder de laagste klassen, die ten gevolge daarvan bijna overal in een ziekelijken zoom van heele en halve paupers uitloopen. Maar dit kwaad bestaat toch ook reeds in die landen in ongelijke mate. Ierland en Schotland kunnen het ons leeren. er reeds boven op. In beide zijn de middelen van bestaan in de laatste honderd jaren zeer aanmerkelijk toegenomen. Wat is het gevolg geweest? In vele streken van Ierland, althans tot voor korten tijd, een toeneming van bevolking, steeds met kracht aandringende op de alleruiterste grenzen der verruimde middelen van bestaan, en bestendige ellende; in vele streken van Schotland daarentegen ook wel neming van bevolking, maar een zeer gematigde toeneming en voortgaande welvaart.

Wanneer wij nu nagaan, waaraan die zoo zeer verschillende verschijnselen, die zich ook elders voordoen, kunnen toe te schrijven zijn, dan vinden wij velerlei bijzondere en plaatselijke oorzaken, maar toch als de meest algemeen en krachtigst werkende: het verschil in algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling.

Naarmate die ontwikkeling grooter is, gevoelt de mensch meer zijne verantwoordelijkheid, heeft hij meer zorg voor de toekomst en stelt hij — en dit is een belangrijk punt, — hoogere behoeften dan die van bloot levensonderhoud kennende, ook zijne eischen hooger, ten aanzien van een noodzakelijk geacht middel van bestaan. En naarmate die geest meer algemeen is, worden er van zelf minder onberaden huwelijken gesloten, regelen de geboorten daardoor van zelf zich meer naar de meerdere of

mindere ruimte, die de maatschappij voor nieuw geborenen opent; en hoezeer van de geborenen een grooter aantal tot krachtige menschen opwast, blijft de bevolking in betere verhouding tot genoegzame, ruime middelen van bestaan.

Ontbreekt echter die geest, en daarmede de preventieve breidel der strekking tot overbevolking, dan is het getal van geboorten gewoonlijk onmatig groot, en moet het repressief beletsel van het ontstaan van absolute overbevolking zijne werking doen gevoelen, hetwelk bestaat in de stoffelijke ellende van velen, waardoor, evenredig met de vele geboorten, ook de sterfgevallen veelvuldig worden, en dus de gemiddelde levensduur verkort wordt. Maar de mensch kan veel doorstaan voordat het leven er mede gemoeid is, en de ellende van velen moet dus groot zijn, om dat repressief beletsel te doen werken.

De toekomst ten aanzien der stoffelijke welvaart is voor elk volk van deze werking van de verschillende gesteldheid der verstandelijke en zedelijke ontwikkeling afhankelijk. Ik acht het van gewigt de aandacht daarop te vestigen, omdat, naar mij voorkomt, in en buiten de wetenschap, veel te uitsluitend waarde gehecht wordt aan verbetering van de uitwendige omstandigheden en van industriële ontwikkeling; en het is vooral voor reeds onde en digtbevolkte landen als Nederland, dat deze opmerking belangrijk is.

Wanneer een beschaafd volk eerst onlangs een nog bijna maagdelijk terrein op de aarde heeft ingenomen, zoo als b. v. in Noord-America of Australië, dan is het denkbaar, dat de omstandigheden voor de nijverheid zóó gunstig zijn, en zóó telkens nog gunstiger en gunstiger worden, dat nog gedurende geruimen tijd, ook bij sterk toenemende bevolking, de welvaartstoestand allezins bevredigend kan blijven.

Maar in reeds oude en digtbevolkte landen is dit anders. Daar kan men geene zoodanige telkens zich herhalende uitbreiding der middelen van bestaan verwachten. De pro-

gressive state zou MILL zeggen, is daar reeds meer in een gedwongen stationary state overgegaan; en treurig is de toestand van zoodanig gestelde landen, wanneer niet verstandelijke en zedelijke ontwikkeling de toeneming van bevolking breidelt. Overbevolking wordt dan niet zelden zoo zeer chronische ziekte onder de lagere klassen, dat eene nu en dan nog plaats hebbende buitengewone uitbreiding der gelegenheid voor de nijverheid zelfs tijdelijk geen wezenlijke welvaart kan aanbrengen, maar slechts de werkeloosheid en ellende dier klassen tijdelijk eenigzins lenigt, om die, nadat de bevolking al weder zal toegenomen zijn, weldra ook weder op, of zelfs onder het vorige peil te doen terugzinken.

En ook de nog zeer jonge landen, zij mogen voor als nog ver van dien toestand verwijderd zijn, bij steeds toenemende bevolking naderen zij er aanhoudend toe, en eenmaal zal de stationary state ook hun lot zijn.

Droevig vooruitzigt voorzeker! Want wat moet dan het eindresultaat van alle vorderingen in de nijverheid, van de grootste industriële ontwikkeling zijn? Een digter opeengepakte menschenmassa; maar waarvan een welligt even groot deel, en dus een absoluut grooter aantal personen, steeds in ellende verkeert?

En is die toestand ook voor hen, die boven de ellende verheven zijn, een zoo begeerlijke zaak? Mill denkt er anders over, en ik moet erkennen, ik deel wel eenigzins in zijn gevoelen, al is hij niet van overdrijving vrij te pleiten.

Het is, zegt hij, niet goed voor den mensch schier nooit alleen te kunnen zijn. Eenzaamheid in een schoone en grootsche natuur is de wieg van gedachten en indrukken, die niet slechts voor hem bij wien zij ontstaan goed zijn, maar die ook de geheele maatschappij kwalijk kan ontberen. En is dan, vraagt hij, de voorstelling van een land welgevallig, waar geen duimbreed gronds onbebouwd gela-

ten is, waar elk dier, en elke struik en bloem uitgeroeid is, behalve de zoodanige, die als nijverheidsvoorwerpen aangefokt of aangekweekt zijn!

"If the earth," eindigt hij (*Princ*. edit. 1849 II. p. 313) "must lose that great portion of its pleasantness which it "owes to things that the unlimited increase of wealth and "population would extirpate from it, for the mere purpose "to enable it, to plupport a larger, but not a better or a "happier population, I sincerely hope for the sake of posmetrity, that they will be content to be stationary, long "before necessity compels them to it."

Men behoeft zich echter feitelijk de toekomst niet zoo duister voor te stellen, indien er slechts vooruitgang, niet alleen in industriële, maar ook in algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling plaats heeft.

Die ontwikkeling toch is ook voor de uitbreiding der nijverheid zoo gunstig, dat zelfs in de betrekkelijk reeds digst bevolkte landen, door vooruitgang daarin, de middelen van bestaan nog altijd aanmerkelijk kunnen vermeerderen; en indien dan, ten gevolge van diezelfde ontwikkeling, de bevolking niet evenredig toeneemt — en zij kan nog veel toenemen, eer eenig land zoo eivol is, als wij, met MILL, ons dit zoo even voorstelden — dan kan in elk land, ook zonder dat de uitwendige omstandigheden bijzonder gunstig zijn, groote welvaart ontstaan en blijven stand houden.

En mogt zoodanige ontwikkeling te eeniger tijd de algemeene eigenschap van alle volken worden, de welvaart der vroegst ontwikkelden zal daardoor niet verminderen. Het tegendeel is waar. De strekking namelijk tot nivellement der welvaart in onderscheidene landen, zij moge, gelijk wij zagen, door velerlei hinderpalen belemmerd worden, zij doet toch hare werking gevoelen, ten voordeele van hen, die het ongunstigst, maar ten nadeele van hen, die het gunstigst gesteld zijn. Valt die werking weg, doordien de nog onontwikkelde volken de reeds vroeger ontwikkelde hebben ingehaald, de welvaart van deze laatste zal er te meer door bevestigd worden.

Er zal dan overal een weinig verschillend en hoog peil van stoffelijke welvaart worden aangetroffen.

De digtheid van bevolking zal wel altijd zeer ongelijk blijven, want, gelijk wij zagen, de aard der nijverheid en de natuur der aardoppervlakte brengen die ongelijkheid mede; maar dit zal op den duur niets afdoen op de welvaart.

De betrekkelijke digtheid van bevolking zal ook wel aan veranderingen onderworpen blijven ten gevolge der veranderende plaatselijke omstandigheden, en die veranderende plaatselijke omstandigheden zullen ook wel, tijdelijk en plaatselijk, eb en vloed in de welvaart doen ontstaan. Maar de eb zal toch nooit zoo zeer laag kunnen afloopen, omdat de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling meer veerkracht zal geven, en dus beter in staat zal stellen, om door verandering van bedrijf zich naar veranderende omstandigheden te schikken, of ook om, hetzij door verplaatsing van personen en kapitalen naar elders, hetzij door mindere geboorten, het evenwigt tusschen bevolking en ruime middelen van bestaan te herstellen.

En door voortgaande vorderingen in de nijverheid, gepaard aan aanwas van kapitaal, zal de algemeene stoffelijke welvaart dan nog steeds kunnen blijven toenemen.

Het is toch bekend, dat dezelfde voortbrengselen met een ongelijke verhouding van arbeidskracht en van kapitaal kunnen verkregen worden, en dat de strekking der nijverheid is, om het bestanddeel kapitaal in verhouding tot dat van arbeidskracht in de voortbrenging te vermeerderen. Vooruitgang in ontwikkeling des volks, met zijne zoo even geschetste gevolgen, kan niet anders dan deze strekking bevorderen, door de eischen der arbeidskrachten

hooger te maken, terwijl men zich voor de dienst van het zeer overvloedige kapitaal met geringe rente tevreden kan stellen. Geschiedt dit, dan zal het menschdom het in zijne keus hebben, om, of gelijken arbeid blijvende verrigten, telkens meer product ter zijner beschikking te erlangen, of, geen meerder product verlangende, gelijk product met telkens minder arbeid te verkrijgen.

Er laat zich een toestand denken, waarin de rol van den mensch in de nijverheid hoefdzakelijk tot arbeid van den geest bepaald ware, of waarin althans grove ligchaamsarbeid schier geheel vervangen ware door de aanwending van krachten der natuur buiten den mensch. Dit moge een ver liggend ideaal zijn; het is geene onredelijke, geene met de natuur van menschen en zaken strijdende voorstelling, immers indien men aan voortgaande en steeds algemeener wordende verstandelijke en zedelijke ontwikkeling durft gelooven. Zonder deze, is een algemeene en duurzaam gunstige welvaartstoestand gelijk aan het water, dat de luchtspiegeling aan den woesteinreiziger vertoont, steeds terug wijkende naarmate men er toe meent te naderen. Verstandelijke en zedelijke ontwikkeling alleen kan het menschdom tot dien toestand werkelijk nader brengen. en dien eenmaal geheel doen bereiken. En zij is, mits zij maar algemeen moge worden, daartoe voldoende; zij is de groote schat, met welker bezit het menschdom, ook ten aanzien zijner stoffelijke welvaart, alle andere dingen zich zał toegeworpen zien.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den APRIL 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. DE WAL, C. LEEMANS, W. G. BRILL, L. J. F. JANSSEN, G. MEES AZ., J. E. GOUDSMIT, S. VISSERING, W. C. MEES, R. FRUIN, W. MOLL, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, D. HARTING, H. J. KOENEN, N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER, S. KARSTEN, J. H. HOLWERDA, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen een brief van den Heer J. BAKE te Leiden kennis gevende van het overlijden van zijnen vader Mr. JOHN BAKE op den 26sten Maart l.l. De Voorzitter brengt hulde aan de nagedachtenis van ons hoog bejaard, maar tot het einde toe ijverig medelid en de Vergadering machtigt den Secretaris om een brief van rouwbeklag aan de familie des overledenen te schrijven.

De Heer TE WINKEL heeft kennis gegeven, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de Vergadering bij te wonen, en zijne aangekondigde bijdrage in de volgende zitting hoopt te leveren. De Heer LEBMANS heeft zich bereid verklaard, om, als de tijd het toelaat, heden als spreker op te treden.

De Secretaris berigt, dat de Minister van Italië, D. CARUTTI, en de pauselijke nuntius bij ons hof d'oreglia di sto stefano in de Staatscouranten van Turijn en Rome de oproepingen voor het legaat van hoeufft hebben doen plaatsen, en dat de makers der gedichten No. 2 en No. 5 vrijheid verleend hebben om hunne naambriefjes te openen. Dit geschiedt, en hieruit blijkt, dat het gedicht in funere Lycisci ingezonden is door J. van leeuwen, predikant te Zegwaard, en Fraga door den abt gius. Bucci te Jesi bij Ancona.

De Heer DIEGO VITRIOLI te Reggio heeft eenige exemplaren van door hem uitgegeven Latijnsche gedichten en brieven aan de Akademie ten geschenke gezonden. Na plaatsing van een exemplaar in de boekerij, worden de overige ter beschikking der Vergadering gesteld.

Door den Heer Dr. P. SCHELTEMA is aan de Akademie toegezonden eene Fransche vertaling van zijne voorlezing over den schilder M. HOBBEMA met aanteekeningen van W. BÜRGER, onlangs te Parijs verschenen. Plaatsing in de boekerij.

Het programma certaminis poetici in annum MDCCCLXIV wordt door den Secretaris, als lid der Commissie van beoordeeling der Latijnsche prijsversen, gelezen. Het zal gedrukt en verspreid worden.

De Commissie van redactie van het Charterboek brengt bij monde van den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK rapport uit over hare werkzaamheden sedert April 1863. Dat stuk zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De Voorzitter noodigt den Heer vissering uit zijne gedachten mede te deelen over de staathuishoudkundige bijdrage, die de Heer w. c. mees in de vorige zitting der afdeeling gelezen heeft.

De Heer vissering verklaart zich met de beschouwingen van den geachten Spreker over het algemeen te vereenigen. Hij had evenwel gewenscht, dat deze zich niet bij de theoriën der Engelsche oeconomisten bepaald, maar ook zijn oordeel uitgesproken had 'over die van anderen, zoo als van BASTIAT, die in dit punt lijnrecht tegenover MALTHUS staat en in de dichtheid der bevolking juist een der factoren van de stoffelijke welvaart ziet. Voorts herinnert hij aan de nieuwere Duitsche school van staathuishoudkundigen, die zich de historische noemt, de richting van w. RO-SCHER, B. HILDEBRAND, enz. Volgens dezen hebben de volken, even als het individu, een leeftijd en zijn als het ware aan een bepaalden levensloop van opkomst, bloei en verval gebonden. Er is schijnbaar overeenstemming, maar inderdaad groot verschil tusschen de richting van deze school en stuart MILL's denkbeelden over den progressive en stationary state.

De Heer VISSERING wenschte ook, dat de geachte Spreker bepaald had opgegeven, wat hij door dichtheid van bevolking en door welvaart verstaat. Volgens zijne meening mag dichtheid van bevolking niet uitsluitend gezocht worden in het getal menschen op de vierkante mijl. Want zoo beschouwd leveren en Noorwegen en Noord-Amerika een mager cijfer; en toch is, als men op de bewoonbare ruimte let, het eerste land dicht bevolkt te noemen, het laatste dan bevolkt. De toestand van Noorwegen is gunstig; het volk is er krachtig en leeft lang. Nederland is zeer dicht bevolkt, maar hetzelfde verschijnsel vindt men onder geheel andere omstandigheden op Java. De bevolking van Java is in eenige residentiën zelfs dichter, dan hier te lande in onze meest bevolkte provinciën, Noord- en Zuid-Holland, en dat wel, zonder dat zij in steden opeengepakt leeft. Hebben deze landen nu al het toppunt van bevolking bereikt? En welken regel kan men bij zooveel verscheidenheid aannemen omtrent de verhouding tusschen hunne bevolking en hun welvaart?

Wat is welvaart? De Heer VISSERING meent, dat van het standpunt der staathuishoudkunde het begrip van welvaart bepaald moet worden als de toestand van een volk, dat ruime, talrijke en edele behoeften heeft, en tevens de middelen bezit om daarin te voorzien. Vooruitgang in welvaart is dan het krijgen van meerdere en hoogere behoeften, gepaard met het toenemen van de middelen om aan die behoeften te voldoen.

Ten slotte verklaart de Heer vissering eene bedenking te hebben tegen de conclusie van den vorigen Spreker, die zich vereenigt met de duistere uitzichten voor de toekomst, waartoe malthus, bicardo en stuart mill, door de logische gevolgtrekkingen uit hunne theoriën over bevolking, grondrente en ontwikkeling der maatschappij geleid zijn. Hij deelt die vrees niet. De mensch, zoo redeneert hij, heerscht over de natuur, hij heeft het vermogen om hare gaven en krachten dienstbaar te maken aan de voorziening in zijne behoeften. Dat heeft hij steeds gedaan, dat doet hij nog in telkens toenemende mate: waarom zou hij het niet altijd kunnen doen? Waarom zou die heerschappij over de natuur, die de eerste voorwaarde van stoffelijke

welvaart is, niet even zoo in de toekomst zich verder en verder uitbreiden, als zij dat in het verledene gedaan heeft? Wel is de volkomen opheffing der armoede een droombeeld; maar zeker is het, dat de armoede als maatschappelijk kwaad voortdurend zal afnemen, en er is geen reden om te wanhopen, dat de menschheid op de baan van ontwikkeling en opklimming voortgaat en steeds zal blijven voortgaan.

De Heer mees antwoordt op deze verschillende bedenkingen.

Wat de theorie van BASTIAT betreft, erkent hij gaarne, dat in dichtheid van bevolking voor vele bedrijven voordeelen gelegen zijn; maar dit wordt door niemand ontkend, en hij zelf heeft zijne beschouwing over den natuurlijken gang van de verspreiding der bevolking hierop gegrond. BASTIAT heeft zich echter in dit opzicht aan groote overdrijving schuldig gemaakt, door noch voor de bevolking, noch voor de bodemproducten de wetten in aanmerking te nemen, wier bestaan door MALTHUS, BICARDO en andere Engelsche staathuishoudkundigen onwedersprekelijk is aangetoond.

Met de theorie der nieuwere Duitsche School over den levensloop der volken heeft hij zich niet bezig gehouden, omdat zij buiten zijn bestek lag. Naar zijne overtuiging is zij weinig aannemelijk.

Wat de bepalingen van dichtheid van bevolking en van welvaart betreft, geeft de Heer mees toe, dat die benamingen in verschillenden zin worden opgevat.

Bij dichtheid van bevolking kan men op de vlaktemaat alleen letten, maar men moet haar liever in verband beschouwen met de middelen van bestaan en onderscheidene uitwendige omstandigheden, en vooral de trap van ontwikkeling, waarop de bevolking staat, in aanmerking nemen. Zoo is Java, vergeleken met Engeland, dicht bevolkt, wanneer men alleen op vlaktemaat let, ijl, wanneer men let op de mogelijke

bevolking naar de maatstaf van de vruchtbaarheid des bodems, wederom dicht, wanneer men de bevolking van Java afmeet naar de middelen van bestaan, die bij den tegenwoordigen trap van ontwikkeling aan de inwoners ten dienste staan.

Onder welvaart heeft de Spreker bij zijne voordracht verstaan eene eenigzins ruime beschikking over stoffelijke benoodigdheden en geriefelijkheden, in het bijzonder over de benoodigdheden tot levensonderhoud, omdat hij, over de welvaart sprekende, vooral het oog had op den toestand der lagere klassen. Vergelijkt men uit dat oogpunt onderscheidene landen, dan ontdekt men groot verschil.

De Heer MEES staat vooral stil bij de laatste bedenking van den vorigen Spreker. Indien hij den indruk gemaakt heeft, alsof hij aan vooruitgang in stoffelijke welvaart wanhoopte, dan is dat zeer tegen zijne bedoeling geweest. Hij heeft in het laatste gedeelte zijner bijdrage slechts getracht aan te toonen, dat een werkelijk bevredigende toestand niet bereikbaar is, zoo als door velen in en buiten de wetenschap verwacht wordt, door een koortsachtig voortsnellen op den weg van industriële ontwikkeling, maar dat alleen algemeene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling daartoe brengen kan. Daar hij nu aan deze ontwikkeling gelooft, wanhoopt hij geenszins aan de toekomst van het menschdom, en meent hij, dat de resultaten, tot welke hij gekomen is, werkelijk niet strijden met de gevoelens van den vorigen Spreker.

Om het vergevorderde uur wordt de discussie afgebroken en kan, als zich Sprekers opdoen, in de volgende Vergadering weer opgevat worden.

De Heer MILLIES verzocht het Bestuur de bijdrage van den Heer MEES nog voor de volgende Vergadering te laten drukken en aan de leden der afdeeling toe te zenden. Hieraan zal voldaan worden.

De heer LEEMANS vermeldt, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst ingekomen zijn berichten en mededeelingen van de heeren H. D. C. M. STEUR te Maassluis en J. H. L. VAN DER SCHAAFF te Lochem, en van Heeren Kerkmeesters der Hervormde gemeente te Dordrecht.

De Vergadering wordt door den Voorzitter gesloten, om dadelijk door eene buitengewone gevolgd te worden.

RAPPORT DER COMMISSIE

VAN HET

HOLLANDSCH EN ZEEUWSCH CHARTERBOEK.

OVER

HARE WERKZAAMHEDEN SEDERT APRIL 1863.

UITGEBRACHT DOOR DEN HEER

R C BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Het is uwen berigtgever aangenaam, dit rapport te kunnen aanvangen met de vervulling van eenen wensch te vermelden, waarmede hij het rapport des vorigen jaars besloot. Drie dagen geleden, vereenigde zich uwe Commissie voor het Charterboek ditmaal geheel voltallig: wij verheugden ons ons geacht medelid Mr. J. DE WAL in betere gezondheid dan hij ons verlaten had, in ons midden, na eene afwezigheid van bijna twee jaren, terug te zien. Zoo zijne terugkomst ons een verblijdend voorteeken was, voor hem zal het het beste welkom zijn geweest te vernemen, dat juist die vergadering was bijeen geroepen, om de eindelijke uitvoering van het ons door u opgedragen plan te regelen.

Inderdaad het hangt thans slechts van het sluiten der overeenkomst met de uitgevers af, wanneer de eerste aflevering van het nieuwe Charterboek, welke zich tot het jaar 1150 of 1200 zal uitstrekken, ter perse zal worden gelegd. Hun voorstel is aan het Algemeen Bestuur onder-

worpen geworden, en ik hoop dat de beslissing daaromtrent een punt van overweging in de buitengewone Vergadering zal uitmaken.

Die uitkomst, voor u allen zeker evenzeer verblijdend, is verkregen door de volhardende en voortvarende werkzaamheid van ons medelid Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. Door zijne vlijt zijn tot het jaar 1150 (om ons tot dit tijdperk voor onze eerste aflevering te bepalen) 96 Charters bijeengebragt, waarvan slechts ongeveer 50 bij van mieris en bij kluit voorkomen. De overige zijn uit deels nog ongedrukte bronnen verzameld, en het is mogelijk, dat zij onder het werk van het afdrukken nog met eenige doch, vermoedelijk, zeer weinige zullen verrijkt worden: deels uit gedrukte werken zoo binnen als buitenslands in het licht verschenen, vooral sedert VAN MIERIS en KLUIT hunne taak hadden volbragt. Onze verdienstelijke bewerker heeft, bij het bijeenbrengen van die oorkonden, alles geschift wat tot andere gewesten dan Holland en Zeeland bij uitsluiting betrekking had, of wat, als bepaald onecht en van jonge uitvinding, vreemd vuur op den altaar zou hebben gebragt. De door hem opgemaakte lijst der volgens het eenmaal vastgesteeld programma op te nemen charters is aan het oordeel van de leden der Commissie onderworpen, en in overleg met hen vastgesteld. Thans circuleert bij hen een tweede lijst, die zich tot het jaar 1200 uitstrekt, en waarin het getal der ter opneming voorgedragene charters tot 150 is gebragt.

Doch niet alleen tot de nomenclatuur dier oorkonden, waardoor nog weinig zou gewonnen zijn, heeft zich de inspanning van ons medelid bepaald. Maar de charters van elders dan van van mieris en kluit herkomstig zijn tot het jaar 1240, meerendeels op het Rijks-Archief naauwkeurig afgeschreven, en gecollationeerd, hetzij naar de oorspronkelijken, hetzij naar de beste uitgaven en afschriften, welke onder ons bereik waren. Die welke door van

MREIS en KLUIT reeds uitgegeven waren, zijn thans andermaal, hetzij met de oorspronkelijke, hetzij met de beste afschriften of afdrukken vergeleken. Het is ongeloofelijk hoe vele verkeerde lezingen er in den tekst van den eersten worden aangetroffen; maar het is nog meer bevreemdend, dat ook de laatste blijkt zich aan verschillende nalatigheden te hebben schuldig gemaakt.

De eerste afdeeling - want sedert 1200 wassen de charters in aantal en belangrijkheid als de golven der zee --wordt geraamd te zullen bestaan uit twee of drie lijvige 4º boekdeelen, zoo de vorm, door de uitgevers voorgeslagen, wordt aangenomen. Dat er met eene aflevering van het eerste deel een aanvang wordt gemaakt, is eene tegemoetkoming aan hunnen wensch. Een dergelijk voorbeeld is niet zeldzaam in den vreemde: het zal de Commissie in de gelegenheid stellen, de belangstelling in de onderneming te verlevendigen, en zelfs misschien enkele aanmerkingen uitlokken, waarmede zij voor het vervolg haar voordeel zal kunnen doen. - Het is voorts het voornemen der Commissie elk deel te doen vergezeld gaan van vier registers: van persoonsnamen, van plaatsnamen, van weinig gebruikelijke woorden en van zaken. Ons geacht rustend medelid de Heer DELPRAT heeft dien eeretitel beschaamd, en zijne rust opgeofferd aan den veelomvattenden arbeid, die aan het bijeenbrengen dier registers verbonden is. Eene proeve van bewerking zal u te zijner tijd worden voorgelegd.

Het zij ons vergund bij deze gelegenheid eenen onzer geachte Academieleden te herinneren de belofte, die hij eenmaal deed, en op welker nakoming wij hoogen prijs blijven stellen. Wij bedoelen de kaart der grenzen van Holland en Zeeland aan het einde van het Boergoensche tijdvak, ons door den Heer G. MERS toegezegd. Het is het terrein waarbinnen zich onze verzameling van oorkonden volgens

het programma moet besluiten. Wij hebben zulk eene kaart noodig tot voorlichting voor ons zelven, tot onze regtvaardiging bij het publiek, dat van onzen arbeid zal gebruik maken. Tot de bewerking van zulk eene kaart heeft niemand onzer, naar de rigting zijner studiën, meer bevoegdheid dan ons geacht medelid. Moge het hem tot aanmoediging zijn, dat op ons verzoek ook de kundige Archivaris van Breda, Mr. A. G. KLEYN, zich met een naauwkeurig onderzoek over de oude delimitatie van Holland en het Hertogdom Brabant bezig houdt, en beloofd heeft ons de resultaten van dat onderzoek mede te deelen. Het zal, vertrouwen wij, eene gewenschte bijdrage zijn voor de taak, welke ons geacht medelid op zich heeft genomen.

Thans gaan wij over tot het opgeven der middelen, waardoor de uitkomst, op welke wij uwe verwachting gespannen. hebben, verkregen is.

Weder komt hier de eerste hulde toe aan onzen verdienstelijken bewerker van het eerste gedeelte. In rusteloos ongeduld om zijne taak eindelijk te voltooijen, wendde zich de Heer van den bergh tot Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken met het voorstel om zelf den wandelstaf op te nemen, en in het Britsche Rijks-Archief te onderzoeken, wat daar voor het Hollandsche Charterboek nog kon aanwezig zijn. Hij had zich daarbij laten voorlichten door Prof. PAULI te Tubingen, wiens vervolg op LAPPENBERGS Engelsche geschiedenis vooral de aandacht gevestigd had op den in de Engelsche verzamelingen voor Holland aanwezigen rijkdom. De Minister van Binnenlandsche Zaken, welke steeds de onderneming van het Charterboek met groote ingenomenheid heeft bejegend, keurde zijn voorstel goed, en stond hem voor de kosten zijner reis eene rijkstoelage toe. Ons medelid heeft daar met de hem eigen vlijt en volharding gearbeid. De taak was niet gemakkelijk, daar de Engelsche charters naar geene andere dan tijdsorde dikwijls op onafzienlijke rolls zijn geschreven. Een verblijf intusschen van ongeveer drie weken heeft hem in de gelegenheid gesteld, daar een oogst van ongeveer vijftig charters, waaronder vele zeer belangrijke, voor ons Charterboek op te doen. Zij zijn meest alle van de XIIIde eeuw; want hooger klimmen de Hollandsche oorkonden in het Rijks-Archief (General Record Office) niet op. Aan de welwillende medewerking van den Heer Rijks-Archivaris Mr. Duffus hardy en van de ambtenaren bij de afdeeling van het Britsch Museum wenscht hij het volste regt te laten wedervaren.

Zoo de welwillendheid des Ministers van Binnenlandsche Zaken, uit de medewerking aan den Heer van DEN BERGH zoo gereedelijk verleend, niet reeds middagklaar ware gebleken, wij zouden daarvan een nieuw bewijs kunnen aanvoeren in het toestaan van een verzoek, hem door uwen rapporteur in zijne betrekking als Archivaris van het Rijk gedaan. Door Z.Exc. is aan den Heer Archivaris der Provincie, als bewaarder der aan het Rijk behoorende Archieven der Vijf Kapittelen, aanschrijving gedaan de daar aanwezige registers en charters achtervolgens op aanvrage van den Rijks-Archivaris aan het Archief van het Rijk over te maken. Op die wijze zijn door ons het liber catenatus en pilosus onderzocht en geëxcerpeerd, benevens een afschrift van onderscheidene, waaronder thans zoo het schijnt verlorene, charters door KASPAR BURMAN bijeen gebragt. De charters dier kapittelen zijn ons in originali overgemaakt en nog berusten die van het Kapittel van St. Marie voor een gedeelte onder ons. Met het onderzoek van de charters van St. Jan, welke wij eerstdaags te gemoet zien, zal onze arbeid voor dit gedeelte voltooid zijn. Hoogst belangrijk zijn voor tekstverbetering en voor verrijking onzer verzameling die mededeelingen geweest. Maar wij mogen ons daarop niet beroemen, zonder de opregtste dankbaarheid te betuigen aan de vaardigheid en onbekrompene wijze waarop de heer Archivaris, Dr. P. J. VERMEULEN, aan de hem gedane aanschrijving heeft gehoor gegeven. Door de bijgevoegde lijsten en verstrekte inlichtingen heeft hij ons onze taak op de meest voorkomende wijze verligt.

Even veel dank is de Commissie aan een anderen Archivaris, den Heer Mr. J. P. VISVLIET, verschuldigd. De volgens zijne sanwijzing in het provinciaal Archief van Zeeland berustende charters, waarvan wij de opneming in ons Charterboek wenschelijk achten, heeft hij met de uiterste zorg gekopiëerd, zonder daarvoor eenige kosten in rekening te brengen. Dit niet alleen: hij heeft ons beloofd zijnen invloed aan te wenden, om ons de charters zelve over te zenden, zoo er bij ons eenige bedenking over de juistheid zijner lezingen mogt ontstaan en ons aangeboden de stukken, wanneer zij eenmaal in drukproeven waren gebragt, naar de oorspronkelijke te verbeteren. Het spreekt van zelve dat wij ons beijveren zullen van zoo nuttige aanbiedingen, mogt het noodig zijn, gebruik te maken.

Een andere dankbetuiging komt toe aan den Heer koning, Dijkgraaf van Drechterland te Enkhuizen. Reeds eenige jaren geleden had ons de Heer Mr. G. J. A. FABER den inhoud van een folio HS., bevattende de handvesten van Drechterland sommierlijk medegedeeld. Op onze aanvraag om kopij van enkele stukken heeft ons de Heer koning het HS. zelf toevertrouwd. Het HS. is van latere dagteekening en bevat weinige stukken, die ons niet van elders, hetzij uit originelen, hetzij uit oudere registers bekend waren. Een echter dier stukken was belangrijk en van elders onbekend. Het betrof de nederzettingen van de Friezen te Woubrugge in het gebied van dirk van poelgest, omstreeks het midden der XIIIde eeuw, en mogt alzoo een nuttige bijdrage tot de geschiedenis onzer verveeningen worden genoemd.

Van den Heer Jhr. J. W. VAN SYPESTEIN, thans adjunct-Archivaris bij Z. M. Huis-Archief, verkreeg uw rapporteur de vergunning om de originelen van twee charters van Koning WILLEM II en zijn broeder en stedehouder FLOBIS, door MEERMAN min naauwkeurig in het licht gegeven, af te schrijven.

Door onze medeleden, de H.H. BEILL en Jhr. LINTELO DE GEER, werden ons kopijen toegezonden van de door ons aangewezene oorspronkelijke charters uit het Stedelijk en Provinciaal Archief van Utrecht, onder hun toezigt en naar hunne collatie vervaardigd. Daarmede was de belofte vervuld door hen in een vorig jaar gedaan. Zoowel den Heer van sypestein als onzen geachten Akademievrienden zij hierbij onze dank betuigd.

Wij kebben van de hulp gesproken die ons uit ons eigen Vaderland geboden is; mirtler gelukkig zijn onze pogingen buiten 'slands geslaagd. Eene reden is wel daarin gelegen, dat onze charterlijst, uit welke oorzaak dan ook, niet in de handen gekomen is, waarin wij die wenschten; doch ook zelfs daar, waar de bezorging dier lijsten door uwen rapporteur was op zich genomen en hij van de uitvoering overtuigd is, vinden wij reden om ons over teleurstelling te beklagen, althans over vertraagde beantwoording onzer vragen. Van twee loffelijke uitzonderingen mogen wij echter gewagen. In de eerste plaats van Dr. EHMCK, Regierungs-Secretär en uitgever van het Bremisches Urkundenbuch. Op aanvraag van uwen redacteur heeft die geleerde bij herhaling ons opgaven verstrekt van de in het Bremer Stads-Archief aanwezige charters, tot de Nederlanden in het algemeen betrekkelijk tot op den jare 1482. Naar die opgaven zijn door ons kopyën aangevraagd geworden, welke ons met de meeste bereidwilligheid kosteloos zijn verstrekt.

Met evenveel erkentelijkheid moeten wij gewagen van

den Heer Bibliothekaris van het Seminarie van Brugge, den kanonnik wennaer. Gij weet uit onze Charterlijst hoeveel belangrijks uit de Archieven der abdijen van ter Doest en van Duinen er te putten viel voor de plaatselijke geschiedenis van het Oude Zeeland. Wij hebben aan den bewaarder dier schatten, tegen aanbod van betaling, afschriften verzocht tot het jaar 1200. Zij zijn ons insgelijks kosteloos toegezonden geworden, alleen vergezeld van het tegenverzoek, dat een exemplaar van ons Charterboek, wanneer het uitgegeven was, aan de boekerij van het Seminarie zou worden ten geschenke gegeven. Een zoo gering bewijs van dankbaarheid zal in ruil tegen de zoo ruimschoots ondervondene liberaliteit voorzeker door niemand uwer worden afgeraden.

Uw rapporteur ontving dezer dagen van den Heer Archivaris-Generaal van België, ons buitenlandsch medelid, de verzekering, dat ons eerlang eenige •afschriften uit een te Brussel voorhanden cartularium der abdij van Nivelle, vooral tot het voormalig land van Strijen, betrekkelijk zouden worden toegezonden. Met het dringendst verlangen worden die stukken door ons te gemoet gezien, daar zij onder de eerste naar tijdsorde behooren, welke in ons Charterboek zullen worden opgenomen.

Van Dr. MARQUARDT, Director der Herzogl. Sammlungen des Schlosses Friedrichstein in Gotha, waar het onde liber aureus der abdij van Epternach berust, werd een allerbelangrijkst afschrift van een Charter van de eerste helft der achtste eeuw, waarbij karel martel de kerk van Velzen aan genoemde abdij schenkt, met dankbaarheid ontvangen.

Groote belangstelling hebben in onze onderneming betoond de Archivaris van Hanover, Dr. H. SUDENDORFF, de Magistraat van Stade en Dr. GOERZ, Archivaris te Coblenz.

Van Dr. SUDENDORFF ontvingen wij eene lijst van charters in een Utrechtschen Codex der veertiende eeuw voor-

handen. Wij hebben echter daarin geene aangetroffen, welke van elders onbekend waren, die binnen de lijst van onze raming vielen. Overigens zijn de aanbiedingen van dien Heer, omtrent het ten gebruike stellen van dezen Codex, zoo liberaal mogelijk geweest.

Van den Magistraat van Stad werd ons afschrift toegezonden van een paar charters, in verzamelingen gedrukt, die in ons Vaderland niet of zeldzaam voorkomen. Die oorkonden waren ons echter naar hare originelen reeds medegedeeld door Dr. BHMCK. Wij hebben dus eeniglijk het geachte Stadsbestuur voor de geblekene welwillendheid dank te zeggen.

Ons aanzoek om mededeelingen uit het Mittelrheinisches Archiv te Coblenz werd door Dr. A. GOERZ beantwoord met de toezending der afgedrukte bladen van het 2de Deel van het door hem, ten vervolge van Dr. BEIERS arbeid, uitgegeven Urkundenbuch. Daarin meende de geachte uitgever dat alles vervat was, wat tot nog toe in het Coblentzer Archief was ontdekt en ons voor onze verzameling kon van dienst zijn.

Eer wij van het berigt, omtrent de hulp ons uit Duitsche Archieven verstrekt, afstappen, achten wij ons verpligt te verklaren, dat wij dit welwillend verkeer vooral verschuldigd zijn aan de bemoeijingen van den Baron Bodo von Hodenberg, Hanoversch gezant bij ons Hof. Bij dien man, den zoon van den geleerden uitgever der Verdensche oorkonden, is het *Noblesse oblige* eene waarheid, en zijn diplomatische trekvlugt in ons Vaderland maakt hij zich ten nutte voor grondige studie van de Nedersaksische en Friesche dialekten, in verband met de geschiedenis der verhuizingen dier volksstammen.

De Heer GOETHALS eindelijk te Brussel schreef ons een welwillenden brief, om ons mede te deelen, hoeveel zijne rijke verzameling bevatte, dat voor ons oogmerk van dienst zou kunnen zijn. Maar het was, om een kinderspreekwoord te bezigen: Poppetje gezien, kastje digt! Hij behield zich voor dit alles te gebruiken voor de genealogische werken, welke hij voor zich zelven had opgezet. Eene vrucht dier studiën, zijnen laatsten genealogischen arbeid bood hij echter tevens uwer boeker ten geschenke aan. Het geschenk is door ons met dankbaarheid aanvaard en aan den Algemeenen Secretaris overgemaakt.

Wij zijn ditmaal uitvoerig geweest in ons verslag met des te meer vrijmoedigheid, omdat wij u met vertrouwen op zeer nabijzijnde resultaten konden wijzen. Met de uitgave der charters, zal steeds het opsporen van nog onbekende vergezeld gaan. Eene oproeping om mededeelingen is nog dezer dagen, op verzoek Uwer Commissie, in de Staats-Courant geplaatst geworden. Welke ook de uitkomst onzer nog aanhangige bemoeijingen moge zijn, wij beloven u binnen kort de eerste aflevering van het Eerste Deel van ons Charterboek en wij vertrouwen dat het binnen- en buitenslands zal ontvangen worden, als een eereteeken voor ons Vaderland, voor deze Akademie en voor den verdienstelijken bewerker, die al zijne kennis en krachten besteed heeft aan de toelichting van dit eerste en meest verborgene tijdvak onzer geschiedenis.

De Commissie voor het Hollandsch en Zeeuwsch Charterboek.

- R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.
- G. DE VRIES AZ. *)
- P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER, Secretaris.

^{*)} De drie overige leden der Commissie, de Heeren L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. H. M. DELPRAT en J. DE WAL, werden door kieschheid verhinderd dit rapport mede te onderteekenen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 9den MEI 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. G. BRILL, G. H. M. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, C. LEEMANS, T. ROORDA, L. A. TE WINKEL, S. VISSERING, W. C. MEES, G. DE VRIES AZ., L. J. F. JANSSEN, M. DE VRIES, W. MOLL, J. H. SCHOLTEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, J. C. G. BOOT, en van de Natuurkundige Afdeeling: C. J. MATTHES.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter vermeldt het verlies, dat de Akademie geleden heeft door het onverwachte overlijden van haar Medelid s. KARSTEN. Sedert de oprichting der Letterkundige Afdeeling tot hare Leden behoorende, heeft KARSTEN door het getrouw bijwonen der Vergaderingen en door menige belangrijke bijdrage tot de werken zich die eer waardig getoond, en door de gaven van zijn verstand en hart zich billijke aanspraak verworven op het voortleven in de nagedachtenis zijner Medeleden.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, aan wien de Severst. En neded. Afd. Letterk. deel VIII.

cretaris die taak had afgestaan, draagt het eerste gedeelte voor eener met ijver en warmte gestelde levensbeschrijving van Mr. J. BAKB. Hij schetst den overledene als leerling van wyttenbach, maar die, zonder aan den leiband van zijnen meester te loopen, veeleer de door L. C. VALCKE-NAER en D. RUHNKENIUS geopende baan in de beoefening der oude letterkunde insloeg. Hij gaat hem na in zijne trapsgewijze ontwikkeling, en onderzoekt in hoeverre BAKE het ideaal, dat hij zich van den letterkundige gevormd had, genaderd is. Hij schetst, wat BAKE als hoogleeraar te Leiden voor zijne leerlingen geweest is, en hoe uit zijne school mannen zijn voortgekomen, die in verschillende aanzienlijke betrekkingen het vaderland groote diensten hebben bewezen en nog bewijzen. In een tweede gedeelte wenscht de Spreker aan te toonen, wat BAKE voor de wetenschap gedaan heeft.

De Heer TE WINKEL levert eene bijdrage over het voorvoegsel a in het Germaansch. Hij vindt in dit praefix, dat in een enkel woord onzer taal nog voortleeft, het bewijs van de oorspronkelijke eenheid der Indo-Germaansche talen en den sleutel tot het vinden der waarde van het augment in de Grieksche en Sanskritsche werkwoorden. Hij toont aan, dat het woord eene aanwijzende kracht heeft, en dat de verschillende beteekenissen, waarin het voorkomt, alle natuurlijk uit de grondbeteekenis voortvloeijen, welke is die van verwijdering, even als in het Latijnsche a, ab, en ons af. Hij wijst aan, hoe er een overgang van de eene beteekenis tot de andere te vinden is, en treedt in een onderzoek van de woorden met a zamengesteld, die voorkomen in de glossen van LIPSIUS. Nevens a bestond an. (dat echter alleen in ontkennenden zin voorkomt), alsmede af, ab en ἀπό. Uit het gezegde aangaande het praefix a komt de Spreker tot het besluit, dat Bopps denkbeeld over den oorsprong van het augment uit de alpha negans moet verworpen worden, maar dat eene gissing van denzelfden geleerde, dat het augment niets anders is dan het demonstratieve a, gene, gindsche, zeer aannemelijk is.

De Heer BRILL kan zich met het medegedeelde wel vereenigen. Alleen veroorlooft hij zich de opmerking, dat a oorspronkelijk af zal geweest zijn, zoo als in after ons achter in achterklap, oudtijds asage, avesage. Volgens zijne meening zoude a zonder steunende consonant in e zijn verloopen, immers niet tot op den tijd van KILIAAN onveranderd gebleven.

De Heer TE WINKEL geeft toe, dat deze beschouwing zich laat verdedigen, maar is van hare waarheid nog niet overtuigd.

Om het vergevorderde uur verzoekt de Heer LEEMANS vrijheid, om zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering te leveren. Deze wordt verleend.

De Heer G. DE VRIES AZ. biedt voor de boekerij aan een exemplaar van zijne bijdrage tot de kennis van den waterstaat, getiteld: De zeeweringen en waterschappen van Noord-Holland, Haarlem 1864, en de Heer M. DE VRIES de 17de en 18de Aflevering van J. VAN MAEBLANTS Spiegel Historiael, met welke dit werk kompleet is. Tevens geeft hij met dankzegging terug het belangrijke handschrift uit de boekerij der Akademie, dat voor het grootste gedeelte zijner uitgave tot grondslag heeft gestrekt. Het handschrift is op kosten van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde in een fraaijen antieken band gebonden, daar de vorige band door het menigvuldig gebruik veel geleden had.

De Heer LEEMANS bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen twee fraaije photographiën van de oude onlangs gesloopte kerk te Renkum, aangeboden door den Heer R. CROMMELIN, aldaar woonachtig.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER HET

VOORVOEGSEL A- IN HET GERMAANSCH.

· DOOR

L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren,

Bekend is de vergelijking, die Horatius maakt tusschen het verdorren en afvallen der bladeren van het woud en het verouderen en in onbruik geraken van de woorden eener taal. Wat hij in de taal van Latium had waargenomen, is ook in die van Nederland op te merken. De geschriften van vroeger dagen bieden eene menigte woorden aan, die thans niet meer gehoord noch verstaan worden, maar alleen den onderzoeker der oudheid bekend zijn; en eene vergelijking met verwante talen maakt het meer dan waarschijnlijk, dat er vele zijn geweest, die volstrekt geene sporen hebben nagelaten.

Er is nog eene soort van woorden, die men verouderd mag noemen. — Evenals men in de lente tusschen het frissche loof van een krachtigen eik hier en daar een verdord blad opmerkt, dat tot de vorige vegetatie behoort, maar door den winterstorm gespaard is, zoo treft men in eene taal te allen tijde enkele woorden aan, wier verbasterde vorm en onzekere beteekenis duidelijk toonen, dat zij eigenlijk niet tot het tegenwoordige, maar tot een vroeger tijdperk behooren en eerlang bij het volk vergeten

zullen zijn. Tot deze soort moet ook het praefix a- gerekend worden. De bloeitijd van dat voorvoegsel ligt duizend jaren achter ons; - geen wonder dus, dat het, hoewel nog bestaande, sinds lang misvormd en miskend was, en in onze dagen als op nieuw moest worden ontdekt. Ons geacht medelid DE vRIES herkende het voor weinig jaren in amechtig, een woord, dat zelfs door BILDERDIJK niet meer verstaan en voor ademhechtig aangezien was. Het is gevormd van het geheel verouderde a-macht, onmacht, bestaande uit macht en het voorvoegsel a-, in ontkennenden zin genomen. Later mocht ik hetzelfde a, maar in eene andere beteekenis, opmerken in een woord, dat bij onze beste schrijvers der 17de eeuw, ofschoon toen al onder bijna onherkenbaren vorm, menigmaal voorkomt, doch thans, uit de algemeene spreek- en schrijftaal verbannen. misschien alleen nog hier en daar in den mond van minder beschaafden leeft, en dan oubollig, hobollig of holbollig kan luiden. Het is eene verbastering van a bolgig, waarvan straks nader.

Andere levende woorden, met het bedoelde voorvoegsel gevormd, zijn mij niet bekend, en bestaan er waarschijnlijk niet. Ik zou het dan ook niet onder uwe aandacht hebben willen of durven brengen, Mijne Heeren, indien het mij niet toescheen, behalve als overblijfsel der oudheid, in twee opzichten merkwaardig te zijn. Wel geen woord toch bewijst meer overtuigend de oorspronkelijke eenheid der Indo-Europeesche talen en onze verwantschap met de bewoners van Indie en Iran, Hellas en Italie; en de kennis van de verschillende beteekenissen, die de Germanen aan dit a- verbonden, verspreidt een nieuw licht over de eigenlijke kracht en waarde van het augment der Grieksche en Sanskritsche werkwoorden, en kan misschien strekken om den twijfel dienaangaande, zoo al niet geheel op te heffen, dan toch eene schrede nader aan het einde te brengen.

Het is in die overtuiging, Mijne Heeren, dat ik voor eenige oogenblikken om uwe welwillende aandacht verzoek, wanneer ik met U de verschillende opvattingen van ons voorvoegsel in het Germaansch doorloop; U vervolgens zijn bestaan in het Grieksch, Sanskrit en Latijn hernner; om eindelijk de twee uiteenloopende gevoelens, betreffende de oorspronkelijke beteekenis van het augment aan de door ons verkregene uitkomsten te toetsen. Vooraf echter moet ik een onderwerp van meer algemeenen aard aanroeren, ten einde een paar opmerkingen te kunnen maken, die de woordsoort betreffen, waartoe ons achtervoegsel behoort, en die mij straks te stade moeten komen.

Wanneer men de beteekenissen der zoogenaamde rededeelen onderling vergelijkt, dan komt men al spoedig tot het bewustzijn, dat niet slechts de interjecties, die door sommigen niet eens voor eigenlijke woorden erkend worden, eene geheel bijzondere, van alle overige zeer onderscheidene soort uitmaken, maar dat ook de beteekenissen der substantieven, adjectieven en verba van een geheel anderen aard zijn, dan die der pronomina, praeposities en conjuncties, en dat de adverbia zich deels aan de eerstgenoemde soorten, deels aan de laatstgenoemde aansluiten. Het is voor de etymologie volstrekt noodzakelijk en voor de geheele grammatica hoogst nuttig dat onderscheid in het oog te houden en de woorden eener taal - de interjec-. ties niet medegerekend - in twee groote afdeelingen te scheiden: men heeft daarom ook reeds benamingen voor de twee afdeelingen uitgedacht. De eerste, welke de nomina en verba omvat, heeft men vrij eenparig begripswoorden genoemd. Deze eenparigheid bewijst m. i., dat men het ook omtrent de natuur van de woorden dezer afdeeling vrij wel eens is.

Geheel anders is het gesteld met de tweede afdeeling.

De verschillende benamingen redewoorden, betrekkingswoorden, vormwoorden, modale woorden, pronominale woorden, subjectieve woorden, demonstratieve woorden, wier beteekenissen zich niet zoo dadelijk alle in overeenstemming laten brengen, toonen maar al te duidelijk, dat hier verschil van zienswijze bestaat, en dat het algemeene, het gemeenschappelijke in de natuur van de woorden dezer afdeeling niet klaar voor oogen ligt. Men bemerkt terstond, dat de meeste naamgevers eenzijdig zijn te werk gegaan, de eene of andere soort op den voorgrond geplaatst, en naar deze de geheele afdeeling genoemd hebben, met voorbijgang van de overige en met miskenning van het wezen der gezamenlijke soorten. Dit verwijt is niet ten volle toepasselijk op de laatst vermelde benaming, demonstrativa, die het eigenaardige van verre weg de meeste der bedoelde woorden juist uitdrukt, en, mits men demonstratief figuurlijk opvat, met alle in overeenstemming kan gebracht worden. Dit zal blijken bij ons onderzoek naar de natuur van de woorden der tweede afdeeling, waar wij niet geheel buiten kunnen, omdat ons voorvoegsel, dat wij ook als op zich zelf bestaand woord zullen leeren kennen, er stellig toe behoort. Zulk een onderzoek heeft, mijns wetens, nog niet plaats gehad. Het is mijn voornemen niet het hier ten einde te brengen, ik zou dat misschien niet eens kunnen doen, maar ik wil slechts zoo veel opmerken als voor mijn doel volstrekt onontbeerlijk is. De benaming demonstratieve woorden zou men misschien in onze taal gevoeglijk door aanwijzingswoorden kunnen overbrengen, eene uitdrukking, waarvan ik mij voorloopig zal bedienen, tot dat men eene betere zal hebben bedacht.

Bij het onderzoek naar den aard der aanwijzingswoorden dan, moet de benaming begripswoorden, die men nagenoeg algemeen aan de andere afdeeling toekent, ons den weg wijzen. Het is duidelijk, dat begrip hier niet geno-

men wordt in den strengen zin, dien de Logica en de Metaphysica er aan hechten, welke door een begrip iets eenigs en onveranderlijks verstaan, een onverbeterlijk ideaal. Wij hebben hier te doen met de gewone, dagelijksche opvatting, welke tevens in de Grammatica de gebruikelijke is. Volgens deze vormt zich ieder mensch van alles, wat hij maar eenigzins kent, eene voorstelling, die hoe scheef, hoe gebrekkig of overladen ook, voor hem geldt als de welgelijkende, minder of meer volledige af beelding, als het begrip, der werkelijkheid.

Duidelijkheidshalve zal ik eerst van de samengestelde begrippen spreken. Deze hebben eenen inhoud, die uit verscheidene elementen bestaat, in den regel zeer veranderlijk is, en af hangt van allerlei oorzaken, als van de scherpte der zintuigen, van het verstand en het oordeel. van de opvoeding, het onderwijs, de levensomstandigheden en de richting der studiën van elk individu. Zoo heeft de orkestmeester stellig een beter begrip van eene symphonie dan een doofstomme; de kunstenaar, die chronometers vervaardigt, een beter begrip van een uurwerk dan de schaapherder, voor wien het luiden der dorpsklok of het ondergaan der zon het teeken is, dat zijn dagwerk ten einde spoedt; een lid van den Hoogen Raad een beter begrip van een rechtsgeding, dan een twistzieke boer, beter dan hij zelf had, toen hij voor de eerste maal den tabbaard aantrok, en veel beter dan toen hij in de Latijnsche School cene oratie van CICERO of DEMOSTHENES moest vertalen.

De veranderlijkheid van de beteekenis der meeste begripswoorden hangt samen met de wijze, waarop de begrippen verkregen worden. Deze toch worden zelden op eenmaal gevormd, maar meestal langzamerhand en bij gedeelten. Bij iedere min of meer oplettende waarneming van een zelfde voorwerp of van een zelfde verschijnsel merkt men nieuwe bijzonderheden op, die men telkens aan den naam,

aan het woord, verbindt en als het ware vasthecht. Dit. het woord, wordt daardoor de bewaarder en tevens de vertegenwoordiger van de verkregene kennis, van het begrip in zijn geheelen omvang. De inhoud der beteekenis van een begripswoord kan derhalve bij sommige individuen zeer groot zijn, zoo groot, dat hun geest dien onmogelijk op eenmaal kan omvatten. Dit moet b.v. bij velen, en juist bij de kundigsten het allermeest, het geval zijn bij woorden als mensch, stoomwerktuig, veldslag, staatsbestuur, wiskunde, geschiedenis en dergelijke. Men kan, als men met zijne gedachten bij zoodanige woorden verwijlt, zich achtereenvolgens de verschillende deelen van hunne beteekenis vertegenwoordigen, en zoodoende de geheele voorstelling voor zijnen geest laten voorbij trekken, gewoonlijk geschiedt zulks niet, en blijft de voorstelling onder het denken en spreken onvolledig.

Bij de eenvoudige begrippen — het woord ook hier in zijne dagelijksche beteekenis genomen — is dat alles natuurlijk eenigszins anders. Doch ook zij hebben eenen inhoud, en deze is evenmin volstrekt onveranderlijk. Hun inhoud is steeds eene geheel zinnelijke voorstelling, de herinnering eener aanschouwing, of liever om mij juist uit te drukken: de aanschouwing van eene aanschouwing, b. v. van eene kleur, een geluid, een reuk, een smaak, een gevoel. Dat men zulke indrukken niet altijd volkomen goed opvat, dat ook zulke begrippen niet altijd juist zijn, blijkt uit de niet ongewone verwarring van weinig verschillende kleuren, geluiden, smaken, reuken enz. Ook eenvoudige begrippen hebben derhalve eenen inhoud, dien men zich kan voorstellen, en die bij herhaalde waarneming voor verandering en verbetering vatbaar is.

Houdt men het opgemerkte in het oog bij de beschouwing van de woorden der tweede afdeeling, dan blijkt hun verschil met de begripswoorden duidelijk. Bij de aanwij-

zingswoorden vinden wij geen eigenlijk gezegden inhoud, niet iets, dat men zich zinnelijk voorstellen kan, of dat uit deelen bestaat, die voor vermeerdering vatbaar zijn; maar iets eenvoudigs en onveranderlijks, dat door den geest op eenmaal en geheel en al omvat en begrepen wordt. Wie toch kan zich b. v. eene zinnelijke voorstelling maken van de beteekenis van de of het, van mijn of dit, van niemand of niets, van op of onder, van omdat of indien? Als men die woorden eenmaal verstaat, dan verstaat men ze volkomen. Als men eens weet, dat mijn te kennen geeft, dat zekere bedoelde zaak tot den spreker in verband staat; dat hier op de ruimte in zijne nabijheid wijst; dat dewijl aankondigt, dat het volgende de oorzaak van het voorafgaande is, dan kan ook het langste leven, de rijkste ervaring en het diepzinnigst nadenken niets aan die beteekenissen toevoegen of verbeteren. Voor den tachtigjarigen taalgeleerde . heeft hier nog denzelfden zin als voor den knaap van vier jaren, alleen omdat de beteekenis eenvoudig, voor geene verandering of vermeerdering vatbaar is.

Men versta mij echter wel. Ik wil niet zeggen, dat een aanwijzingswoord niet geheel van beteekenis zou kunnen veranderen, de taal levert er ontelbare voorbeelden van op; doch dan heeft er geene wijziging, maar eene geheele verwisseling van begrippen plaats. De nieuwe beteekenis moge aan de oudere nauw verwant blijven, zij is niet beter of slechter, niet vollediger of gebrekkiger dan deze; zij is eene geheel andere geworden. Het begrip proces zal bij een lid van den Hoogen Raad juister en vollediger wezen dan bij den jeugdigen praktizijn, in den grond is het hetzelfde gebleven; doch toen opdat, hetwelk in het Middelnederlandsch in den zin van indien gebezigd werd, zijne hedendaagsche beteekenis, die van ten einde, aannam, toen had er geene wijziging, verbetering of volmaking van het oude begrip plaats, maar eene vervanging door iets geheel nieuws.

Het opgemerkte onderscheid tusschen de begrips- en de nanwijzingswoorden is de oorzaak van een ander verschil, dat ik hier op den voorgrond moet plaatsen. De uitwerking van een aanwijzingswoord op den hoorder of lezer is niet van denzelfden aard als die van een begripswoord, maar staat tot deze in de verhouding van aanwijzen tot beschrijven. Bij een wijzen met den vinger weet men terstond, welke persoon of welk voorwerp bedoeld wordt; bij eene beschrijving is nadenken en toepassing der opgegevene kenmerken noodig. Evenzoo werken de aanwijzingswoorden plotseling, men gevoelt hunne gansche beteekenis op eenmaal, terwijl de begripswoorden, gelijk wij gezien hebben, in den regel nadenken vereischen, als men hunne geheele beteekenis bevatten wil.

Neemt men aanwijzen in dezen, zeker wat ongewonen zin, dan is de benaming demonstrativa voor alle woorden dezer afdeeling, zonder onderscheid, volkomen gepast. Doch . zij is buitendien reeds genoegzaam gerechtvaardigd door de waarneming, dat de groote meerderheid der daartoe behoorende woorden inderdaad aanwijzend zijn, ook wanneer men dit woord in den gewonen zin neemt, en dat de overige eigenlijk niet aanwijzende toch van zulke aanwijzende zijn afgeleid. De meesten staan werkelijk gelijk met eene aanwijzing van een persoon of een voorwerp, eene plaats of eenen tijd, eene hoedanigheid of eene wijze, en zij gaan bij eene levendige voordracht niet zelden van wijzende gebaren vergezeld. Men denke slechts aan ik, gij, hij, zij, wij, dit, dat, deze, die, gene, mijn, zijn, hun, haar hier, daar, ginder, die bepaalde personen, voorwerpen of plaatsen aanwijzen; aan zulk, zoodanig, dus, zoo, zus, die de opmerkzaamheid heenleiden op eene hoedanigheid of wijze, die men voor oogen ziet, of die zoo even omschreven is. Ook de beteekenis der bijwoorden van richting en der voorzetsels, zoolang deze eene betrekking in de ruimte

uitdrukken, laat zich door wijzen aanduiden; b.v. die van op, neer, vooruit, achteruit, hierheen, daarheen, van, naar, boven, beneden, in, uit, door, langs enz.; en het behoeft naauwelijks herinnering, dat de temporale en causale adverbia en praeposities niets anders zijn dan uitdrukkingen van plaats en richting, op tijd en oorzakelijk verband toegepast:

Er bestaan echter in de tweede afdeeling ook woorden, die niet in eigenlijken zin aanwijzend kunnen heeten; het meerendeel zijn voegwoorden. Zij hebben nochtans alle eene eenvoudige beteekenis, en zijn, op zeer weinige uitzonderingen na, uit louter aanwijzende woorden, te weten uit voornaamwoorden en voorzetsels samengesteld of er van afgeleid. Ik behoef slechts te herinneren aan daar, doordien, indien, nadien, omdat, opdat, nadat, voordat, desniettemin, uit dien hoofde, nademaal, intusschen enz.

De weinige, waarbij het begrip van aanwijzing ook in de etymologie ontbreekt, zijn begripswoorden, die tot den rang van aanwijzingswoorden zijn afgedaald. Zij zijn van de oorspronkelijke aanwijzingswoorden lichtelijk te onderkennen. Daar zij van latere vorming zijn, behooren zij niet tot de grondtaal, en komen zij doorgaans slechts in ééne bijzondere taal, op zijn hoogst in twee of drie tongvallen voor, maar worden in de overige verwante talen door woorden van geheel anderen vorm vervangen. Een paar voorbeelden zullen dat duidelijk maken. Wellicht is zulk een woord uit begripswoorden gevormd; maar het is ook uitsluitend Nederlandsch. Immers het Hoogduitsch erkent geen wohlleicht, het Deensch en Zweedsch geen vellet of vällät, even weinig als het Fransch een bien legèrement of het Latijn een bene leviter. Veellicht heeft alleen in het Hoogduitsche vielleicht een evenbeeld, en misschien slechts in het Deensche maaskee. De overige verwante talen hebben voor hetzelfde begrip uitdrukkingen van geheel anderen aard; immers fortasse, forsitan, ῖσως, τάχα, peut-être, perhaps, kanske, kanhända, till öfventyrs enz. hebben met de genoemde Nederlandsche woorden niets dan de beteekenis gemeen.

Uit het aangevoerde meen ik te mogen besluiten, dat wijzen de beteekenis is, die aan alle woorden der tweede afdeeling of werkelijk nog toekomt, of oorspronkelijk toekwam, en dat andere minder zinnelijke opvattingen er slechts overdrachtelijke toepassingen van zijn. Maar dan volgt ook, dat, zoo een woord in meer dan ééne beteekenis voorkomt, de aanwijzende voor de eerste, de oudste, de oorspronkelijke te houden is. Alleen bij de verklaring van enkele jongere, lichtelijk te herkennen uitdrukkingen, van begripswoorden afgeleid, zal men omgekeerd moeten van te werk gaan.

Na deze onvermijdelijke uitweiding kunnen wij tot ons voorvoegsel terugkeeren. Ik heb er een bloeitijd aan toegeschreven. Men zal die uitdrukking niet overdreven vinden, wanneer ik herinner, dat in de oudere Germaansche talen meer dan 700 woorden worden aangetroffen, die er mede beginnen. Het heeft daarin verschillende beteekenissen, die schijnbaar ver uiteenloopen, doch wel bezien zeer natuurlijk uit elkander voortvloeien. Daaronder is er geene, die zweemt naar eene voorstelling, hoedanig wij bij de begripswoorden hebben aangetroffen. Ook in vorm is ons praefix a- wel zoo eenvoudig mogelijk; het draagt geene kenmerken, die afleiding verraden, het komt in bijna alle verwante talen voor, moet dus ook in de Indogermaansche grondtaal hebben bestaan, en behoort derhalve tot de alleroudste aanwijzingswoorden. Ik acht mij uit dien hoofde allezins gerechtigd, om zijne demonstratieve beteekenis voorop te zetten en als zijne eerste, als zijne grondbeteekenis te beschouwen; het belang hiervan zal straks blijken.

De demonstratieve kracht van a- bestaat niet in het aan-

wijzen van een voorwerp, eene plaats of een tijd, maar in het aanduiden van de richting eener beweging, die zich van den spreker of van zeker voorwerp verwijdert; het beteekent verwijdering, hetzij uit de nabijheid, hetzij uit het binnenste van iets. In den eersten zin treft men het o. a. aan in ags. acerran, afkeeren, adrifan, wegdrijven, van zich afdrijven, adôn, afdoen, wegdoen, alaedan, wegleiden, henenleiden; afyrran, wegnemen, verwijderen; awendan, afwenden; in osaks. awican, afwijken, verlaten; alêdan, afleiden, wegleiden; in ofri. aweka, afwijken, verlaten enz. Opmerking verdient, dat a- in deze opvatting bijna overal kan vervangen worden door ons af, hoogd. ab, deensch en zweedsch af, en door lat. a, ab in avertere, abducere, abire, abigere, enz.

In de tweede opvatting, in den zin van verwijdering uit het binnenste van iets, komt a- voor in osaks. agangan, uitgaan; ahlôpan, uitspringen; ageban, uitgeven, uitleveren; accosan, uitkiezen; in ags. adelfan, uitdelven, adrifan, uitdrijven, afaran, uitvoeren, ageotan, uitgieten. Hier moet niet voorbijgezien worden de overeenkomst van amet ons uit-, en met lat. e, ex in exire, exsilire, edere, eligere, effodere, expellere, educere, effundere enz.

Uit het begrip verwijdering vloeit onmiddellijk de tweede hoofdbeteekenis van ons voorvoegsel voort, namelijk die van berooving en gemis. Het wegnemen van, het uitnemen uit iets is eene berooving yan dat iets; men wordt beroofd van hetgeen weg- of uitgaat; en het een en ander veroorzaakt gemis.

De eerstgenoemde begrippen staan tot de tweede in de verhouding van oorzaak tot gevolg, die, gelijk uit de Rhetorica bekend is, dikwijls tot eene overdrachtelijke toepassing van woorden en uitdrukkingen aanleiding heeft gegeven. Wij hebben dus met de metonymia causa pro effectu te doen bij al die woorden, waarin a- berooving, gemis,

ontkenning van het aanwezig zijn uitdrukt. De overdracht is o. a. duidelijk zichtbaar bij osaks. awerdian, bederven, eigenlijk van werdh (waarde) berooven; bij ags. abethecian, de bedekking wegnemen, dus ontblooten.

Langs dien weg kreeg ags. amôd de beteekenis van zonder môd (verstand), zonder verstand, onverstandig; ohd. avaro die van zonder verf of kleur, kleurloos, aherz die van zonder hart, verstandeloos; het ofri. elive beteekent zonder leven, levenloos, éfelle zonder vel, van vel of huid ontbloot, ebête zonder boete, êfrethe zonder vrede.

Ook hier mag de overeenstemming van a- met af niet worden voorbijgezien. Dit laatste woord heeft ontkennende kracht in afgrond, d. i. grondelooze diepte, diepte zonder grond of bodem, en zoo ook in afgod en afgunst, zooveel als ongod, ongunst.

Ons bijw. uit komt niet in ontkennenden zin voor, maar wel het Latijnsche ex; b. v. in excornis, zonder horens, exossis, zonder beenderen, exvore, zonder hart of verstand. Het werkwoord examimare, ontzielen, vormt de brug om van het begrip uit tot dat van berooving te komen. De verwantschap van a- met uit wordt inegelijks bevestigd door het Ohd., waarin a- afwisselt met ur-, dat uit beteekent; b. v. in awikki en urwikki, zonder wegen, aherz en urherz, beide vertalingen en navolgingen van excors.

Ik heb u op die overeenkomsten gewezen, Mijne Heeren, omdat zij ons moeten brengen tot de derde hoofdbeteekenis van a-. In uitlezen, uitpraten, uitregenen, uithouden en dergelijke geeft uit te kennen, dat de werkingen lezen, praten, regenen, houden plaats vinden tot aan zekere grens, waarover zij niet kunnen voortgezet worden, waar zij een einde moeten nemen. Hetzelfde begrip drukt ook af uit in afmaken, afwerken, afdoen, en in zich afwerken, zich af beulen en andere. Als een boek uitgelezen, tot aan de laatste syllabe gelezen is, kan men wel weder

van voren af aan beginnen, maar verder lezen gaat niet; aan een werk, dat afgedaan, afgemaakt is, valt niet meer te doen of te maken; wie zich afgewerkt heeft, kan niet langer; als men eene pijnlijke kunstbewerking heeft uitgestaan, dan is zij geëindigd of afgeloopen. Dit begrip wordt ook door a- uitgedrukt, b. v. in ags. araedan uitlezen, in acwellan, afmartelen, ter dood toe pijnigen.

Hiernit ontwikkelde zich eene vierde hoofdbeteekenis. Wanneer eene werking tot het uiterste toe op een voorwerp is voortgezet, dan is dit voorwerp daardoor dikwijls in een anderen toestand geraakt; wij zagen er voorbeelden van in acwellan, doodpijnigen, en asla, doodslaan. A- heeft hier, wederom door de overdracht van causa op effectus, de kracht verkregen om eene verandering van hoedanigheid of toestand te kennen te geven; b. v. in ags. abittrian, ablacan, ablendian enz., die bitter-, zwart-. blindmaken beteekenen. Bedenkt men tevens, dat naast de genoemde en dergelijke woorden met a- ook bittrian, blacan. blendian enz. zonder voorvoegsel bestaan, die nagenoeg hetzelfde beteekenen, maar dat feormian, eenvoudig reinigen, doch afeormian, door en door reinigen te kennen geeft, dan lijdt het geen twijfel, of het begrip van ten einde toe, geheel en al ligt hier ten grondslag.

Eindelijk heeft a- nog eene beteekenis. Het voortzetten eener werking tot aan het einde toe, het veroorzaken eener algeheele verandering in een voorwerp, onderstelt inspanning en eene krachtige werking. Men denke slechts aan afbeulen, afdoen enz. Dit deelde aan a- het vermogen mede om intensiteit uit te drukken. Duidelijk merkt men die beteekenis op in ags. afeorhtian, van vrees beven, dus zeer vreezen, naast feorhtian, eenvoudig vreezen; zoo ook in ohd. ascrecchi, overhaasting, hevig opspringen, en in abulgi, toorn, groote verbolgenheid, gramschap.

Wien deze overdracht bevreemdend en misschien on-

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

waarschijnlijk voorkomt, die denke weder aan ons uit. In het Middelnederlandsch toch beteekende uutscone, uutgroot, uuthovesch, uutwel, enz. hetzelfde als zeer schoon, zeer groot, zeer hoofsch, zeer wel.

Neem ik al het bijgebrachte in aanmerking, dan geloof ik het recht te hebben om aan het Germaansche voorvoegsel ten minste vijf beteekenissen toe te kennen, namelijk:

- 1º. verwijdering van of uit iets,
- 20. berooving en ontkenning,
- 3°. voortzetting van eene werking tot aan zekere grens,
- 4º. verandering van toestand, en eindelijk
- 5°. intensiteit, sterkte eener werking of eener hoedanigheid.

Misschien heeft a- nog meer beteekenissen gehad, die mij ontgaan zijn. Niet alleen toch vloeien bij sommige woorden de beteekenissen zoo ineen, dat men niet kan aanwijzen, waar de eene ophoudt en de andere begint, maar bij eenige is de kracht van a- vóór als nog volstrekt niet te bepalen, omdat de beteekenis van het stamwoord nog niet vaststaat. Ook wil ik gaarne bekennen, dat ik niet al die 700 woorden heb onderzocht en nageplozen.

Intuschen is het opgemerkte toereikend, om de Nederlandsche woorden, zoo de oudere als de nieuwere, voldoende te verklaren. Vóór ik hiertoe overga, moet ik echter nog twee zaken opmerken, die straks te pas komen. Het eerste is, dat KILLAAN behalve a- ook au- en ou- schrijft, en de meeste woorden met drieërlei vorm opgeeft; b. v. aweerd, auweerd en ouweerd, awijs, auwijs en ouwijs, abolyhigh en oubolghigh, (zie op oubolghigh) enz.

Het tweede punt betreft de quantiteit van a-, die niet altijd en overal dezelfde is. Het Germaansche praefix is ongetwijfeld somtijds lang. Dit blijkt vooreerst uit het Oudhoogduitsch; kêro verdubbelt soms de a, en nôtkêk plaatst er dikwijls een accent op, hetgeen de lengte van den klank bewijst. Het Oudfriesch stemt hiermede gedeeltelijk overeen, en bezigt in ébéte, éfelle, éfrethe en élive, die lange é, waaraan, in jêr, slépa, déd enz, onze lange d van jaar, slapen en daad beantwoordt. Doch even zeker is het dat a in sommige talen of tongvallen kort was. Zeker was dit het geval in de Saksische dialecten. Ettmüt-LER voorziet wel is waar al de honderden Ags. woorden met den circumflex, die bij hem den langen klinker kenmerkt, doch stellig doet hij zulks ten onrechte. Bosworth, die wel minder scherpzinnigheid bezit, minder goed grammaticus is dan ETTMÜLLER, maar die niet naar theoretische hypothesen, het erkende zwak van dezen, te werk gaat, en in Engeland zeker meer Ags. HSS, heeft geraadpleegt dan ETTMÜLLER in Duitschland te zien kon krijgen, verklaart a- voor kort, zonder ergens eene dubbele of geaccentueerde a op te geven. In het Oudsaksisch van het vaste land was as insgelijks kort. Bij schmuller, zoo diplomatisch nauwkeurig in zijne uitgave van den Héliand, heeft anergens den circumflex; en zijn facsimile van den Bambergschen codex, dat de lange klinkers door eenen acutus onderscheidt, bevat juist een woord met a-, alettean, waar het accent gemist wordt. Neemt men hierbij in aanmerking, dat het Oudfriesch, naast vormen met é-, er ook heeft, die met a- beginnen, en dus den korten klinker vertoonen, b. v. asia, aspera enz., dan moet men besluiten, dat de quantiteit van ons praefix tweeërlei is geweest. Het gewicht van deze, misschien schijnbaar onverschillige, opmerking zal later blijken, voor het oogenblik kan zij dienen om KILIAANS drievoudige vormen te verklaren. Immers daar nu de lange a niet slechts in geheele streken van Duitschland, maar ook in Gelderland en Overijsel als oa of ao wordt uitgesproken en daardoor onderscheiden van

de oorspronkelijk korte, die als eene zuivere a klinkt, moet hieraan waarschijnlijk de verwarring of verwisseling met ou worden toegeschreven, die juist voor eene w. maar niet voor de m plaats vindt.

Bij de beschouwing van de Nederlandsche woorden met a veroorloof ik mij de vrijheid, er ook die toe te rekenen, welke voorkomen in de tusschenregelige vertaling der psalmen, die tijdens of kort na KAREL DEN GROOTEN gemaakt is, waaruit LIPSIUS zijne bekende glossen heeft getrokken, en waarvan voor de eerste maal in 1816 door F. H. VON DER HAGEN en later door onze landgenooten YPEY en CLARISSE het overgeblevene gedeelte is uitgegeven. Men heeft wel is waar bezwaren gemaakt om die vertaling voor Nederlandsch te verklaren; doch ik meen die bedenkingen voor ongegrond te mogen houden, en zie in ééne er van juist omgekeerd een krachtig bewijs, dat de glossator een Nederlander was. Later hoop ik de eer te hebben, de quaestie te dezer plaatse opzettelijk te behandelen en ons goed recht op die vertaling te bewijzen. Voor het oogenblik zij het genoeg te herinneren — wat zeker niemand betwisten zal dat de taal van geen stuk uit die hooge oudheid zóó na aan het latere Nederlandsch komt, en dat zij evenmin Saksisch als Hoogduitsch is. Alleen de twintig of vijf en twintig eerste psalmen dragen eene Hoogduitsche kleur, maar zijn ook onmiskenbaar van eene andere hand.

Het eerste woord, dat in aanmerking komt is volgens de glossen van LIPSIUS aleiva, ook aleivon en aleva geschreven. Het strekt ten minste drie malen ter vertaling van reliquiae. Zoo in Ps. XX, 13, dat in den tekst der Vulgata dus luidt: "In reliquiis tuis praeparabis vultum eorum." Ik zou vreezen door eigendunkelijke overzetting dier woorden mij aan heiligschennis schuldig te maken, en vermeld daarom liever, hoe JAN VAN MOERENTORF hier is te werk gegaan. Zijne bijbelvertaling verscheen in 1657 cum

licentia et approbatione van den Antwerpschen bisschop FRANCISCUS AMBROSIUS CAPRELO. VAN MOERENTORF brengt de genoemde woorden over door: "In u blevelingen suldy hen aensicht bereyden." Hoewel blevelingen, voor reliquiae, duidelijk genoeg is, beken ik eerlijk, dat ik den zin niet vat. Niet veel verstaanbaarder, voor een leek althans, is het 37ste vers van Ps. XXXVI, waar reliquiae wederom door aleiva, en bij van moerentory door blevelingen is verklaard. Iets duidelijker daarentegen klinkt Ps. XVI, 14:.,, Et demiserunt reliquias suas parvulis suis." De Nederlandsche glossator heeft aleivon, en van moebentorf wederom blevelingen, de statenvertaling overechot; doch nor-Kêr, die reliquiae anders doorgaans door aleiba vertaalt, bezigt hier de omschrijving: "daz sie leibton" (quae reliquerunt), en vermeldt dus het verbum, waarvan aleiba is afgeleid. Het beteekende laten blijven en was, ook wat den vorm betreft, het causativum van liban, blijven. Het bestond ook in het Goth., Ags., Osaks. en Ofriesch; wij mogen dus veilig uit ons aleiva tot het vroeger bestaan van een Ndl. leivan of leivian besluiten, ofschoon het niet aan te wijzen is. Dit moet dan óók laten blijven, achterlaten, verlaten hebben beteekend, welke begrippen eene scheiding onderstellen, gelijk ook blijkt uit het voorvoegsel af in goth. af-lifnan, overgelaten, achtergelaten worden. Ik meen derhalve aan ons a- in aleiva den zin van scheiding en verwijdering te moeten toekennen.

Met ontkennende kracht trof men, volgens dezelfde glossen, a aan in awighi voor invium, woeste plaats, oord, waar geene wegen zijn, in Ps. CVII, 40. De Latijnsche tekst luidt: "Et errare fecit eos in invio et non in via," in onze overzetting: "Ende doetse dwalen in het woeste, daar geen wegh en is."

Verandering van toestand wordt door a- aangeduid in aluhti, gebiedende wijs aluhtian, verlichten, voorkomen-

mende Ps. XIII, 4: "Illumina oculos meos." De glossen, ook in het HS. van LIPSIUS zelven, door Prof. PLUYGERS in de academische boekerij te Leiden teruggevonden, geven wel is waar alhuti, doch het lijdt geen twijfel, dat deze vorm eene schrijffout is. Alle verwante oudere talen hebben een werkw. liuhtjan, en Kötker vertaalt dezelfde woorden door "Irliohte miniu ougen."

Behalve nog een woord, dat ik liever straks opgeef, heb ik nog te vermelden abulgi, toorn, ira, dat ten minste achtmaal voorkomt, onder andere Ps. LIV, 4, LV, 8, LXVIII, 25. Het is afgeleid van belgen. Moet abulgi, gelijk schijnt, als hevige of langdurige verbolgenheid, als gramschap, worden opgevat, dan duidt a hier intensiteit aan. Doch, hoe men het ook neme, uit de aangevoerde voorbeelden is, geloof ik, genoeg gebleken, dat a- ook bij ons in gebruik is geweest in al de opvattingen, waarin wij het bij onze taalverwanten hebben aangetroffen.

Later in het Mnl. komt het alleen in ontkennenden zin voor, behalve in abolge. Amacht toch is onmacht, amachtech onmachtig, machteloos. Ook in asaghe, beuzelpraat, is het ontkennend; immers asaghe is zooveel als onzage, onpraat, en te vergelijken met ondier, onmensch, onkruid, ontuig enz.

KILIAAN vermeldt in zijn woordenboek: abolghe, toorn, abolghigh, toornig; aweerd, zonder waarde, gering; awegh, woeste plaats; awijs, onwijs; awijse, verkeerde wijze, onwijze, ook opgevat als onwijsheid, als scherts of zotternij; en awijsigh, ongerijmd en schertsend.

Het Nieuwnederlandsch heeft, gelijk reeds is aangemerkt, van den vroegeren rijkdom slechts twee woorden overgehouden, amechtig en oubollig; maar ons voorvoegsel werd er sinds lang in miskend. Killaan schreef reeds aelmachtigh en amachtigh; en het is bekend, dat men tot voor weinige jaren, in den vorm amechtig het woord adem

meende te zien. Amechtig is door Prof. DE VRIES (Taalgids, I, 247 v.) voldoende afgehandeld; ik stap er dus af, om nog iets aangaande oubollig in het midden te brengen. Het was nog in de 17de eeuw zeer in gebruik in den zin van zonderling, dwaas, gek. Weiland geeft het op als een gebruikelijk woord, en, ben ik wel onderricht, dan hoort men het nog wel hier en daar in den mond van het volk. Oubollig is eene verbastering van abolgig, toornig, ontstaan toen abolge in onbruik geraakte. Dit had in de uitspraak eene verbastering ondergaan, geschikt om het geheele woord onverstaanbaar te maken. Volgens KI-LIAAN was men in zijnen tijd begonnen oubolge uit te spreken, evenals ouweg en ouweerd, voor aweg en aweerd; en zoo ook oubolgig nevens abolgig. Geen wonder dat men het woord niet meer verstond, toen men abolge vergeten was. Men dacht alleen aan de somtijds belachelijke gebaren van iemand, die van toorn buiten zich zelven is. Hetzelfde verband, dat er bestaat tusschen de twee verschillende opvattingen van razend en dol, strekte om aan oubolgig de beteekenis van ijlhoofdig te geven. Men is razend en dol van woede, maar ook van krankzinnigheid. Toen nu oubolgig de beteekenis van ijlhoofdig had gekregen, meende men er het woord bol, hoofd, in aan te treffen, en daarmede was de verandering van oubolgig in oubollig gegeven. Doch nu verstond men ou nog niet; men schreef daarom afwisselend obollig en hobollig, en eindigde met holbollig, letterlijk gelijkstaande met ijl-, of ijdelhoofdig; of, volgens TEN KATE, met ,, het hoofd op hol hebbende." BILDERDIJK kende het woord evenmin, en hield oubolligheid voor ,, ave-bolligheid (onvernuftigheid) van ave en bol. hoofd."

Nu wij de beteekenis en het gebruik van ons voorvoegsel in het Germaansch hebben leeren kennen, kan ik kort zijn bij het behandelen der beide overblijvende punten. Ik zou u namelijk in de tweede plaats herinneren, dat het ook in verder afgelegene verwante talen bestond. Bedrieg ik mij niet geheel en al, dan hebt gij bij de vermelding van zijne beroovende of ontkennende en van zijne intensieve beteekenis reeds aan de Grieksche alpha privativum en intensivum gedacht, en evenzeer aan zijn gebruik als ontkennend practix in het Sanskrit. Ik acht het geheel overtollig voorbeelden uit de taal van Griekenland aan te halen, maar kan mij niet onthouden u eenige Sanskritsche woorden te binnen te brengen, waarin de ontkennende kracht van a- duidelijk doorstraalt. Het komt in die taal voornamelijk voor in possessieve en determinatieve composita, door de Indische grammatici bahuvrihi en karmadharaya geheeten; b. v. in amala, vlekkeloos, zonder vlek, van mala, vlek, hd. mal; in apad, zonder voeten, gr. απους, αποδος; in abala, krachteloos, van bala, kracht, waarschijnlijk hetzelfde woord, dat in het lat. de-bili-s wordt aangetroffen; in an-anta, oneindig, van anta, goth. andeis, einde; in an-rta, onwaar, enz.

Volgens bopp komt hetzelfde praefix, evenzeer in ontkennenden zin, insgelijks voor in het Zend en Armenisch.
Hij geeft ook voorbeelden op, die het bewijzen, maar die
ik kortheidshalve niet uitschrijven zal. De laatste door
mij aangehaalde, an-anta en an-rta, waarbij men moet
bedenken, dat r in het Sanskrit een klinker is, herinneren ons, dat het praefix in het Grieksch, Sanskrit en Zend
zich onder twee vormen vertoont, als a- voor consonanten, als an- voor vocalen; doch in het Armenisch alleen
onder den laatsten. Daarentegen heb ik in het Germaansch
alleen a-, nergens an- aangetroffen, met 66ne uitzondering
evenwel. De glossen van Lipsius namelijk bevatten een
woord, dat met an- begint, in ontkennenden zin genomen.
Het 5de vers van Ps. CXXIII (in de jongere uitgave der
Vulgata CXXIV) luidt aldus: "Forsitan pertransiit anima

"nostra aquam intolerabilem," wat bij van moerentorf is overgebracht door: "By avonturen soude onse Siele ghe-"gaen hebben door een ondraechlyck water." De Nederlandsche glossator vertaalde intolerabilem door an-nimendeliken, van niman, nemen, in de verouderde beteekenis van lijden, dulden, eigenlijk: op zich nemen en dragen, eene beteekenis, die ook aan kiezen, d. i. uitnemen, eigen was. Annimendeliic is dus zooveel als on-nemelijk, dat men niet opnemen en dragen kan. De gedrukte glossen, die van onnauwkeurigheden wemelen, geven het onverstaanbare amunendeliken op, maar het HS. geeft duidelijk annimendeliken te lezen. Wij hebben hier dus een voorbeeld van den vorm an-; doch, vermits, voor zoo veel bekend is, geene andere Germaansche taal een tweede oplevert, en het grondwoord niman met eene n begint, heeft men hier waarschijnlijk aan eene schrijffout te denken. In geen geval is hier een spoor van het gebruik eener euphonische n vóór een klinker.

Het verschillend gebruik van a- en an- maakt, dat zich eenige vragen als van zelve aan ons opdringen. Hoe komt het, dat het Armenisch alleen an- bezigt; vóór een medeklinker, b. v. in an-gêt (onwetend), evengoed als vóór een klinker, b. v. in an-ah (zonder vrees)? Hoe komt het, dat het Germansch an- niet schijnt te kennen, df, zoo annimendeliic al geen schrijffout is, waarom bezigt het dan die n in een geval, waar zij voor de euphonie geheel onverschillig is? Is de n wel inderdaad, gelijk men beweert, een bloot euphonisch invoegsel, of zijn a en an beide op zich zelve bestaande vormen, waarvan het Grieksch en het Sanskrit, talen, die voor het welluidende zoo gevoelig zijn, een verstandig gebruik hebben weten te maken? Bopp doet zich de laatste vraag, maar blijft bij het gewone gevoelen, zich beroepende op eene dergelijke invoeging eener n in de verbuiging van een aantal Sanskritsche woorden.

Ik kan niet zoo gereedelijk met hem instemmen. De inlassching eener n in het midden van een woord, b. v. den instrumentalis sunu-n-d, van sunus, zoon, is een ander geval dan haar aanwezig zijn in eene samenstelling, waarin zij wellicht een integreerend deel van het eerste lid uitmaakt; anasta bekoeft niet te zijn a + n +anta, het kan ook an + anta wezen, althans zoo het bestaan van an als ontkenning kan bewezen worden. Zeker is het, dat het onderstellen van de n als bloot euphonisch ons niet ver brengt, niet in staat is om onze vragen op te, lossen. Geheel anders wordt het, als men an voor een afzonderlijk woord houdt, wel van a afgeleid, maar toch etymologisch verschillend. Dan zijn niet alleen de bovenvermelde vragen beantwoord, maar dan zijn ook verscheidene andere verschijnsels verklaard. Bevreemden toch moet het, dat ons voorvoegsel, schijnbaar althans, in het Latijn, Gothisch en Noordsch niet voorkomt, terwijl de verst van elkander gelegen takken, het Sanskrit en de meeste Germaansche dialecten, alsmede het tusschenin gelegene Zend, Armenisch en Grieksch het bezitten. Neemt men an- aan als een afzonderlijk woord, als een derivaat, van a-, waarop dit zijne negatieve beteekenis heeft overgedragen, zonder die zelf geheel af te leggen, dan vinden wij het terug in het ontkennende Latijnsche in-, in het Gothische un- en het Nederl. on-. Het verzwakken der a van an- tot i, u. en o kan niemand bevreemden, die de wet van het aequilibrium in de talen kent, en zich herinnert, hoe gewoon de klankverzwakking van voorvoegsels bij ons is, en dat b. v. be-, ge-, er-, her-, ver-, uit bi, ga, ir en fra ontstaan ziin. Bopp zelf twiifelt dan ook geen oogenblik aan de identiteit van in- en un- met an- in het Sanskrit en Grieksch; trouwens geene dier talen heeft een tweede praefix aan te wijzen, waarmede de Latijnsche en Germaansche voorvoegsels overeen zouden kunnen komen. Het zelfstan-

dige bestaan van an, als ontkenning, kan, geloof ik, volkomen bewezen worden, indien men ten minste het recht heeft om te beweren, dat een derivaat steeds van een bestaand woord is afgeleid. Streng genomen is dit niet altijd waar, immers als bestaan juist hetzelfde moet beteekenen als in gebruik zijn. Onuitsprekelijk b. v. is ongetwijfeld samengesteld uit on- en uitsprekelijk, maar dit laatste is wel nooit in gebruik geweest; doch wie zal daarom beweren, dat het volstrekt geen woord is, en voor het taalgevoel niet als zoodanig bestaan heeft? Passen wij die stelling op an toe, dan mogen wij zijn bestaan gerustelijk erkennen. Of zou gr. an, dat de verwijderende kracht met de ontkennende van &, &v vereenigt, van een ander woord dan an gevormd zijn? De grammatici, erkennen, dat het van ἀν-, ά- privativum is gevormd, en vermelden daarom de ontkennende beteekenis in de eerste plaats; na hetgeen wij bij het Germaansche praefix aangaande de natuurlijke opeenvolging der beteekenissen gezien hebben, zou ik hun in bedenking geven, voortaan de verwijderende voorop te zetten. Doch niet alleen het Grieksch ook het Germaansch bezit een van an gevormd woord, namelijk ohd. anu, ano, onrd. an, nhd. ohne (zonder), ook in het Middelnederl, onder den vorm ane bekend. Het Ohd, kan zelfs een adjectief anig aanwijzen, dat zonder beteekende. Zoo wordt ergens van Christus gezegd: "Er ist aller sun-"ton anig," hij is zonder eenige zonde.

Heeft men derhalve het volste recht om het bestaan van een afzonderlijk an te stellen, dan laat alles zich natuurlijk en ongedwongen verklaren. De geschiedenis zal deze zijn:

An behield in het Armenisch zijn oorspronkelijken vorm, doch werd in het Latijn tot in, in het Gothisch tot un verzwakt; het werd in die talen zoowel voor consonanten als voor vocalen gevoegd, en verdrong zoodoende a, dat nu geheel vergeten werd.

In het Sanskrit, Zend, Grieksch en de meeste Germaansche tongvallen bleef a nevens an bestaan; de drie eerstgenoemde maakten van de beide vormen gebruik op eene wijze, die de welluidendheid bevorderde; het Germaansch, minder gevoelig voor euphonie, bezigde un zoowel voor klinkers als voor medeklinkers, hetgeen a overtollig maakte en oorzaak was, dat het ook hier allengs in onbruik kwam en vergeten werd.

Eene andere vraag, die voor de hand ligt is deze: hoe komt het dat an-, in-, un-, alleen ontkennend worden gebezigd, en niet ook in de overige beteekenissen, die aan a eigen waren? Ik geloof, dat het antwoord niet ver is te zoeken, maar gelegen is in de omstandigheid, dat a zijne beteekenis verwijdering op een ander derivaat heeft overgedragen. Ik heb bij de behandeling van a in het Germaansch herhaalde malen opmerkzaam gemaakt op zijne overeenkomst met ons af, mnl. ave, hd. en lat. ab: acerran, was af keeren, avertere; alaedan, af leiden, abducere; adrifan, af drijven, abigere; ohd. akezzali, vergetelheid, beteekende hetzelfde als onl. afgetali, en wisselde af met ohd. abkezzali; aherz, zonder hart, en amód, zonder moed, staan gelijk met ons afgrond, zonder grond, en met goth. afguds, zonder God, goddeloos; avesaghe is bij KILIAAN hetzelfde als asaghe in het Mndl. Abnormis en absonus in het Latijn: ἀπόθρεξ, zonder haar, in het Grieksch, en apabki, zonder vrees, in het Sanskrit, zijn ontkenningen met ab, ἀπό en apa. Het is dus niet te loochenen, dat af, ab, and en apa, niet alleen de oorspronkelijke beteekenis verwijdering, maar ook de ontkennende met ons a gemeen hebben; is het ongerijmd die praeposities af te leiden van a als den stamvorm? Bopp aarzelt niet zulks te doen, en verklaart ze zonder bedenken voor derivaten van a, te eer omdat het nog een bijwoord awa heeft opgeleverd, dat insgelijks verwijdering beteekent. Kan het verwonderen, dat a ééne zijner beteekenissen op den vorm apa overdroeg, terwijl het eene andere op an had overgedragen? Maar dan wordt het quaestieus of lat. a, gelijk men gewoonlijk beweert, voor eene verkorting van ab, of wel ab voor een derivaat van a te houden is. In het laatste geval, zou in het Latijn het afwisselend gebruik van a vóór consonanten en ab vóór vocalen nagenoeg overeenstemmen met dat van a en an in het Grieksch en Sanskrit. Dit is echter eene zaak, die ik gaarne aan de classische philologen ter beslissing overlaat.

Heb ik mij niet geheel bedrogen, dan staat het vast, ook na aftrek van alles wat nog twijfelachtig is of schijnt, dat het praefix a een der krachtigste bewijzen is voor de eenheid van die talen, die men te zamen genomen den Indogermaanschen taalstam noemt, en tevens voor den gemeenschappelijken oorsprong der volken, die ze spreken of gesproken hebben.

Er dringt zich nog eene vraag op: is a, dat, om van de andere talen niet te spreken, in hete Sanskrit in samenstellingen alleen negatieve, in het Grieksch bovendien nog intensieve kracht vertoont, in die talen nooit als demonstratief gebezigd? Bij eenig nadenken blijkt die vraag overtollig te zijn. Negatie is eene zuivere abstractie, waaraan geene realiseit beantwoordt; het begrip van ontkenning ontstaat niet door onmiddelbijke waarneming, maar door gevolgtrekking uit waarnemingen. Wie ontkent, dat eene koe kan vliegen, doet zulks niet, omdat hij haar onvermogen werkelijk ziet, maar omdat hij aan vliegende dieren, aan vogels en gevleugelde insecten de werktuigen, tot het 'vliegen benoodigd, heeft leeren kennen, en deze bij de koe niet aantreft. Elke ontkenning is de uitkomst eener redeneering. Nu bezit wel geene taal oorspronkelijke uitdrukkingen voor hetgeen niet onder de zinnen valt, voor hetgeen niet kan waargenomen worden. De uitdrukking

der negatie kan dus uit zich zelve niet oorspronkelijk zijn. De algemeenste negatie na, ne, ni, is dan ook volgens BOPP een pronomen demonstrativum. Ook a is als demonstratieve stam in gebruik, en vult als zoodanig eenige ontbrekende casus van idam aan. Dit heeft wel is waar meer de beteekenis van deze, dan van gene, meer die van nabijheid, dan van verwijdering, het begrip dat voor de ontkenning vereischt wordt. Wanneer men echter bedenkt. dat hier weinig of geen regelmaat bestaat, maar eene afwisseling met andere stammen; dat de tegenstelling tusschen hier en daar in het Sanskrit niet duidelijk wordt uitgedrukt, zoodat BOPP zegt: " Was im Sanskrit Dieser "bedeutet, heiszt meistens auch Jener," dan behoeft men ook hier op de beteekenis niet te drukken, en dit a voor een ander te houden dan de negatie, die verwijdering onderstelt. Doch er doet zieh nog iets voor, dat de naar de verte wijzende kracht van skr. a zoo goed als buiten twijfel stelt; en dit brengt mij tot het derde punt, dat ik wenschte te behandelen, tot het vraagstuk, betreffende de oorspronkelijke beteekenis van het augment, dat niet alleen in het Grieksch en Sanskrit, maar, volgens BOPP, ook in het Zend en Armenisch voorkomt.

Ik ben in de oudere Grieksche grammatici volstrekt niet te huis, en weet dus niet, of zij ooit over de ware beteekenis van het augment hebben nagedacht en geschreven. Van de latere tealkundigen is, voor zooveel ik weet, buttmann de eerste geweest, die eene gissing heeft gewaagd. Hij hield het voor eene verminkte of althans onvolkomene reduplicatie, en zag in beide twee modificatien van denzelfden aanwas. Deze theorie, die trouwens niets verklaarde, miskende de natuur van het eene zoowel als van het andere, en bleek onhoudbaar te zijn, toen de conjugatie van het Sanskritsche verbum bekend werd. In die taal tock luidt het augment steeds æ-, terwijl de vocaal in de re-

duplicatie de wortelvocaal van het verbum is, nu eens a, dan i, dan u, naar gelang van den stam des werkwoords. Toen men nu volstrekt genoodzaakt was beide te scheiden, werd ook het onderscheid in de beteekenis duidelijk, en begon men in te zien, dat het augment te kennen geeft, dat de werking tot het verledene behoort, maar de reduplicatie, dat zij volbracht, een feit geworden is. augment in het Sanskrit en Zend altijd a luidt, kwam BOPP op het denkbeeld, dat het 66n was met de alpha negativum, en zag hij de tijden, die er mede aangedaan zijn, voor ontkenningen aan van den tegenwoordigen tijd. Be-NARY en HARTUNG stemden met hem in; doch LASSEN kon zich met die verklaring niet tevredenstellen, en vroeg of voor de "urweltlichen Menschen" ich sah zooveel zou geweest zijn als "ich sehe nicht." Eene netelige vraag, die BORP ontkende, en trachtte te ontzennwen door te zeggen, dat het augment niet de werking zelve, maar slechts de tegenwoordigheid ophief. Hij trachtte dit gevoelen smakelijk te maken, door het aanhalen van twee voorbeelden, waar de ontkenning op eene eenigszins bevreemdende wijze is toegepast. Het eene was skr. an-êka, bestaande uit de negatie an- en éka, één, welke samenstelling niet, gelijk men verwachten zou, nullus, geen, maar de tegenstelling van non unus, d. i. multi, beteekent. Het andere voorbeeld was an uttama, uit an en uttama, de hoogste. Dit beteekent altissimus, praestantissimus, en zou moeten opgevat worden als qui altissimum non habet, quo nemo altior est.

De verklaring van anêka is buiten tegenspraak de ware, maar die van anuttama is m. i. niet boven allen twijfel verheven. Bopp houdt het woord voor een bahuvrihi, voor een compositum possessivum, en dan zou het zeker moeten beteekenen: die geen hoogste heeft; maar zou men dan niet veeleer verwachten anuttara, met een comparatief: die

geen hoogere heeft? Niets dwingt om hier juist een bahuvrihi aan te nemen; volgens den vorm kan het woord evengoed een karmadharaya zijn, en kent men dan aan an versterkende kracht toe, dan krijgt het de beteekenis van allerhoogste, verreweg de hoogste; de vorm is dan gezond, en de letterlijke beteekenis niet minder in overeenstemming met de gebruikelijke en feitelijke. Wel is waar, dit woord zou het eenige zijn, waarin an met versterkende kracht voorkwam: maar waarom zou het Sanskritsche voorvoegsel die beteekenis niet kunnen bezeten hebben, evenzeer als de alpha intensivum in het Grieksch, en a- in het Germaansch? En is men wel zoo zeker, dat er geene andere woorden bestaan, waarin a- of an- slechts tot versterking dient? Men vindt zelden iets, waarvan men het bestaan niet vermoedt. Doch toegegeven, dat beide verklaringen de ware zijn, dan staan de gevallen toch niet gelijk met het gebruik van het augment. Bij an-êka en an-uttama wordt iets ontkend, dat werkelijk staat uitgedrukt; doch wat zou het augment kunnen ontkennen? Nemen wij een bekend voorbeeld, b. v. gr. theyor; wat kan hier door & genegeerd worden? Niet de werking zelve, die door den stam ley, niet de werkende persoon, die door den uitgang , aangeduid wordt; , het zou de tegenwoordige tiid moeten zijn, maar deze is door geene enkele letter vertegenwoordigd. Alleen bij de verba met versterkten praesensvorm, b. v. bij zulke die, als δίδωμι, in het praesens geredupliceerd zijn, zou men kunnen beweren, dat in het imperfectum ididous de kracht der reduplicatie ontkend werd: doch wat dan in den aoristus 70w? Ook zal men wel niet willen staande houden, dat in het plus quam persectum idedinger de reduplicatie, het teeken van het fait accompli, wordt genegeerd.

Vervolgens geeft BOPP, doch slechts als bloote gissing, en zonder zijne vroegere stellige bewering terug te nemen, eene andere verklaring op. Het augment zou kunnen zijn het demonstratieve a, natuurlijk in de beteekenis van gene, gindsche genomen, dat, als adverbium van plaats op den tijd overgedragen, naar het verledene wijst. Hij beroept zich daarbij op een ander pronominaal woord sma, dat bij een praesens gevoegd wordt om eene verledene werking uit te drukken. Deze verklaring is natuurlijk en ongedwongen. Vat men a- en gr. i- op als bijwoorden van tijd met de beteekenis van teen, vroeger, voorheen of dergelijke, dan worden istiduw en idam gelijk aan didam rive of malae; aan ik toen geef, of ik geef toen, voor ik gaf; uitdrukkingen, die wij niet zelden uit den mond van oosterlingen hooren.

Ik vraag, sou bopp nog generzeld hebben aan deze gissing boven zijn eerste beweren de voorkeur te geven, indien hij de bezwaren, die op sijne theorie drukken, ernstig had overdacht, en hem daarbij de beteekenissen van a in het Germaansch levendig voor den geest gestaan hadden? Hij kende het Ohd. a als negatie, en tevens in den zin van uit; beide beteekenissen waren reeds door grimm en graff opgegeven. De zuiver verwijderende, van zich afwijzende kracht, a = af, ab, $\dot{a}\pi\dot{a}$, waarmede het slechts in Saksische en Oudfriesche verba voorkomt, schijnt in Duitschland onopgemerkt te zijn gebleven. Nu wij de afwijzende kracht van a als de oorspronkelijke hebben leeren kennen, blijft er, dunkt mij, weinig twijfel over, of het augment was oorspronkelijk een adverbium temporale van het verledene.

Nog iets. Waar vermoeden van of twijfel aan identiteit bestaat, is alles, ook het geringste, belangrijk te achten wat tot de beslissing kan bijdragen. Er bestaat ook ten opzichte van de quantiteit overeenkomst tusschen het praefix en het augment. Wij hebben gezien, dat het voorvoegsel in het Germaansch anceps was, tusschen lang en kort

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

dobberde. Het is bekend, dat zulks ook in het Grieksch het geval is met de alpha privativum, en met het praefix a- in het Sanskrit, dat wel met de korte a wordt geschreven, doch, naar de verzekering der grammatici, nagenoeg als lange a luidt. Dezelfde tweeslachtigheid bestaat bij het augment in het Sanskrit: het wordt kort geschreven, maar bezit voor het overige de eigenschappen der lange a. Immers, wanneer de stam van het werkwoord met i of u begint, dan heeft er wriddhi, niet guna plaats, gelijk bij de korte a pleegt te geschieden, dan ontstaat er âi en âu, niet é en ô. Ik meen in deze overeenstemming iets te mogen zien, dat voor de identiteit van het augment en het praefix pleit.

En hiermede, Mijne Heeren, ben ik aan het einde gekomen van de taak, die ik mij had voorgesteld. Is het mij niet gelukt alles tot zekerheid te brengen, ik vertrouw in allen gevalle te hebben aangetoond, dat ons vergeten voorvoegsel nog heden de aandacht der taalkundigen verdient, en niet onverschillig is voor de vergelijking der Indogermaansche tongvallen.

mark may miner discount quiviles (\$410 Zaravoyot go at the

a Salainte and Ondfriescher webn woorkout, schiul die

ejumde pletetet vroj denia aktionermankolijka hubben beon kandror blijk, ut blimkt milj, webig berjiel dert, all fest semest wie soteringskelijk een alwebium "temporala vert

rething at this real granests, the string the string of the

diseller van de quantitest overskaremet inschen his mirelly at lan susment. With hebber except, that her summinesel

GEWONE VERGADERING

DER AFDERLING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den JUNIJ 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. G. BRILL, J. DE WAL, L. J. P. JANSSEN, C. LEEMANS, L. A. TE WINKEL, H. J. KOENEN, M. DE VRIES, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. P. SIX, G. MEES AZ., A. REVILLE, G. H. M. DELPRAT, W. MOLL, J. E. GOUDSMIT, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. VAN LENNEP, J. C. G. BOOT, en van de Natuurkundige Afdeeling: C. J. MATTHES.

Het Proces-Verbaal der vorige Zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat zijn ingekomen twee missieven van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij de eene van 14 Mei l.l. wordt Z. M. goedkeuring verleend op de benoemingen van de Heeren c. w. opzoomer en w. moll tot Voorzitter en Onder-Voorzitter voor dit jaar en van den Heer w. g. pluijeres tot gewoon lid. Tevens wordt door Z. M. de afwijking van Art. 7 van het Algemeen Reglement der Akademie goedgekeurd en machtiging verleend om in soortgelijke gevallen evenzoo te handelen.

De tweede van 12 Mei strekt ten geleide van eene mis-

sieve van den Minister van Buitenlandsche Zaken en van den Minister der Nederlanden bij de Duitsche Bondsvergadering, daarbij overleggende een brief van den Heer w. STEPHANUS van Frankfort aan den Main, waarin deze de aandacht der Nederlandsche regering en van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen vestigt op een plan tot uitgave van pasigraphische woordenboeken en voorstelt, dat op Rijks kosten 66n of twee Nederlandsche taalkundigen zullen afgevaardigd worden, om te München de pasigraphische en alphabetische woordenboeken voor het Nederduitsch te bewerken.

Ten einde de beantwoording van de aanvraag des Ministers te bespoedigen, zijn deze stukken met twee stellen van pasigraphische woordenboeken voor 18 talen door den Voorzitter in handen gesteld eener Kommissie, bestaande uit de Heeren w. g. brill en m. de vries.

De Kommissie heeft de zaak onderzocht en brengt bij monde van den eerstgenoemde verslag uit. De Kommissie verklaart, dat het plan om door cijfers eene algemeene schrijftaal in te voeren niet nieuw is en geene aanbeveling verdient, zelfs niet voor telegrammen en berichten, die of door de regering of door partikulieren naar verafgelegene landen gezonden worden. Zij bewijst, door eene oplossing van de door den Heer stephanus opgegeven cijfers, tot welke schromelijke misvattingen dit schrift aanleiding kan en zal geven. Zij stelt daarom voor aan den Minister van Binnenlandsche Zaken als het gevoelen der Akademie kenbaar te maken, dat zij in de toepassing groote bezwaren ziet en raadt het gedane verzoek af te wijzen.

Na eenige discussie wordt dienovereenkomstig besloten.

De Secretaris bericht, dat door den Kardinaal c. A. MO-BICHINI, den dichter van het Latijnsche gedicht Fraga, dat eene eervolle melding bekomen heeft, voor de bibliotheek zijn aangeboden twee bundels Latijnsche gedichten, door hem onder den Arcadischen naam van Callisthenes Rophoe-aticus in Italië uitgegeven; van den Heer ernest pütz, Notaris te Lebach in Pruissen, Specimina poetica, Jenae, 1864, waaronder vele goede vertalingen van gedichten van schiller, hoffman von fallersleben en Anderen; van diego vitrioli, een Latijnsch gedicht; van den Correspondent der Afdeeling B. F. Matthes te Makasser, eenige Makassaarsche en Boeginesche legenden; van het lid J. Hoffmann vier verschillende door hem te Leiden uitgegeven werken, alle behoorende tot de Chinesche en Japansche letterkunde.

Daarna wordt een brief gelezen van den Heer LUCIAN MÜLLER, Phil. Doctor, te Leiden wonende, die zich doet kennen als maker van het Latijnsche dichtstuk Semisae-cularia libertatis Nederlandicae, dat ten vorigen jaar ingezonden is ter mededinging naar den prijs uit het Legaat van HOEUFFT. De schrijver beklaagt zich daarin over het ongunstig oordeel der Kommissie, en meent dat door hare aanmerkingen de waarde van zijn gedicht, dat, naar zijne verzekering, uitmunt door zuiverheid van taal en versbouw, niet hoog genoeg is aangeslagen. Hij verzoekt de Akademie zijn gedicht aan eene nieuwe Kommissie ter beoordeeling te geven of hem toe te staan het onveranderd voor den volgenden wedstrijd in te zenden.

Nadat eenige leden over dit tweeledig verzoek hun gevoelen geuit hebben, wordt besloten aan den schrijver te kennen te geven, dat de Akademie op haar besluit niet kan terugkomen. Eindelijk bericht de Secretaris, dat hij alles wat betrekking heeft op simplicius, de coelo, welk werk door het lid s. Karsten voor de Akademie zou worden uitgegeven, van de familie van den overledene heeft terug ontvangen, en verzoekt dat de voltooijing van dien arbeid, die reeds zoovele jaren is voortgezet en nu grootendeels gereed is, aan een lid der Afdeeling worde opgedragen. De Voorzitter verzoekt de Heeren Bakhuizen van den beink en holweeda zich daarmede te willen belasten. De eerstgenoemde wordt echter op zijn verlangen van die taak ontslagen. De Heer holweeda, niet tegenwoordig zijnde, zal nu worden uitgenoodigd om alleen dien arbeid op zich te willen nemen.

. Daarna leest de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK het tweede gedeelte zijner levensschets van Mr. J. BAKE voor. Hij beschouwt daarin BAKE's verdiensten als schrijver en uitgever van klassieke schrijvers, toont hoe hij reeds vroeg door het schikken der letterkundige schatten van J. sca-LIGER, G. VOSSIUS en J. PERIZONIUS, die op de Leidsche bibliotheek bewaard worden, als ingewijd werd in de werkplaats dier groote mannen, en ook door zijne vrienden, vooral door J. GEEL, tot vorming van oordeel en smaak Hij wijst op de Bibliotheca critica werd aangemoedigd. nova en op de Scholica hypomnemata, waarin zoovele bijdragen voor de Grieksche antiquiteiten en voor de kritiek van cicero's werken worden gevonden, en toont, hoe vooral de vorm BAKE trok tot de studie van CICERO, waarvan hij in de uitgaven van de Legibus en de Oratore en in de verhandeling de emendando Ciceronis Oratore rijpe vruchten heeft afgeleverd. Van BAKE's overige schriften staat de spreker meer bepaaldelijk stil bij het in 1846 uitgegeven geschrift over de vertegenwoordiging der wetenschap.

Eindelijk wordt hetgeen bake voor het Kon. Ned. Instituut en voor deze Akademie gedaan heeft in korte trekken geschetst.

De Voorzitter bedankt den Spreker voor de treffende hulde, die hij aan ons onvergetelijk medelid heeft gebracht, en verzoekt zijn stuk voor het *Jaarboek* van 1864. De Heer B. V. D. BRINK zal het daarvoor beschikkaar stellen.

Om het vergevorderde uur ziet de Heer LEEMANS van zijne spreekbeurt voor ditmaal af.

De Heer Janssen oppert een bezwaar tegen eene uitdrukking in het Proces-Verbaal der Vergadering van Februarij l.l., te vinden in de Verslagen, D. VIII, bl. 75. Op de aanmerking van den Secretaris, dat hierin geene verandering kan gebracht worden, behoudt de Spreker zich voor om later over het gebruik der photographie tot voorstelling van oude monumenten zijn gevoelen kenbaar te maken.

De Heer van den bericht, dat het eerste stuk van het Charterboek ter perse is gelegd; en de Heer Leemans, dat de Kommissie voor de oude vaderlandsche kunst eene mededeeling met teekeningen ontvangen heeft van den Heer k. E. schijf, Architekt te Middelburg.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

RAPPORT DER KOMMISSIE

OVER

HET PLAN VAN DEN HEER STEPHANUS.

Het stuk, bij missieve van 12 Mei ll. door Z. Exc. den Minister van Binnenl. Zaken aan de K. Akademie van Wetenschappen in handen gesteld, behelst een verzoek, door den Heer w. stephanus te Frankfort a/M aan Z. Exc. den Nederl. Minister bij den Duitschen Bond gericht, daartoe strekkende dat eene bijgevoegde proeve van pasigraphie aan de beoordeeling onderworpen worde van de Nederl. Regering en van de K. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, opdat zij hare bescherming aan de poging verleenen mogen, en de Regering éénen of twee taalkundigen afvaardige naar een op te richten internationaal pasigraphisch bureau, om op kosten van hunne Regering, na algemeene voorbereidende beraadslagingen, dadelijk, zoo mogelijk binnen het jaar, de pasigraphische woordenboeken van onze taal te bewerken.

De hier geleverde proeve van pasigraphie onderscheidt zich in den grond geenszins van eene der oudste en ruwste proeven van denzelfden aard, te weten, die door joh. Joa. BECHER, reeds vóór LEIBNITZ uitgedacht. Zij bestaat in niets anders dan in een Hoogduitsch Woordenboek, 200 genommerd, dat ieder nommer het voorwerp of begrip ver-

tegenwoordige, nevens welks naam hetzelve geschreven Bij de aanwending dezer pasigraphie vervalt alle verbuiging. Een streep onder het nommer moet aanduiden, dat het naamwoord in het meervoud staat; een streep er boven, dat het werkwoord in den toekomenden, een streep er midden door, dat het in den verleden tijd gesteld is. De woordorde moet, zoo veel mogelijk, naar een algemeen schema, waarin alle idiomatische eigenaardigheden zijn uitgewischt, ingericht worden. Dat zulk een stelsel alle letterkundig schoon uitsluit, en de mogelijkheid, dat er geest en karakter in de taal spreke, doet wegvallen, spreekt van zelve. Maar, zegt de steller, zijne pasigraphie is voor telegraphische berichten, voor het handelsverkeer, voor korte regerings-adviezen bestemd. Doch, mogen wij vragen, welk denkbeeld zou men moeten koesteren van eene orde van zaken, waarbij eene Regering bevelen zond naar plaatsen, waar zij geen enkelen vertegenwoordiger bezat, die hare taal machtig was? Welk denkbeeld van een handelsverkeer tusschen kantoren, waar het ontbreken zou aan koopvaarders en reizigers, die zich met eene boodschap uit het vreemde land konden belasten? Onze Regering althans, bij welke de steller wegens onze betrekkingen in Azië bijzonder veel belangstelling in zijne uitvinding onderstelt, zou zulk een hulpmiddel niet kunnen gebruiken. Nergens correspondeert zij rechtstreeks met barbaren; nergens zendt zij bevelen heen, dan waar zij ook ambtenaren bezit. En onze handel zal, waar hij zaken doet, ook wel een Nederlandsch Consul, of een Nederlandsch kantoor, of eenigen bediende aantreffen, die tot tolk zijner bestellingen kunnen strekken: ook de handel heeft de tusschenkomst van personen noodig, die door geen cijferschrift, tusschen handelshuizen, kantoren of winkels gevoerd, vervangen kunnen worden.

Maar laat ons zien, in hoeverre deze pasigraphie, des

noods, aan het doel zou kunnen beantwoorden. De schrijver van het rekest stelt ons daartoe in de gelegenheid, daar hij eenige regels met nommers mededeelt, welke hij ons uitnoodigt in de Fransche taal te transscriberen. Doen wij zulks, dan blijkt ons, dat de eerste regel dezen zin bevat: een edelaardig vorst gelijkt de zon; hij verspreidt alom licht en heil. Maar deze eerste regel reeds verraadt het gebrekkige van het stelsel. Immers het nommer, dat licht beteekent, geeft, dank de mogelijke bijzondere opvatting van het Hoogd. Licht, ook het woord kaars op; ja, wat meer is, daar bij het vervallen van de verbuiging ook het onderscheid tusschen naamwoord en werkwoord vervalt, waar de stam des werkwoords ook als naamwoord gebruikt wordt, zoo vinden wij op hetzelfde nommer ook de beteekenis het anker lichten. In den vermelden zin nu is het wel niet twijfelachtig voor den minst schranderen, dat het bewuste nommer niets anders dan licht beduidt; maar men stelle zich een kort telegraphisch bericht voor: dan kan het waarlijk den zeevarenden koopman, die een bericht ontvangt, waarin dat nommer voorkomt, in de onzekerheid laten, of hij eenen last bekomen heeft om kaarsen te koopen of wel om het anker te lichten en naar het vaderland terug te keren.

De laatste twee pasigraphische regels van den adressant behelzen de eerste twee regels van schillers Ehret die Frauen, aldus getransscribeerd in het Fransch: femmes digne-d'-honneur ils tresser et tisser roses de ciel en vie sur terre. Wie geen vreemdeling is in de Hoogd. letterkunde, moest al spoedig raden, dat de twee regels deze woorden behelzen; maar bij de pasigraphie heeft men geen recht om te rekenen op personen, die eenige vreemde taal of letterkunde kennen, en voor iemand, die volstrekt niet raden kon, waar het heen wilde, leveren die regels aanleiding genoeg om zich schroomelijk te vergissen. Het

Hoogduitsche woord toch, dat hier tresser beduidt (flechten, Flechte), beteekent ook, helaas! schurft, en de roos heeft in de Duitsche taal haren naam met zekeren huiduitslag (netelroos, erysipele) gemeen. Daarbij komt, dat het nommer, hetwelk tisser aanduidt, ook voor tisserand kan worden genomen. Zoo doende zou men wezenlijk in de meening kunnen komen, dat men hier niet te doen had met de verheven uitspraak van eenen dichter, maar met het walgelijk rapport van een chirurgijn, die bij fatsoenlijke vrouwen en bij wevers de genoemde huidziekten had waargenomen.

Inderdaad, iedere taal heeft bijzondere homonymen en eigenaardige schemata en tropen, nimmer volkomen tot eigenlijke uitdrukkingen terug te brengen, omdat de taal in haar wezen tropisch is. Welnu, de overnoeming van de eene taal dekt zeer zelden volkomen die der andere; de eene taal heeft twee of meer uitdrukkingen, waar de andere er zich van ééne bedient. In de ééne taal is één en hetzelfde woord infinitief en substantief, substantief en adjectief, in de andere niet. Bij ons, bij voorbeeld, is goed zoo wel (un) bien als bon; in het Fransch, daarentegen is bien weder tegelijk een substantief (eene bezitting) en een bijwoord (wel). En om ook een voorbeeld van de ongelegenheid van den verschillenden omvang van het gebruik der woorden in verschillende talen aan te voeren: van eijeren zeggen wij en zij die Hoogduitsch spreken, dat zij gelegd worden. Hierdoor, en ons pasigraphisch woordenboekje bewijst het, zou men gevaar loopen, tot een Franschman van mettre des oeufs te gaan spreken, en zelf de uitdrukking pondre son chapeau sur la table te bezigen.

Doch wij behoeven ons niet verder te vermoeijen om meer voorbeelden op te sporen, ten einde te doen zien, tot welke ongerijmdheden en misleidingen het gebruik van zulk een middel zou strekken; evenmin willen wij met staaltjes aantoonen, met hoe weinig oordeel de genommerde woordenboekjes, welke de auteur bij zijn schrijven gevoegd heeft, bewerkt zijn. In één woord, op zulk eene wijze is geene eenheid van spraak te bereiken, maar verwarring van de bestaande spraak te duchten.

Bij gevolg komen wij tot het besluit, dat ons wetenschappelijk ligchaam zich niet tot de bevordering van zulk een onwetenschappelijk werk mag leenen, noch onze Regering mag aanraden het verzoek van den adressant intewilligen.

W. G. BRILL. M. DE VRIES.

GEWONE VERGADERING

DER AFDERLING

TAAL- LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den SEPTEMBER 1864.

Tegenwoordig. de Heeren: C. W. OPZOOMER, D. HARTING, L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., G. H. M. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. H. HOLWERDA, N. BEETS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. L. A. TE WINKEL, R. FRUIN, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, H. C. MILLIES, J. HOFFMANN, W. C. MEES, J. H. SCHOLTEN, G. MEES AZ., J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen kennisgeving van den Heer C. LEBMANS, dat hij deze zitting niet kan bijwonen.

De Secretaris bericht, dat hij ontvangen heeft uit Bologna een Latijnsch gedicht de foedere inter Gallos et Britannos contra Moscos inito anno MDCCCLIIII met het lemma: Soli Deo honor et gloria, ter mededinging in den Hoeufftiaanschen wedstrijd; uit Reggio van den schrijver D. VITRIOLI Asinus Pontanianus, zijnde twee satiren in gesprekvorm over de tegenwoordige methode van onderwijs en de verwaarlozing der Latijnsche taalstudie in Italië;

15

uit Leiden eene uitvoerige missive van Dr. LUCIAN MÜL-LER, ter zake van het niet bekroonen der Semisaecularia libertatis Nederlandicae. De Vergadering besluit dezen brief in handen te stellen van den Voorzitter, om zoo noodig de Afdeeling daarmede bezig te houden.

De Secretaris brengt verder ter kennis van de Afdeeling, dat de Heer J. H. HOLWERDA zich bereid heeft verklaard om na te gaan of hij de taak der uitgave van Simplicius kan op zich nemen, en dat de Heer G. AUKHR STRATINGH haar aan zich verplicht heeft door de zorgvuldige bewerking van de lijst der plaatsnamen in de provincie Groningen. Deze lijst en die van Drenthe zijn nu ter perse en daarmede zal dit werk voltooid worden.

De Heer DELPRAT brengt hulde aan de nagedachtenis van Mr. 1. A. NIJHOFF, die op den 20sten Junij 1863 aan de Akademie is ontvallen, maar van wien nog geen necroloog geleverd is. De Spreker, door veeljarigen omgang met nijhoff bekend, schetst diens vorming en treedt in eene uitvoerige ontwikkeling van zijne verdiensten, vooral voor het archiefwezen en de geschiedenis van Gelderland. De Heer delprat ontvangt den dank der Vergadering voor het voorgedragene en verklaart zich bereid deze levensschets voor het Jaarboek af te staan.

Daarna leest de Heer FRUIN het eerste gedeelte voor eener bijdrage over PHILIPPUS A LEIDIS en diens tractatus de cura reipublicae et sorte principantis. In eene inleiding vestigt de Spreker de aandacht op het belang van dat geschrift voor de geschiedenis van het tijdperk van den ondergang van het leenstelsel. Hij onderzoekt daarna de betrekkelijke waarde der beide uitgaven van 1516 en 1701

en toont met voorbeelden aan, dat het op vele plaatsen moeite kost om de bedoeling van den schrijver uit de niet zuivere Latiniteit te vinden. Vervolgens tracht hij den tijd, waarin het stuk eerst ontworpen, daarna uitgebreid is, te bepalen en deelt eenige bijzonderheden mede over het leven van den schrijver en over zijne verhouding tot de geschiedenis van zijnen tijd. Eindelijk stelt hij zich de vraag voor, met welk doel de *Tractatus* geschreven is, en meent dat de vierde rubriek het antwoord daarop geeft. Ph. van leiden wilde bewijzen, dat een vorst terug mag nemen, wat hij onrechtmatig geschonken heeft.

De Heer fruin verzoekt verlof om zijne mededeeling in de volgende vergadering voort te zetten. Het medegedeelde gaf den Heer bakhuizen van den beink aanleiding tot een tweetal vragen. De eerste betrof de voorzaten van philippus, vooral pieter van leiden en gerrit alewijns. Hij wenscht dat de Heer fruin ook over hen zijn onderzoek uitstrekke. De tweede betreft den tijd, waarin de consultatio voor den graaf van Vlaanderen gesteld, een stuk van gelijke strekking als de tractatus van philippus, te huis behoort. Spreker meent dat die ouder is dan de Tractatus.

De Heer fruin antwoordt, dat hij over dit punt in zijn verder betoog spreken zal, en dat de duistere plaats over gerrit alewijns hem niet is ontgaan en mede zal worden besproken. De uitnoodiging door den Heer van den berink tot hem gericht, om zijne verhandeling voor de werken der Afdeeling aan te bieden, zal hij in nadere overweging nemen.

Hierop wordt de vergadering gesloten.

OVER

PHILIPS VAN LEYDEN

EN ZIJN WERE

DE CURA REIPUBLICAE ET SORTE PRINCIPANTIS.

DOOR

R. FRUIN.

Met iedere omwenteling in den staat gaat een verandering in de staatsbegrippen gepaard. Met de nieuwe instellingen verrijst een nieuw stelsel van recht. Geen wonder. De zedelijke mensch kan geen vrede hebben met hetgeen wordt, tenzij hij overtuigd is, dat het recht heeft om te bestaan. Ieder feit, zal het voortduren, moet op een recht berusten. De nieuwe staat moet zich rechtvaardigen, eer hij zich volkomen vestigen kan.

Gewoonlijk meent men dat de verandering der begrippen aan de verandering der toestanden vooraf moet gaan, en dat de omwenteling veroorzaakt wordt door een nieuwe wijsbegeerte. Zoo schrijven de vijanden der Fransche revolutie deze toe aan de leer van wijsgeeren en encyclopedisten, die kort te voren was opgekomen. Uit het ongeloof verklaren zij de omwenteling.

Maar is die verklaring juist? Zij is in strijd met de

ervaring. De begrippen wijzigen zich niet willekeurig, maar alleen onder den drang van gewijzigde omstandigheden en naar den eisch van nieuwe behoeften. Het recht is eeuwig en onveranderlijk, maar alle menschelijke rechtsbegrippen zijn slechts relatief waar, en worden slechts zoo lang voor waar gehouden, als zij met het bestaande evenredig zijn. Veranderen de toestanden, dan veranderen de staatsbegrippen evenzeer als de staatsinstellingen. Immers de behoeften, die aan de nieuwe toestanden eigen zijn. vorderen voldoening, en die voldoening is vaak in strijd met de erkende begrippen van recht zoowel als met de bestaande instellingen. De omwenteling begint dus met het schenden dier rechten. Maar kunnen het wezenlijk rechten zijn, die noodzakelijk miskend en verbroken moeten worden? Zoo iets is ondenkbaar. Zoodra men doordrongen is van de noodzakelijkheid der omwenteling, is men ook overtuigd van haar rechtmatigheid. Een nieuwe theorie moet dat recht bewijzen. Zij moet wettigen wat reeds geschied is en wat nog onvermijdelijk gedaan moet worden; veroorzaken kan zij onmogelijk wat reeds in vollen gang is.

Het is derhalve niet waar, dat de leerstellingen van philosophen en encyclopedisten de Fransche revolutie hebben uitgewerkt. Het is niet waar, dat het woord van ROUSSEAU door ROBESPIEREN daad geworden is. Goethe's faust heeft gelijk: in den beginne was niet de gedachte maar de daad; en de daad is geboren uit de noodzakelijkheid om dus te doen. De groote omwenteling der vorige eeuw is ontstaan uit de behoeften, die geen bevrediging vonden onder de oude instellingen; en de wijsgeeren, die de behoeften gevoelden, evenzeer als de menigte, hebben slechts de rechtsgronden aangewezen, waarop de nieuwe toestanden zich vestigen konden. Begrippen en instellingen houden dus gelijken tred en veranderen gelijktijdig: geen van beide is oorzaak van de wijziging der andere, de oorzaak der

wijziging van beide ligt in den vooruitgang der menschheid.

De geschiedenis der begrippen is om deze reden van die der feiten niet te scheiden. Om een van beide te leeren kennen moet men ze beide beschouwen. Een historia dogmatum afgescheiden van de historia rerum gestarum is een onding. De Fransche revolutie is niet te begrijpen zonder de kennis van de leer der gelijktijdige philosophen; de leerstellingen dier philosophen worden wederkeerig verklaard uit de gebeurtenissen van hun tijd.

Het is een andere omwenteling dan die der vorige eeuw, waarop ik Uwe aandacht heden wensch te vestigen. Ik wil Uw aandacht bepalen bij den ondergang van het leenstelsel in de 14de en 15de eeuwen — want zoo min als de Fransche revolutie is deze in weinige jaren volbracht; een eeuw en langer zelfs heeft het geduurd, eer de nieuwe behoeften de toestanden hadden gevestigd, waaronder zij bevrediging vinden konden. Ongelukkig is de geschiedenis van ons vaderland gedurende die eeuw zeer gebrekkig bekend. Geen gelijktijdig geschiedschrijver, die dien naam verdient, heeft ze ons geschilderd. Enkele losse feiten kennen wij, doch slechts enkele en buiten hun zamenhang. De Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten, want deze hebben haar naam aan dit tijdvak gegeven; behooren tot de minstbekende gedeelten onzer geschiedenis.

Maar een gelukkig toeval heeft ons een boek bewaard, dat de verandering der begrippen van staatsrecht, die met de omwenteling der instellingen gepaard ging, ten duidelijkste doet kennen. Indien wij het licht, dat daarvan uitstraalt, laten vallen op de enkele feiten, die ons van elders bekend zijn, dan verrijst voor ons oog althans een schaduwbeeld der geschiedenis, zonder kleur, zonder levensgloed, maar in omtrek en in hoofdtrekken juist. Over dat belangrijke boek ga ik U thans onderhouden. Gij weet dat

ik den tractatus de cura reipublicae et sorte principantis van PHILIPS DE LEYDEN bedoel. Het is voor de geschiedenis van den ondergang van het leenstelsel wat de verhandeling van MACCHIAVELLI Del Principe voor den aanvang der nieuwe geschiedenis, wat de Esprit des Lois van Mon-TESQUIEU en het Contrat social van ROUSSEAU voor de geschiedenis der Fransche revolutie zijn. Het toont ons de verandering der begrippen van recht, die door de nieuwe toestanden gevorderd werd, afgespiegeld in den geest van een der wijste mannen van den tijd. Met bewondering erkennen wij in het staatsrecht, dat de tractatus ontvouwt, dezelfde beginsels waarvan wij nog heden uitgaan. Nieuwe gevolgtrekkingen hebben wij er uit afgeleid, maar de beginsels zelve hebben wij onveranderd behouden. Wel verdient dan het boek onze aandacht, waarin die zoo lang heerschende begrippen misschien voor het eerst gepredikt zijn.

Vooraf eenige opmerkingen van bibliographischen aard. Zij moeten ons in staat stellen om den toestand, waarin de tekst tot ons gekomen is, en de plichten der kritiek te leesen kennen.

Er bestaan twee uitgaven der werken van PH. VAN LEYDEN. De eerste in folio, Leiden 1516; de tweede in 4°, Amsterdam 1701. De eerste is zoo uiterst zeldzaam geworden, dat het de tweede is, die aan ons onderzoek noodzakelijk ten grond moet liggen. Die tweede uitgaaf is een bloote herdruk der eerste: geen nieuw handschrift stond daarbij den uitgever ten dienste. Het is dus van belang te weten in hoever de nadruk naauwkeurig en te vertrouwen is.

Ik kan weinig zeggen van de bevoegdheid van hem die den druk bezorgd heeft. Hij heette SEBASTIAAN PET-ZOLD en was bibliothecaris van den koning van Pruisen. Maar hij is in dit geval slechts uitvoerder van hetgeen anderen beraamd en voorbereid hadden. De raadsheer in

het Hof van Holland JOHANNES MUNTER, en nog meer FRANS DE VROEDE, burgemeester van Amsterdam, achtten een nieuwe uitgaaf van het boek, waarmeê zij zeer ingenomen waren, gewenscht, en de laatste gaf daartoe zijn apparaat, de vrucht van langdurige studie, aan PETZOLD ten beste. Het leven van den schrijver en de bloemlezing uit zijn werken, de medulla tractatuum, die de nieuwe uitgaaf verrijken, zijn beide van vroede afkomstig; alleen de index rerum is door PETZOLD vervaardigd. Ongelukkig is de index onvolledig, het leven oppervlakkig en verre van naauwkeurig, de medulla zonder kennis uitgetrokken, en meer geschikt om den lezer van het bestuderen der werken zelve terug te houden dan om hem daartoe uit te lokken. Ook is zii niet overal te vertrouwen. VROEDE had zich de taal en den stijl van zijn auteur niet genoegzaam eigen gemaakt, hij vat diens bedoeling niet altijd juist op, en zoo zou hij den lezer misleiden, die zich met de medulla te vreden stelt en ze niet met het tractaat zelf vergelijkt. Om een voorbeeld te noemen. Van LEYDEN had vermeld welke nieuwe belastingen de oorlog tusschen Holland en Utrecht, die in 1375 eindigde, noodzakelijk had gemaakt voor de civitatenses, d. i. voor de ingezetenen van de stad Utrecht. VROEDE begrijpt dit niet, en schrijft in zijn medulla, voor civitatenses, civitates d. i., in den zamenhang van zijn uittreksel, de steden van Holland. Geen geringe of onschuldige fout! Maar wat veel erger is, VROEDE ziet voor het merg aan wat geen merg is; hij geeft daarvoor meer of min merkwaardige bijzonderheden uit, doch het eigenlijke stelsel van den auteur, waarop alles aankomt, laat hij onaangeroerd en onvermeld.

Hetgeen dus de tweede uitgaaf boven den inhoud der eerste bevat is van geen waarde. Al haar verdienste zit in den druk. Deze is veel duidelijker, veel gemakkelijker te lezen dan de eerste. Het tractaat van van leyden is vol aanhalingen uit de Romeinsche en kanonieke rechtsbronnen, uit klassieke en middeneeuwsche auteurs, vol verwijzingen naar hetgeen elders in het tractaat wordt gezegd. Al deze citaten worden, naar oud gebruik, met de beginwoorden aangeduid. En in de eerste editie worden zij door niets van den eigenlijken tekst onderscheiden; alles is gedrukt met dezelfde letter. Ook is de interpunctie schaarsch en niet overal juist. Een aantal verkortingen verwarren bovendien den lezer, die daaraan niet gewoon is. Petzold heeft deze bezwaren uit den weg willen ruimen. Hij geeft alle woorden voluit, hij drukt de citaten cursief, hij zet de zinteekens waar hij meent dat zij behooren te staan. Zoo doende heeft hij de lezers van zijn boek ten hoogste aan zich verplicht.

Maar hoe erkentelijk ik hem voor zijn goede bedoeling ben, ik mag niet verbergen dat de daad niet volkomen aan den wil beantwoordt. Hij heeft niet overal juist gezien wat tekst, wat citaat is, en door ten onpas met cursieve letters te werken heeft hij den zin meer dan eens bedorven. Ook zijn interpunctie laat veel te wenschen over, en maakt hier en daar den zin tot onzin. Ronduit gezegd, petzold verstond den auteur niet, wiens werken hij uitgaf; hij was niet berekend voor zijn taak. Ik wil dit oordeel met een paar voorbeelden staven.

Tot eer zijner ouders getuigt PHILIPS VAN LEYDEN, p. 301, dat zij twee hunner zonen aan de heilige dienst gewijd hebben, "videlicet THEODRICUM POES... et GHERARDUM HOOGESTEART, de quo etc. (volgt een citaat) nec virum fratrem illis adhuc aetate decente jocundis," enz. Dit alles is blijkbare onzin, maar wordt duidelijk als men weet dat de woorden nec virum fratrem tot het citaat behooren en uit den tekst moeten wegvallen. De auteur zegt dan, in zijn eigenaardig Latijn, dat zijn ouders hun beide zonen hebben gewijd, terwijl zij zelf nog in de kracht huns levens waren, "illis adhuc aetate decente jocundis."

Een tweede voorbeeld. In het Latijn van VAN LEYDEN beteekent quare niets anders dan quia. Waarom niet, indien er wel de Franschen, in hun car, de beteekenis van want aan geven? Dit schijnt PETZOLD niet gezien hebben, en bij gevolg moet hij een aantal plaatsen niet hebben begrepen. Hij toont het door zijn interpunctie. VAN LEYDEN had gezegd, p. 88, dat de boeten, door de Romeinsche keizers op sommige vergrijpen gesteld, niet meer tot haar vol bedrag geëischt konden worden, omdat · de rijkdom afgenomen, en het rijk verdeeld en versnipperd was. "Et, quare hodie tales divitiae et abundantiae cessant, (nam scissum est imperium, et quilibet hodie in suis imperat partibus) poenae hujusmodi et consimiles supra positae ad literam servari non possunt," etc. De interpunctie van PETZOLD maakt dezen duidelijken zin onbegrijpélijk. Hij zet een vraagteeken achter cessant. "Et quare hodie tales divitiae et abundantiae cessant?" en hij laat als antwoord op deze vraag volgen; "Nam scissum est imperium" en wat er verder volgt.

Wij moeten dus overal, waar de zin onkenbaar schijnt, beginnen met alle leesteekens weg te denken, gelijk wij overal de citaten naslaan en verifiëren moeten.

Dat zulk een uitgever bedorven lezingen niet terecht brengt, kan ons niet verwonderen. Hij is niet geroepen om een tekst te herstellen, dien hij zoo gebrekkig verstaat. Hij laat dan ook de meest in 't oog vallende drukfouten der eerste uitgave onverbeterd. Op p. 65 staat tweemaal judici voor indici; de zin is gemakkelijk te verstaan en de verbetering ligt voor de hand, maar petzold drukt eenvoudig over wat hij vindt. Op p. 91 staat op een en denzelfden regel confusio labiorum voor laborum, en receptiones voor receptores; ook hier vereischt de verbetering naauwelijks eenig nadenken, maar petzold drukt zonder nadenken den onzin over. Dat de schrijver de XII Cas-

saribus sustonius en niet sindonius heet (p. 171) is hem niet ingevallen r hij houdt zich aan de lezing der eerste uitgaaf. En toch heeft diezelfde man niet geschroomd hier en daar, zonder aanwijzing, te veranderen, doorgaans wat geen verandering behoefde. "Quis venerandam canitiem, (lezen wij p. 206) Gherardi, procedentis Alewini de stirpe, pro studio reipublicae undique circumspectam,... successoribus innotesceret, si" enz. Innotesceret voor notam faceret is slecht genoeg, maar niet slechter dan de Latiniteit van den auteur doorgaans is. Dat hij zóó en niet anders geschreven heeft blijkt bovendien uit twee andere plaatsen, waar hij dezelfde bewoordingen aanhaalt: p. 238 en 382. Desniettegenstaande schrijft PETZOLD voor "quis venerandam cahitiem circumspectam," ,, qui veneranda canities circumspecta" --- een schrijfwijs die met den stijl van onzen auteur in vollen strijd is. Maar, hoe onjuist deze eigendunkelijke. verandering moge zijn, zij laat althans den zin onvervalscht. Op een andere plaats wordt zelfs deze niet ontzien. VAN LEYDEN had geschreven: "Libris civitatum in felicem memoriam horum scribuntur nomina, qui murorum constructionibus studia sacra applicarunt" (p. 43). PETZOLD leest verkeerdelijk in en felicem aaneen, hij mist nu de praepositie, en voegt daarom ad in den tekst, zoodat wij .. ad inselicem memoriam" te lezen krijgen, juist het tegenovergestelde van wat de auteur bedoeld en geschreven had.

Ik zal het bij deze enkele voorbeelden laten; het zijn weinige uit vele, maar zij zijn toereikend, geloof ik, om te bewijzen dat wij ons alleen bij gemis aan de oorspronkelijke uitgaaf met den nadruk van PETZOLD kunnen behelpen. Gezag heeft die nadruk volstrekt niet.

En welk gezag heeft de eerste uitgaaf wan 1516? Wie was de uitgever van deze, wat voor een handschrift heeft hij gevolgd? Mogen wij ons verzekerd houden, dat wij hier den tekst onvervalscht, zoo als van leyden hem ge-

steld had, en tamelijk naauwkenrig afgedrukt, voor ons hebben? Van de beantwoording dezer vragen hangt zoo veel af voor de kritiek en voor de waardering van den tekst, dat ik het een gelukkig toeval acht dat mij te dien opzichte tot zekerheid heeft doen komen.

De uitgever is zekere jodocus franconis, natione Leydius; hij draagt zijn werk op aan vincentius cornelii, en verklaart, in de opdracht, dat hij op aansporing van dezen de uitgaaf ondernomen heeft; over het handschrift of de handschriften, die hem daarbij ten dienste hadden gestaan, laat hij zich niet uit. VINCENT CORNELISSEN is als staatsman bekend; onder KAREL V bekleedde hij het gewichtige ambt van financiemeester van Holland en Zeeland, en door de landvoogdes MARIA van Hongarije werd hij, nevens de voornaamste staatsdienaars, in verschillende onderhandelingen gebruikt. Maar dit verklaart ons nog niet, waarom hij een uitgaaf der werken van PHILIPS VAN LEYDEN wenschelijk achtte. Wij vinden de verklaring hiervan in een reeks documenten in de kerkelijke historie en oudheden van v. H(EUSSEN), III. 817, 841, afgedrukt. Daaruit vernemen wij, dat zekere BARTHA FRANCKEN, die volgens erfrecht patronesse en collatrice was van eenige kanunniks prebenden en vicariën, en daaronder ook van die, welke onze PHILIPS VAN LEYDEN gesticht had, haar rechten wettig gecedeerd en getransporteerd heeft aan niemand anders dan onzen vincent cornelissen. Geen wonder dus dat deze de werken van den auteur, wiens stichting hij beheerde, aan het licht wilde brengen. Geen wonder, dat hij daartoe joost francken opwekte, want deze zal wel van de familie van BARTHA FRANCKEN geweest zijn. En de FRANCKENS waren na verwant aan de van Leydens. moeder van onzen PHILIPS Was CHRISTINA FRANKENSdochter "CHRISTINA de filiis FRANCONIS," zoo als de auteurous. zelf bericht (p. 301).

En welk handschrift zal nu voor den druk gebruikt zijn? De gissing ligt voor de hand, dat de autograaf van den schrijver in de familie bewaard gebleven, en ten slotte in handen van vincent connelissen gekomen kan zijn. Maar wij behoeven ons niet met gissingen te vergenoegen. Wii bezitten het testament van PHILIPS VAN LEYDEN; het berust in originali in het archief van de stad Leiden, en staat hoofdzakelijk afgedrukt in de Historia episcopatuum van v. H(EUSSEN), I. p. 469 sq. Bij dat testament wordt bepaald, dat de na te laten boeken van den auteur, ten gebruike der geleerde wereld, voorloopig in het huis, dat hij bewoonde, bijeen zullen blijven, totdat een geschikter bewaarplaats daartoe zal zijn ingeruimd. Gelukkig bevat het testament een beschrijving van dezen boekenschat; één der banden verdient in het bijzonder onze aandacht; de uitvoerige titel luidt aldus: "Tractatus qui intitulatur de cura Reipublicae et sorte Principantis, cuius procemium, citans ad labores et exercitium, incipit: cum me juvenem et immeritum, et Tabula ejusdem Tractatus, quae incipit: quia felix propagatur", cum Tractatu modico de formis et semitis Reipublicae utilius et facilius gubernandae, qui incipit: prudentibus et industriosis, viris; Tractatus de modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandae, qui incipit: Glorioso et felici militi; cum regula Sti. Benedicti: in uno volumine."

Er is geen twijfel aan of dit handschrift heeft aan de uitgaaf van 1516 ten grondslag gelegen. Behalve de werken van van leyden vinden wij daarin, even als in de gedrukte uitgaaf, den tractatus de modo et regula rei familiaris utilius et facilius gubernandae, die niet van onzen auteur, maar van zekeren Beenardus is, en dien francken met zijn gewone onachtzaamheid met de rest heeft overgedrukt, omdat hij hem met de overige in 66n band bijeen vond. Wij moeten ons nog verwonderen, dat hij althans de

regula Sti Benedicti heeft weggelaten. Dat die niet van van leyden kon zijn heeft hij toch zelf ingezien.

De handschriften, door onzen auteur nagelaten, zijn sedert lang verloren. Orlers, die in zijn Beschrijving van Leiden er van gewaagt, zegt bl. 19 naif genoeg: welcke bibliotheecque als noch in wesen gheweest soude zijn,.... indien sulcx niet van eenige, niet al ten grooten genegentheyt totte geleertheyt ende voortplantinge derselver gehadt hebbende, niet en ware verhindert geweest, mette wechneming ende verduysteringe derselver Boeken, hetwelcke inder waarheyt grootelick te beclagen is". Of francken het handschrift, dat hij gebruikte, nog in de bibliotheek aangetroffen, dan wel van een oneerlijken bezitter bekomen heeft, moet onzeker blijven. Eveneens waar het na de uitgave beland is.

Maar een ieder begrijpt, van hoeveel belang het voor ons is te weten, dat aan de uitgave een autograaf ten grondslag ligt. De uitgever verzekert dat zij "accuratissime impressa, summo studio diligentiaque castigata atque recognita" is: wij hebben geen reden om aan zijn goede trouw te twijfelen, en wij mogen bij gevolg aannemen, dat de tekst althans niet opzettelijk vervalscht zal zijn. De kritiek moet dus voorzichtig wezen met haar emendaties; zij moet veel van hetgeen niet wel te verklaren en naauwelijks bij gissing te begrijpen is, op rekening der Latiniteit van den auteur stellen, en niet door diep ingrijpende veranderingen verstaanbaar trachten te maken wat de schrijver onduidelijk gesteld had. Ik mag bij ondervinding spreken. Veel wat mij bij het eerste aanzien stel-· lig bedorven voorkwam vond ik elders door den auteur met dezelfde woorden herhaald, en dus boven alle verdenking verheven.

Zulke herhalingen en aanhalingen van hetgeen vroeger gezegd is geven ons het beste hulpmiddel voor de kritiek

van den tekst aan de hand. Zoo als ik zeide, doorgaans bevestigen zij de lezing der eerste uitgaaf; soms echter toonen zij ons dat er een fout is ingeslopen, en dan helpen zij ons deze verbeteren. Zoo lezen wij, p. 206: "laudandum medium, quo idem bonitatis, quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat publicae virtutis incentivum." Indien wij één woord, bonitatis, schrappen, krijgen wij een goeden zin: "men moet het middel prijzen, waardoor iemand dezelfde aansporing tot publieke deugd, die hij levend aan hen die hem zagen gegeven had, na zijn dood aan hen die van hem lezen blijft geven." Maar er behoeft geen woord geschrapt te worden, het is genoeg het te verplaatsen. Een aanhaling op p. 238 leert ons, dat de auteur geschreven had: " laudandum medium, quo idem quod vivus videntibus, hoc mortuus legentibus dat bonitatis et publicae virtutis incentivum." En hieruit zien wij met één, hoe weinig kritiek de uitgever bij zijn arbeid gebruikt heeft; hij vond zeker het woord bonitatis op den kant aangeteekend, en hij laschte het onnadenkend ter verkeerde plaatse in. Hetzelfde is gebeurd op p. 212; daar had gestaan ,, et sic finis competens rem ab initio turbidam venerando coloravit aspectu." Cf. p. 287. Later veranderde de schrijver naar het schijnt, "fin's competens" in "Benedictus Deus"; de uitgever nam onnadenkend de oorspronkelijke en de verbeterde lezing beide in den tekst op, en maakte daardoor de n geheelen zin onbegrijpelijk: "et sic Benedictus Deus finis competens rem ab initio turbidam venerando coloravit aspectu".

Het zal uit de aangehaalde voorbeelden nu duidelijk zijn geworden, welke soort van fouten wij onderstellen kunnen dat in den tekst zijn ingeslopen. Namelijk zulke fouten, als een onbevoegd en onachtzaam uitgever van zelf begaat. Wij moeten verdacht zijn op verkeerd ingevoegde, op uitgelaten, op verkeerd gelezen en op verschreven woor-

den. Gelukkig zijn juist zulke fouten het gemakkelijkst te erkennen en het zekerst te verbeteren. Op p. 201 lezen wij, hoe vaderlijk Graaf willen voor de Westfriesen placht te zorgen: "Per praemissa recolitur reverendissima memoria Domini Comitis Guilliam nunc regnantis, qui etc." De Graaf die thans regeert, terwijl PH. VAN LEYDEN schrift, is WILLEM V. Daarom schrijft DE JONGE, in zijn verdienstelijk werk over de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten, bl. 54, aan dezen willem de geprezen zorgvuldigheid toe; maar hij heeft voorbijgezien, dat van een regerend vorst de memorie niet geroemd kan worden. auteur had blijkbaar geschreven "memoria Domini Comitis Guilliam, avi nunc regnantis." WILLEM III is de welbekende beschermheer der Friesche boeren, en hij wordt herhaaldelijk door van LEYDEN als den "avus nunc regnantis" aangeduid.

Op een andere plaats vermoed ik een soortgelijke lacune. Ik spreek er van omdat de plaats U reeds bekend is uit de discussie over de groote Ridderzaal in den Haag.

In een betoog, dat in rechten de vrouwen met meer zachtheid behandeld moeten worden dan de mannen, ook omdat zij eer te verleiden zijn, en omdat "ubi periculum facilius sit, major est adhibenda cautela," lezen wij onmiddelijk hierop volgende :"Hinc ad respectum multimodum Palatii de Haga, quod consilio et cura bonae memoriae Magistri GERARDI DE LEYDEN aedificatum est, qui fundationem etiam posuit in magna parte canonicatum ibidem." (p. 260) Wie den zamenhang tusschen het voorgaande en volgende in deze redenering ontdekken kan, moet scherper zien dan ik. Maar vervolgen wij de redenering van onzen auteur. Dezelfde GERARD VAN LEYDEN heeft verbodsbepalingen tegen het uitroeien der bosschen en tegen het uitvoeren van turf aangeraden, uit vrees dat anders eerlang gebrek aan brandstof zou ontstaan. De zamenhang tusschen deze maatrege-

len en den stelregel "ubi periculum facilius sit major est adhibenda cautela," is duidelijk genoeg. Lezen wij daarom: "Hinc ad respectum multimodum aedificantis Palatii de Haga, quod aedificatum est," enz. De constructie is dan zeker gedraaid en omslachtig, maar niet te erg voor onzen auteur, en de zin loopt ten minste logiesch voort. Mocht er nog twijfel bestaan aan de juistheid der gissing, een andere plaats komt haar bevestigen. In de tabula tractatus, p. 380, zegt van leyden, dat hij hier, ter aangehaalde plaatse, gehandeld heeft: "de respectu felici aedificantis in Haga."

Dat het Latijn van onzen schrijver niet klassiek, zijn woordenkeus vreemd, en zijn stijl gemaniereerd is, zal na de aangehaalde proeven wel niet opzettelijk bewezen moeten worden. Maar nog één sterk sprekend voorbeeld wil ik er ten slotte van aanhalen. Op p. 273 lezen wij: "Nec quis ad ordinatam caritatem taliter inardescat, ut non jure aut honestate committenda committat." Niemand blake zoo zeer ad ordinatam caritatem, dat hij dingen doe die met recht en betamelijkheid in strijd zijn. Wat beteekent hier ordinata caritas? Ik geloof dat ik u verrassen zal, als ik u verzeker, dat het niets anders dan eigenliefde wil zeggen. Er valt niet aan te twijfelen. Op eene andere plaats, p. 365, worden wij hierheen verwezen om te vernemen ,, qualiter intelligitur illud commune: ordinata caritas a se incipit." Ordinata caritas is dus de charité bien ordonnée van het spreekwoord. En inderdaad, wel ingericht heet altijd bij van leyden, niet bene ordinatus, maar ordinatus alleen. "In ordinatis patriis" beteekent in welingerichte staten, p. 206; daartegenover staat "patria inordinata," p. 165, een slecht ingericht rijk. Het spraakgebruik, hoe vreemd en eigenaardig, wordt dus consequent vol gehouden. Wij leeren hieruit, dat wij niet te spoedig aan bedorven lezingen moeten gelooven; de schrijver heeft

16

zulk een eigenaardigen stijl, dat het gezonde van het bedorvene bij het eerste aanzien moeilijk te onderscheiden is. Met dat al hebben de tekstkritiek en de tekstverklaring geen onoverkomelijk bezwaar. De eerste uitgaaf is voor een vrij goede copie van des schrijvers handschrift te houden; van geen klassiek auteur der oudheid berust de tekst op zulk een vasten grond. Het spraakgebruik is zeker afwijkend van het gewone, maar de vele herhalingen en verwijzingen geven ons vaak de juiste verklaring aan de hand. Een philoloog, die in kritiek en interpretatie tamelijk geoefend is, mag zich vleijen dat hij de werken van van lenden met eenige inspanning voldoende zal kunnen uitleggen. Cruces interpretum blijven er zeker in genoegzamen getale over; maar welk middeneeuwsch auteur is daarvan volkomen vrij?

Van de woordenkritiek gaan wij over tot het beschouwen van den inhoud van het boek.

De eerste vraag, die zich hierbij voordoet, betreft den tijd, waarop van leyden zijn hoofdwerk geschreven heeft. Daarover zijn onze antiquaren het niet eens; de een zegt, dat de tractatus geschreven is terwijl willem V regeerde; anderen beweren, dat hij geschreven is toen willem reeds krankzinnig was, en albrecht de regering als Ruwaard waarnam. *) Beide meeningen laten zich verdedigen. Aan willem V is de tractatus toegeëigend: "Illustri et potenti Principi, Duci wilhelmo de Bavaria, Comiti Hollandiae," zoo luidt de aanhef. Daaruit moeten wij opmaken, dat de tractatus van vóór 23 Junij 1356, den sterfdag van margabeta van Henegouwen, dagteekent, want sedert heet willem niet bloot Comes Hollandiae, maar Comes Hannoniae et Hollandiae. Dit vermoeden wordt ten volle bevestigd door het bericht des schrijvers, in het Prohemium van de

^{*)} Vgl. mebenan, Vergelijking der Gemeenebesten door Hugo de Groot, III. bl. 827.

later geschreven Tabula tractatus, p. 306, waar wij lezen, dat het hoofdwerk was toegewijd: "Duci wilhelmo de BAVARIA, Comiti tunc Hollandiae, et nunc ad Hannoniae promoto Comitatum." Alle twijfel schijnt door deze duidelijke getuigenis van den schrijver zelven weggenomen.

Maar de inhoud van het werk is met deze getuigenis in strijd. Op een aantal plaatsen komt willem V als krankzinnig voor, en Albrecht als regerend Ruwaard. Er wordt gedoeld op gebeurtenissen die eerst na 1370 zijn voorgevallen; er wordt zelfs een breede beschrijving gegeven van den oorlog met Bisschop Arnold van Hoorn, in 1374, en van den watervloed van 1375. Bewijst dit niet ontegenzeggelijk dat het boek van later dagteekening is, dan de schrijver voorgeeft?

De oplossing dezer schijnbare tegenstrijdigheid is zeer eenvoudig. De tractatus is oorspronkelijk geschreven ten behoeve van willem V, ongeveer het jaar 1355. Maar de schrijver heeft twintig jaren lang aan zijn werk voortgearbeid, gedurig zijn eerste opstel vermeerderd met de nieuwe levenswijsheid, die de ervaring hem leerde, gedurig de oude stellingen en lessen aanbevolen door nieuwe voorbeelden, die hem gaande weg voorkwamen. Zoo is dus het werk, gelijk het voor ons ligt, voor een goed gedeelte eerst onder albrecht geschreven, maar oorspronkelijk is het toch ontworpen en opgesteld onder willem V.

Uit deze omstandigheid moeten wij den gebrekkigen zamenhang van het geheel verklaren, die ons anders allicht aan de zuiverheid van den tekst zou doen twijfelen. Het is de schrijver zelf, die den natuurlijken gang der redenering afgebroken en als verlamd heeft door het inlasschen van opmerkingen en voorbeelden, die, op zich zelf belangrijk, in het verband niet passen, en de strekking van het geheele betoog over het hoofd doen zien. Een voorbeeld zal dit alweer het best aantoonen.

De strekking van Casus XLIX is hoofdzakelijk om te bewijzen, dat het getal ambtenaars niet uit gunst bovenmatig vermeerderd moet worden, maar overeenkomstig de behoeften van de dienst bepaald moet zijn; verder dat de vorst, die daartegen gezondigd heeft, niet moet schromen zijn dwaling te herstellen: gelijk hij in het algemeen alles herroepen moet, wat hij kwalijk heeft verordend. wordt vervolgens afgeleid, dat, als een vorst aan een stad een privilegie heeft geschonken, houdende: "dat wat schepenen en raden ten nutte der stad zullen keuren, vast en gestade zal wezen," en die stad later een kwaad gebruik van dit voorrecht maakt, de vorst met volle recht het ondienstige geschenk mag terugnemen. Hierop volgt: "Et ex privilegio praedicto magnam vidi in Walacria reipublicae vacillationem in absentia et aegritudine Principis nunc regnantis; nec Curator admissus [d. i. ALBRECHT], ut debuit, curam gessit Et facilis ac exhibita admissio sine ordine Curatoris origo fuit magni dedecoris, postea Patriis incumbentis.... Et sicut nemo cupit opprimi, sic nemo juvenes eligit Duces, eo quod constat eos non esse prudentes." Gij ziet, deze uitval tegen ALBRECHT, den jeugdigen en onbekwamen ruwaard, kan eerst later ingelascht zijn. Van LEYDEN behoorde tot de partij, die zwarigheid gemaakt had om den jongen vorst als momber van zijn broeder te erkennen; hij zelf was bij den ruwaard in ongenade gevallen, en hij wreekt zich nu door het uitspreken van dit af keurend oordeel over het nieuwe bewind. Maar eerlang toonde Albrecht, dat hij geschikter en bekwamer regent was dan hij aanvankelijk had doen gelooven, hij toonde. zich tevens billijker en gunstiger jegens van leyden. Van daar een nieuw invoegsel in den tekst. Niemand, had hij gezegd, kiest jonge vorsten, "quod constat eos non esse prudentes." "Sed hoc intellige (voegt hij er nu bij), si juvenes sint moribus, non actate." Immers jonge menschen, met

verstand en beleid toegerust, zijn voortreffelijk; dit blijkt uit een aantal bijbelspreuken die aangehaald worden, en bovendien uit de ervaring. "Qualis enim fuerit ille juvenis, Curator effectus demonstravit." Dit besluit is met het voorafgaande in openlijken strijd, en zou onverklaarbaar wezen, indien wij niet hadden opgemerkt, dat de tekst, zoo als hij thans voor ons ligt, uit brokstukken van verschillende dagteekening samengesteld is.

Ik betreur het, dat de oorspronkelijke redactie, het eerste eenvoudiger opstel, niet bewaard is gebleven. Hoe hooge waarde ik hecht aan de vele bijzonderheden, waarmeê de schrijver zijn tractaat allengs verrijkt heeft, nog meer gewicht hecht ik aan het algemeene zijner redenering, aan het wezenlijke van zijn stelsel. Dit stelsel is tot nog toe als begraven gebleven onder den overvloed van bijwerk, waarmeê de schrijver het heeft opgesierd. Het eigenlijke oogmerk van zijn geschrift is voorbij gezien, omdat hij de aandacht der lezers op allerlei bijzaken heeft afgeleid. Het eerste opstel ging zeker met minder omwegen op het hoofddoel af. Maar het baat niet te verlangen naar hetgeen voor goed verloren is. Want dat het stuk, hetwelk zeker eens in de kanselarij van den vorst, aan wien het was opgedragen, berust heeft, nog ergens verscholen zou liggen, durf ik niet hopen. - Maar heb ik wel recht zoo stellig te spreken over een eerste redactie, wier bestaan ik slechts waarschijnlijk gemaakt, niet bewezen heb? Het bewijs voor haar bestaan meen ik te vinden in de catalogus van de bibliotheek des schrijvers, die ons reeds vroeger van dienst is geweest. Behalve het volledige handschrift, waarvan ik den titel boven heb opgegeven. vinden wij er nog vermeld: "Tractatus abbreviatus, missus illustri et potenti Principi, Duci WILHELMO de Bavaria Comiti Hollandiae." Abbreviatus beteekent hier niet "verkort uit een lijviger werk" - wij weten dat de auteur zijn uittreksel "tabula tractatus" betitelt — maar eenvoudig "kort", in tegenstelling met de latere uitbreiding. De Latiniteit van onzen schrijver laat deze uitlegging volkomen toe, en de nadere aanduiding "missus wilhelmo de Bavaria" is alleen op het oorspronkelijke opstel toepasselijk. Wij erkennen dus in het hier beschreven boek een copie van dit eerste opstel, die de auteur zich zeer natuurlijk bewaard had.

Wij hebben ons door het tot nog toe verhandelde den weg gebaand tot een juist begrip van het doel en den inhoud van den tractatus. Doch eer wij ons daar mee gaan bezig houden, zal het nog noodig zijn, van den schrijver en zijn verhouding tot de geschiedenis van zijn tijd te spreken.

PHILIPS VAN LEYDEN was de jongste van vijftien kinderen, waarvan er zes jong gestorven waren, en negen tot mannelijken leeftijd opgroeiden. Hij verloor zijn ouders vroeg; volgens hun wensch werd hij voor de geestelijke dienst opgeleid, bepaaldelijk door de zorg van een zijner broeders, gebard, genaamd hoogestraet, pastoor te Noordwijk (p. 801.) Zijn ouders waren gegoed. Zijn geslacht was aanzienlijk *). De tak, waartoe hij behoorde, noemde zich de Gobburgen, naar gobburg zijns vaders moeder, maar was gesproten uit den vermaarden stam, waaruit onder anderen ook pieter van leyden afkomstig was. Het familiewapen, wordt ons verzekerd, wijst deze verwantschap uit, die buitendien om andere redenen waarschijnlijk is †). Pieter van leyden is vooral door zijn stichtingen bekend. Hij was

^{•)} Zijn vader schijnt in 1804 schepen van Leiden geweest te zijn. Zie Jhr. RAMMELMAN ELZEVIER, Inventaris van het archief der gemeente Leiden, I, bl. 164.

^{†)} VAN LEEUWEN, Beschr. van Leiden, bl, 438. Er berust in het archief der stad Leiden, een genealogie der van leidens, door vincent coeneliszen ontworpen, en door jan van hout aangevuld. Ook daarin is de verwantschap van pieter en van philips wel ondersteld, doch niet aangewezen.

ongeveer het jaar 1315 klerk, dat is beambte aan de kanselarij, van WILLEM III. In de stadsgeschiedenis van Leiden beslaat hij een eervolle plaats. Maar het is hier de plaats niet om over hem uit te weiden. Alleen merk ik op, dat, zoo ik mij niet, bedrieg, Mr. GERRIT VAN LEYDEN, dien wij reeds als een der stichters van de Haagsche ridderzaal, en als klerk van Floris V. ongeveer 1280 hebben leeren kennen, een oudere broeder of een oom van dezen was *). Zeker is het, dat de hoog geprezen Mr. GERRIT ALEWIJNS, die onder WILLEM III, WILLEM IV en WILLEM V jaren lang denzelfden post van klerk bekleed heeft, zijn zwager was †). Het geslacht, waartoe PHILIPS behoorde, was dus een echte klerken-familie. De studie van het Romeinsche en Canonieke recht, de routine der kanselarijzaken, de kennis der hofgebruiken en regeringstraditiën erfden in dit geslacht van den een op den ander over. Van al zijn voorgangers gewaagt PHILIPS met roem; van niemand echter zoo herhaaldelijk en zoo eervol als van GERRIT ALEWIJNS, aan wien hij misschien zijn opkomst en zijn zitting in 's vorsten raad verschuldigd is geweest. Opmerkelijk is het, dat hij op meer dan 66ne plaats GERRIT ALEWIJNS prijst zonder hem te noemen, maar met verwijzing naar elders waar de naam voorkomt. Sprekende van een plan, dat bij 's vorsten raad in behandeling was genomen, om een maximum te bepalen, waarboven de geestelijke provisoren niet beboeten mochten, zegt hij, p. 199: "et isti magis et principalius "insistens fuit ille de quo supra," daar en daar. Slaan wij de bedoelde plaats op, dan vinden wij er GERBIT ALE-WIJNS genoemd. Elders gewagende van een bevel, door WILLEM V uitgevaardigd, dat de ingezetenen der naburige

^{*)} In zijn testament (bij v. mieris, II. 174) spreekt pieter van leyden van een overleden broeder gerard, en bestemt hij een vruchtgebruik aan Ver aechte van leyden. Nu had Mr. gerard van leyden een dochter, die aecht heette. Zie van mieris, I, 477.

t) Blijkens het hier boven aangehaalde testament van P. v. L.

plaatsen die van Naarden zouden helpen om de in 1350 door de Hoeken verbrande stad op nieuw met wal en gracht te bevestigen, voegt hij er bij "et huiusmodi munitionis fundamuntum fuit ille, de quo scriptum est supra," de verwijzing wijst alweer op GERRIT ALEWIJNS. Was het misschien, toen hij dit in den eersten tijd van Hertog ALBRECHT te boek stelde, niet geraden openlijk den lof van dien voorstander der gevallen staatspartij te verkondigen?

De jonge PHILIPS werd met meer dan gewone zorg opgevoed; hij leerde meer dan noodig was om pastoor te worden. Ten einde zich nog verder te bekwamen, reisde hij naar de universiteit van Orleans, die weinige jaren te voren al de privilegiën van die van Parijs had gekregen, en die, naar het schijnt, vooral door Nederlanders werd bezocht *). Hij keerde van daar naar Holland terug, toen het sneuvelen van WILLEM IV in Friesland, de onzekerheid der erfopvolging en de strijd tusschen MARGARETA en haar zoon willen het volk beroerden, en met weemoed deden terugzien naar de gulden tijden van WILLEM III, den goeden. Onder deze omstandigheden schreef hij zijn tractatus, en bood hij het den landsheer aan. Waarschijnlijk verwierf hij daarvoor tot loon den toegang tot 's vorsten raad. Hij zelf zegt van WILLEM V, p. 238: "Iste est qui primus me vocavit ad labores publicos, cuius panem tempore longiore comedi." En bij een brief van October 1356 gelast de Hertog den Rentmeester Bewesterscheld in Zeeland, "alle jaer Mr. PHILIPS VAN LEYDEN, Onsen Clerc, Deken ", van St. Pieters, in Middelburch 50 goede oude schilden" uit te betalen, "di wi hem gegeven hebben totter tijt, dat wi hem versien hebben van der Dekenyen voirsz." (VAN MIERIS, III. 5). Nog eer ditzelfde jaar verstreken was, wachtte hem grooter eer en rijker voordeel. Op een

^{*)} Zie de opdracht van den tractatus, p. 1-2.

jaarwedde yan 100 oude schilden werd Mr. PHILIPS VAN LEYDEN, ,, onsen getrouwen Clerck, genomen ende ontfaen met grooter voorsienicheden ons ende ons Raets saken ende ons lands te bewaren ende te bedriven in den Hof van Romen" - dat is te Avignon (VAN MIERIS, III. 14). Met welk bepaald doel hij daarheen gezonden werd, blijkt niet; hij bleef er zich ophouden tot na het ongeval zijns meesters. Maar diens monber, de Ruwaard, heeft er hem niet gehandhaafd, hij heeft hem zelfs aanvankelijk zijn jaarwedde niet betaald, op grond dat de prebende, aan het canonicaat van St. Maria van Condé verbonden, waarmeê hem WILLEM V tijdens zijn missie begiftigd had, (van miers, III. 20) daarvoor in plaats was gekomen. Over die geldzaak en over de onrechtvaardigheid van ALBRECHT komt nog wat voor in den tractatus. Ons boezemt het geen belang in. Genoeg dat het onrecht spoedig hersteld werd. In Januarij 1359 schonk hem de Ruwaard het canonicaat van St. Pieter te Middelburg, en gelastte ter zelfder tijd hem het jaargeld daarenboven te betalen (van mieris, III. 74). Maar al noemt hij hem ook in de open brieven, die hij daarvan gaf, zijn klerk, hij schijnt hem niet in zijn raad gebruikt te hebben. Zoo veel wij kunnen zien, was PHILIPS in de eerstvolgende jaren buiten alle wereldlijke bediening.

Hij heeft dien vrijen tijd vooral aan het voltooien van zijn tractaat besteed; vele inlasschingen in den oorspronkelijken tekst dagteekenen uit deze jaren; en ook de tabula tractatus is omstreeks dezen tijd geschreven, blijkens het prohemium, waarin de schrijver zich kanunnik van St Marie van Middelburg en licentiaat in decretis noemt. Immers den graad van licentiaat had hij, naar het schijnt, tijdens zijn missie te Avignon, aan de Universiteit te Orleans gehaald. Doctor decretorum werd hij eerst in 1369 te Parijs. Den juisten tijd zijner promotie bericht hij ons zelf; hij zegt, p. 148, dat hij over zekere quaestie gedisputeerd heeft

"Parisiis, tempore Doctoratus mei, anno LXIX, die lunae "post Aegidii," dat is dus, kort na den laten September.

Kort daarop werd hij nog eens tot de regering geroepen. Toen de jeugdige ARNOLD VAN HOORN in 1371 bisschop van Utrecht werd, verkoos hij Mr. PHILIPS VAN LEY-DEN tot zijn vicaris *). De post was eervol en gewichtig, maar alles behalve aangenaam. De aarstdeken zweden VAN UTERLO, die met VAN HOORN naar het Bisdom had meêgedongen, vroeger een beguustiger van van LEYDEN, werkte hem voortaan met alle kracht tegen, omdat de nieuwe vicaris de bisschoppelijke rechten, ten nadeele van de aanmatiging van den aartsdeken, weer ten volle herstellén wilde. Ongelukkig had hij een witten voet bij den Paus en kon hij dus den vicaris en den bisschop gedurig moeilijkheden berokkenen. Wij zullen niet herhalen wat van LEYDEN daarover bericht (cf. p. 281, p. 100 sq.). Gelukkig voor hem wenschte juist in dezen tijd de Ruwaard zijn geliefde Hofkapel aan de jurisdictie van den Bisschop onttrokken te zien, en koos hij onder anderen ook PHILIPS VAN LEYDEN, om dit te Avignon bij Z. H. te gaan uitwerken. Zoo kon deze tevens zijn eigen zaak aan het Hof van Rome bepleiten. Voor zijn meester kreeg hij slechts ten halve het begeerde gedaan. Een latere bezending, waaraan hij geen deel nam, slaagde twee jaren later meer naar wensch. (Cf. p. 282, p. 250.)

Intusschen bleef hij steeds vicaris van den bisschop van Utrecht, Hij moet zich als zoodanig niet op zijn plaats hebben gevoeld gedurende den oorlog, dien het Sticht in 1374 het Graafschap plotseling aandeed, en welks hoofdfeiten hij in zijn werk — hoewel zij er niet te pas kwa-

^{*)} Dat van Leyden reeds vroeger, onder Bisschop Jan van veenen-Burg, in gewichtige aangelegenheden gebruikt werd, blijkt uit het charter, dat door het *Hist. Genootschap*, in zijn kronijk, XIII. bl. 169 volgafgedrukt is.

men — beschreven heeft (p. 209 sq.). Onbewimpeld laakt hij den onverwachten en bijna verraderlijken aanslag op Woerden, waarmeê de oorlog aanving. Volmondig prijst hij daarentegen de vaderlandsliefde der Hollandsche en Zeeuwsche edelen en poorters. Hij gevoelde zich Hollander, en hij toont het in zijn verhaal.

Wanneer hij opgehouden heeft vicaris te wezen, is onzeker; denkelijk toen van hoorn in 1378 naar Luik verplaatst werd. De laatste jaren zijns levens bracht hij te Leiden, in een vrij aanzienlijk huis nabij het kerkhof van St. Pieter, door. Van zijn verblijf aldaar zijn geen bijzonderheden bekend. Hij zal voortdurend aan zijn geliefde werken gearbeid hebben. Enkele stukken daarvan kunnen niet wel vroeger geschreven zijn. En een uittreksel, onder den titel van "tractatus de formis et semitis Reipublicae "utilius et facilius gubernandae", dagteekent zeker van na zijn tweede zending naar Avignon, want hij noemt zich daarin Canonicus Trajectensis, welke waardigheid hij eerst gedurende die missie bekomen had (p. 282). Hij stierf 9 Junij 1382 *).

Zietdaar het weinige dat van het leven van onzen auteur bekend is. Het is bijna uitsluitend uit zijn eigen geschriften opgemaakt. Had hij niet geschreven, wij zouden even weinig van hem weten als van GERRIT ALEWIJNS en van PIETER en GERARD VAN LEYDEN, en van zoo veel andere stichters van den modernen staat, die roemloos voor de nakomelingschap gearbeid hebben.

Niet zonder reden prijst daarom onze schrijver de annalisten, zonder wier arbeid de roemwaardige daden ongekend voorbij zouden gaan. "quid laudis, quae memoria, "quis honor Comitibus Hollandiae superesset, nisi felix "coenobium sancti ADALBERTI in Egmonda et monastica vita

^{*)} Mededeeling van den heer RAMMELMAN ELZEVIER, in den Navorscher, VI. bl. 868.

"pro tempore illorum facta, et deinde brevi compendio 10.
"DE BEKA presbyter vigiliis aeternasset (p. 206)." Hij verdient denzelfden lof, dien hij aan anderen toezwaait. Hem, niet minder dan den annalisten, danken wij de kennis die wij van deze tijden bezitten. Zijn geschriften vermelden niet maar wat toevallig gebeurd is, zij leeren ons den noodzakelijken gang der geschiedenis kennen. Zij leeren ons begrijpen wat anderen oppervlakkig verhalen.

Wij zullen ons niet met al de werken van PHILIPS VAN LEYDEN bezig houden; wij willen hoofdzakelijk den tractatus in behandeling nemen. De kleinere geschriften hebben voor ons geen waarde dan in zoo ver zij het groote werk ophelderen.

Het eerste onderzoeken wij het doel, dat de schrijver met zijn boek beoogde. Hij ontvouwt het ons zelf in de Tabula tractatus, waarover wij vroeger spraken. Hij schikt daarin de behandelde onderwerpen onder vaste rubrieken; de vierde (p. 343) draagt ten opschrift: "de injuste petitis, quorum nec valet donatio." Hij begint ze aldus: "Totius providentiae status et regiminis nunc incipit medulla;" al het overige is maar bijzaak, op deze ééne rubrica komt het voornamelijk aan. "Sileat vulgaris clamor: Principes minores injuste donata per eos non posse legitime revocare.... Et hic clamor huius operis causa fuit impulsiva." Dus het doel, waarmeê de tractatus geschreven is, is geen ander dan te bewijzen, dat een vorst terug mag nemen, wat hij onrechtmatig weggeschonken had. De clamor publicus verhief zich edaartegen; om hem tot zwijgen te brengen, moest de tractatus dienen. Herhaaldelijk komt de auteur dan ook tegen dien clamor, publicus op.

Om het doel te beter te bereiken spreekt hij, de jeugdige klerk, niet uit eigen naam. De Universiteit van Orleans, de "Reverendissima Universitas et felix collegium

Doctorum et Scholarium studii Aurelianensis," spreekt bij monde van haren bajulus, die aan haar borsten is opgekweekt. De opdracht voor den tractatus, waarin de Universitas tot Hertog WILLEM het woord richt, is voor het juiste begrip van het boek van het hoogste belang. Zij begint aldus: "Illustri et potenti Principi, Duci WILHELMO de Bavaria, Comiti Hollandiae, praesens opusculum cum salute. Dudum nobis innotuit [vos] vestrae juventutis et tenerioris aetatis interventu enormia quaedam et ultra vires patrimoniorum detrimenta suscepisse, atque per importunitatem petentium et vos vexantium sine pudoris velamento non concedenda tribuisse. Et cum donare generi perditionis asscribitur, ac expediat Reipublicae ne quis rebus suis male utatur, et sic subditi vestri indiscrete et inverecunde petiverunt, ita inconsulte et sine maturitate precibus annuistis: hinc est, quod ad recommendationem vestram et succedentium vobis, nec non modicam conservationem Reipublicae, cuius supposita vestra seduli sunt servitores. per bajulum nostrum et nostris educatum uberibus tractatum modicum..... praecepimus compilari"....

Uitvoeriger zegt deze opdracht hetzelfde als de tabula: de tractatus zal bewijzen, dat een vorst niet onvoorwaardelijk verplicht is de toegestane privilegiën, de weggeschonken goederen aan hen, die ze hem afgedwongen hebben, te laten. Het tractaat is dus geen afgetrokken verhandeling over verschillende onderwerpen van staatsrecht, het is een gelegenheidsgeschrift met een bepaalde strekking tot een bepaald doel.

Hierin verschilt het werk van van LEYDEN hoofdzakelijk van de overige verhandelingen over staatsrecht, die van verschillende Doctoren uit de Middeneeuwen tot ons gekomen zijn. Deze handelen doorgaans over algemeenheden, over het recht en de verplichting der vorsten, enz. Het blijkt niet dat van LEYDEN het noodig heeft gerekend

met dezulken kennis te maken: noch in de catalogus zijner boekerij, noch in den inhoud zijner tractaten vinden wij een spoor, dat hij een dezer werken, b. v. die van THO-MAS AQUINAS, de regimine principum, en de eruditione principum, gelezen had. En toch is het ondenkbaar dat de opuscula van dezen sanctus doctor noch te Orleans, noch te Parijs voorhanden zouden geweest zijn. Maar voor het doel, dat van Leyden beoogde, leverden zulke philosophische verhandelingen niet veel bruikbaars: de daarin behandelde stoffen gingen hem meestal niet aan, en de weinige, die hem te pas hadden kunnen komen, werden in abstracto beschouwd, geheel anders dan hij, de staatsman, dienstig oordeelde. Op meer dan 6ene plaats zegt hij, op de beleefdste wijs, maar toch stellig genoeg, dat de "domini philosophi," van staats- en rechtszaken niet af weten, en niet mogen meepraten. Misschien begreep hij onder de philosophen ook de auteurs van verhandelingen als die van THOMAS AQUINAS *).

Ik heb reeds opgemerkt, dat de aard van het geschrift verborgen wordt door de talrijke toevoegsels van later tijd. Maar ook de vorm van het betoog, de methode van bewijsvoering, doet het doel allicht voorbijzien. De auteur meende, dat hij zijn stellingen met de uitspraken van Romeinsche of Roomsche Keizers of Pausen bewijzen moest. Maar natuurlijk is voor iedere stelling geen rechtstreeksch bewijs in het Romeinsche of Kanonieke recht te vinden. Hij volgt uit dien hoofde de methode der casuisten. Hij stelt zich zeker geval, zekeren gasus voor, hij vraagt wat

^{*)} Men kan het tractaat van VAN LEYDEN niet verkeerder beschrijven dan de auteurs van het XXIVe deel der Histoire Littéraire de la France (1862), p. 464 het doen: Il ne se rencontre que peu d'ouvrages de simple théorie tels que celui de Philippe de Leyde, professeur à Paris en 1869, de Respublicae cura et sorte principantis. On n'écrivait le plus souvent que pour ou contre un parti.

daarin recht is, quid juris? en hij beantwoordt de vraag met eenig rescript of andere keizerlijke uitspraak. Vervolgens ontleedt hij deze uitspraak, en trekt daaruit gevolgen, die soms al bijzonder ver gezocht zijn. Een enkele proeve tot voorbeeld. Hij wil bewijzen - geen wonder, de aanhanger van willem V was zulk een bewijs wel schuldig, - dat vrouwen niet moeten regeren. Hij vindt in zijn rechtsboeken geen vaster grond voor zijn redenering dan de plaats uit den Codex, waar bepaald wordt: "exemplo senatorii ordinis patris originem unusquisque sequatur." Hij begint met dien rechtsregel op een gefingeerd geval toe te passen, en leidt er dan uit af: "; quod mulieres ad gubernandum majora feuda assumi non debent." Nu volgen eenige redenen, uit het leven genomen, waarom de vrouwen niet geschikt zijn om te regeren; dan de opmerking, dat Vlaanderen en de aangrenzende eilanden hij vermijdt Holland bij name te noemen, --- de gevolgen daarvan onlangs ondervonden hebben. De redenering is zeker uiterst zwak; maar het is hier de stelling, waar het op aankomt, en minder het bewijs. Het is met de methode van van leyden als met de methode van spinoza. Wij laten bij den laatsten de mathematische bewijsvoering vallen, en vormen van de enkele, langs dien weg aanbevolen, stellingen een stelsel, dat nu op geheel andere gronden gevestigd wordt. Zoo moeten wij ook met van lexden doen. Wij moeten de verspreide uitspraken, de afgeleide stellingen, te zamen brengen en tot een samenhangend geheel vereenigen. Eerst dan kunnen wij ze overzien en naar waarde schatten. Het is niet denkbaar dat de auteur tot de erkenning van het recht, dat hij predikt, gekomen is langs den weg, waarop hij het ons wil bewijzen. Toen hij eens overtnigd was, is hij argumenten gaan zoeken, die in de scholen van zijn tijd als geldig erkend werden. Voor ons hebben deze geen waarde; wij verwerpen ze voetstoots, maar de stellingen zelve, de vrucht van eigen ondervinding, zullen wij van nabij en naauwkeurig beschouwen.

De droevige ervaring, die de tijdgenooten van van LEY-DEN hadden opgedaan, leerde, dat de staat een machtig hoofd behoefde, berekend om de kleinen tegen de grooten te beschermen. Voorheen, nog onlangs in den tijd van WILLEM III, die zulk een machtig en geëerbiedigd vorst was geweest, had het land rust en vrede genoten: VAN LEYDEN hangt in het prohemium voor den tractatus een levendig gekleurd tafereel van dien gelukkigen tijd op. Maar onder WILLEM V was de toestand volkomen omgekeerd. Sedert den dood van WILLEM III hadden de opvolgende vorsten hun macht verspild door het vervreemden van hun inkomsten en bezittingen en het toestaan van voorrechten, die met de landsheerlijke macht onbestaanbaar waren. Hadden zij zoodoende alleen zich zelf verongelijkt en te kort gedaan, het ware te dragen geweest; zij hadden het zich zelf mogen wijten. Maar hun zwakheid strekte niet minder ten verderve van den staat. Onder een machteloozen vorst heerschte het recht van den sterkere. Ieder zorgde voor zich zelf naar eigen vermogen. In de metaphora, waaronder van LEYDEN de heerschende regeringloosheid verbeeldt, wordt beschreven, hoe de mindere beesten op de hoogheid van den jongen en nog krachteloozen Leeuw inbreuk maken. De ossen (dat is de edelen) eigenen zich een zoo groot deel van het gebied toe, dat naauwelijks het hol van den Leeuw ongerept blijft. De ganzen (de stedelingen, de poorters) stellen zich achter omheiningen en verschansingen in veiligheid en buiten het bereik van de tanden en klaauwen van den Leeuw. kalveren en schapen (de landlieden) hadden zich gaarne insgelijks verschansd, maar, dit niet vermogende, nemen zij de wijk naar de nesten der ganzen, waar zij zich tegen het geweld van den opgroeienden Leeuw in veiligheid achten. Een ieder heeft zijn eigenlijk bedrijf verlaten. Allen gevoelen zich ongelukkig. Allen roepen klagend uit: "O quam sanctum et divinum pio et soli subesse Principi!" Het zien van zooveel ellende, zegt van LEYDEN, heeft hem tot het schrijven van zijn tractatus opgewekt: "circa sublevationem Principum scribere me compulit oculata fides. qua ex paupertate ipsorum incommoditates vidi non breviter numerandas" (p. 154). Hij wilde daarom toonen hoe de Leeuw de koninklijke macht hernemen en zijn onderdanen tot hun plicht terugbrengen en tevens in hun rechten herstellen moest.

Maar ik acht het waarschijnlijk, dat de Leeuw zelf hem tot schrijven had aangespoord. WILLEM V heet op meer dan ééne plaats van den tractatus "motor huius opusculi" (p. 247, 248 cf. 154, 165). Ik weet wel dat het Latijn van van LEYDEN ons niet toelaat dit woord in zijn volle beteekenis te urgeren. Maar het is toch buitendien niet onwaarschijnlijk, dat de vorst de maatregelen, die hij bezig was in praktijk te brengen, door een rechtsgeleerd advies gewettigd en aangeprezen wilde hebben en den geleerden klerk van Orleans met het stellen van zulk een advies belastte. Ik kan mij geen juist denkbeeld maken van de publiciteit in de 14de eeuw, en van de werking van brochuren op de toenmalige publieke opinie; maar ik ben toch overtuigd, dat het werk van van LEYDEN voor het publiek, dat toen een opinie had, voor de geestelijken en de keur van edelen en poorters, bestemd is geweest.

En dan laat zich de tijd van het opstellen en uitgeven van het manifest met nog grooter naauwkeurigheid, dan ik het reeds gedaan heb, bepalen. Immers het zou een dwaasheid geweest zijn, het recht te betoogen van den vorst om het onrechtmatig gegevene te hernemen, indien hem daartoe de macht ontbroken had. De theorie kwam eerst te pas toen het mogelijk werd ze in praktijk te bren-VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL VIII.

gen. Nu komt er inderdaad in de regering van WILLEM V een tijdperk voor, waarin hij zich sterk gevoelt om het vervreemde terug te vorderen, waarin hij uitvoert wat door VAN LEYDEN wordt aanbevolen. Wij kunnen het jaar 1355 als het begin van dit tijdvak aanvoeren. In December van het vorig jaar was aindelijk de zoen met MARGARETA getroffen, en WILLEM in zijn graafschap voor goed gevestigd. Met kracht hervatte hij den krijg tegen het Sticht en bracht dien tot een gelukkig einde. Het lang begeerde Heusden hechtte hij blijvend aan zijn gebied. Hij toonde zich zijn afkomst waardig, een Leeuw uit het Adelaarsnest. "Leunculus de antris aquilinis," zoo als hem VAN LEYDEN vrij potsierlijk noemt. Voor zijn eigen onderdanen werd hij geducht. Wat hem toekwam kon hem niet langer onthouden worden. Ook vinden wij hem in het voorjaar van 1355 bezig om door geheel Holland de privilegiën der steden te bevestigen, maar onder ééne hoogst gewichtige reserve. Hij belooft haar (dit zijn de gewone bewoordingen) "al hoir recht, dat sy hebben van Grave willem, onsen lieven Oom, die tot den Vriesen bleef, daer Godt die ziel of hebben moet, ende van syne voervorderen. Graven Hollandt, hantvesten ende vryheden, also verre als betoegen mogen, vaste ende gestade te houden hem ende horen nacomelingen voer ons ende onse nacomelingen." De bedoeling is duidelijk, al wordt zij niet uitgesproken: de privilegiën der oude Graven, WILLEM IV ingesloten, worden bevestigd, maar al de later verleende, door den vorst zelven en door zijn moeder, worden als vervallen stilzwijgend ter zijde gelaten. Enkele stadsregeringen erkennen het uitdrukkelijk, dat zij, "bi rade ende goedduncken onser goede liden van onser stede gemeenlick, alle brieven ende hantvesten, di wi hadden of gehadt hebben, besegelt mit onser liever Vrouwen, den Gravinne van Heynegouwen, ende Hertogen willem haers soons, ons liefs

Heeren, segelen tot desen tyt", als vernietigd beschouwen *). Er gebeurde dus thans wat in de volgende eeuw bii de aanvaarding der regering door PHILIPS de Schoone gedaan is, die eveneens de privilegiën van zijn moeder MARIA van Bourgondië onbekrachtigd liet en stilzwijgend vernietigde. Op beide tijdstippen kwam de regering uit een regeringloosheid, die zij als rechteloos beschouwde, tot haar volle kracht. Het blijkt niet van elders, dat WILLEM V ook giften van domeinen en inkomsten, die gedurende den burgeroorlog vervreemd waren, teruggevorderd heeft; geen charters van zulk een inhoud zijn tot ons gekomen. Maar wij kunnen veilig gelooven wat ons te dien opzichte VAN LEYDEN verzekert p. 271: "In adventu Dominae meae, Comitissae Hannoniae, Illustris Ducis nunc regnantis Matris, ante pacificam dominiorum suorum perceptionem, et similiter in adventu dicti Domini, Illustris Ducis wilhelmi de Bavaria, multa fuerunt impetrata, quorum omnium majorem partem postes revocavit, et merito." Ten volle dus heeft WILLEM V de lessen van zijn klerk nageleefd. Geen wonder dat deze met zulk een meester dweept, en dat hij niet ophoudt voor het herstel van zijn ziel en ligchaam, "utriusque hominis," zoo als hij zegt, te bidden.

Ik durf niet beslissen of reeds voor van leyden eenig ander legist over het recht van den vorst, om zekere giften en privilegiën terug te nemen, gehandeld had. Te vergeefs heb ik nagevorscht of misschien de Universiteit van Orleans, die in rechtsgeleerdheid hoog stond aangeschreven, ook in de politiek uitblonk en haar kweekeling in zijn stoute theorie voorgegaan kon zijn. Ik heb geen spoor hiervan gevonden. Geen enkel boek van gelijke strekking als het zijne heb ik kunnen ontdekken. Slechts een kort advies, waarin dezelfde rechtsleer gehuldigd wordt,

[&]quot;) Zoo, b. v. Haarlem en Leiden, van Mibris, II. 889, 838. – Vgl. VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, I. bl. 200, 227, 244.

is tot ons gekomen. Het is te vinden in het Charterboek van van MIERIS, III. bl. 407. De uitgever heeft het op het jaar 1380 gesteld, doch er bestaat geen grond om te gelooven dat het van dit jaar dagteekent; met meer schijn wordt het door w. A. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE in zijn academische dissertatie tot het jaar 1358 gebracht. In alle geval schijnt het van latere dagteekening dan de tractatus. Het draagt ten opschrift: Consultatio, num Princeps privilegia, civitatibus in perpetuum concessa, revocare possit. Het is door een onbekenden klerk ten behoeve van LODE. WIJK VAN MALE, graaf van Vlaanderen, gesteld, en concludeert ten voordeele van 's graven recht van herroeping. De gelijkheid der stof heeft in der tijd van wijn *) doen vermoeden, dat PHILIPS VAN LEYDEN misschien de auteur van deze consultatie zijn kon. Hij zou in die meening niet weinig zijn versterkt, had hij geweten dat onder de boeken, door van leyden nagelaten, ook voorkomt: "quaedam consultatio dubii super confirmationem comitis Flandriae Roberti - " blijkbaar dit zelfde stuk, dat wezenlijk over de rechtskracht van een privilegie van graaf ROBERT DE BETHUNE handelt. Maar ik kan desniettemin de gissing van van wijn niet ondersteunen. De woordenkeus. de stijl en de bewijstrant der consultatie verschillen te zeer van die van den tractatus, dan dat ik beide aan denzelfden auteur zou darven toekennen. Vreemd is het zeker dat van dit advies in de schriften van van LEYDEN volstrekt geen gewag wordt gemaakt, hoewel het op meer dan ééne plaats, bepaaldelijk in casus II, had kunnen dienen.

De consultatie spreekt ook op verre na zoo stout en forsch niet als van levdens tractatus. Het uiterste, waartoe zij durft gaan, is de stelling: "privilegium concessum, cum tendit ad abusum, vel cum tendit processu temporis in grave dispendium plurimorum, quod cum [quorsum?] tempore concessionis non tendebat, revocari potest." Dat is,

^{*)} Zie Dertig rechtsgel. vragen uit DE GROOT'S Inleiding, bl. 14.

met andere woorden: een privilegie kan herroepen worden, indien het tot misbruiken leidt, die bij het verleenen er van niet te voorzien waren. Deze stelling beperkt het recht van den vorst nog binnen zeer enge grenzen; hoe weinige privilegiën vallen binnen dien kring. PHILIPS VAN LEYDEN kan zich daarmede onmogelijk behelpen. Hij moet op breeder grondslag bouwen. Hij gaat uit, niet van hetgeen de vorst mag doen, maar van hetgeen hij doen moet. Ziet hier zijn veelomvattend beginsel. "Principes habent aliqua jura, quae a se abdicare non possunt; et hoc ut salvetur Respublica, cuius salus consistit in potentia Principis" (p. 3). Deze grondstelling herhaalt hij gedurig (p. 7, 63, 80 passim); hij weet, dat met haar zijn geheele betoog staat of valt. Zij heeft heel wat meer te beteekenen dan de uitspraak der consultatie. Volgens van leyden mag de vorst muar niet, zoo als de consultatie zegt, onder zekere voorwaarden privilegiën herroepen. Neen, er zijn een aantal privilegiën, die nimmer verleend mogen worden, en die daarom nimmer kunnen gelden, al zijn zij verleend. Het is geen recht van den vorst dat dit verhindert, het is het recht van den staat, en voor dat recht moeten alle andere rechten onderdoen.

Zoo is dan de landsheerlijke macht een fidecommis, dat de eene vorst aan den anderen onverminderd moet overdragen. Niets is meer in strijd met het leenrecht dan deze stelling. Zij past daarentegen uitmuntend in meer dan één stelsel van modern staatsrecht.

Het is dezelfde leer, die wij nog tegenwoordig door sommige antirevolutionairen hooren prediken, en waaruit soortgelijke gevolgen worden afgeleid als die VAN LEYDEN er uit trekt, dat, namelijk de landsheer den eed, waarmeê hij een revolutionaire grondwet bezworen heeft, niet houden mag *).

^{*)} Bezwaren tegen den geest der eeuw, door Mr. 1. DA COSTA. Zie bepaaldelijk het hoofdstuk: Constitutie,

Hoe gevaarlijk deze theorie in haar toepassing is, behoeft thans niet te worden aangetoond. Ik wil alleen wijzen op een gevolgtrekking, die van levden er uit afleidt, p. 239: "privilegia concessa haereticis nulla sunt: quare tangunt praejudicium Ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum; etiam praejudicant Reipublicae, nam per ea subditi in errores pertrahuntur, et per consequens nulla sunt." De vorst moet dus zijn woord niet houden aan de ketters, aan de revolutionairen en diergelijken. De ervaring heeft geleerd, wat uit die aangeprezen trouweloosheid en woordbreuk voor vorst en onderdanen voortvloeit.

Maar niet alleen aan de leer der antirevolutionairen herinnert ons de stelling van van levden. De grondslag, waarop zij rust, is het beginsel der tegenpartij. De vorst mag zijn rechten niet afstaan, omdat de staat daarbij schade zou lijden: het heil van den staat is de hoogste wet. Zoo is dan de vorst aan den staat ondergeschikt. Niet zijn belang, maar het staatsbelang is het doel der regering; en wat hij doet in strijd met dat belang is nietig. Wordt op deze wijze de vorst niet de eerste der dienaren van den staat?

Maar laten wij niet aan VAN LEYDEN toeschrijven wat hem vreemd is. Zijn leer, hoe modern ook, wordt niet afgeleid noch uit het eerste beginsel der antirevolutionairen, dat de vorst zijn macht onmiddellijk van God heeft ontvangen, noch uit het beginsel der tegenpartij, dat de vorst om het volk en dat het volk de souverein is. VAN LEYDEN ontleende zijn leer aan de behoeften van zijn eigen tijd. De vorst had zich verarmd ten voordeele van heerschzuchtige grooten, en zoo was hij buiten staat geraakt om te regeren. Slechts één middel kon de fout herstellen en voor het vervolg voorkomen; de vorst moest het recht verliezen om zich zelf, en den staat met een, in het ongeluk te storten.

Om dezelfde reden trekt van levden uit zijn beginsel niet al de gevolgen, die er in opgesloten liggen. Dat de vorst, wiens wil aan het staatsbelang ondergeschikt behoort te zijn, niet slechts zedelijk verplicht is, maar wettelijk verplicht moet worden om in dien geest te handelen, komt niet bij hem op. Wien zou hij het ook hebben toevertrouwd, het algemeen belang tegen den vorst te handhaven? De macht van Edelen en Steden was nog niet georganiseerd; er bestonden nog geen Staten. Hij verlangt dan ook niet meer dan dat de vorst het volksbelang tegenover derden verdedigt, en niet wat ten nadeele daarvan strekken kan aan personen of corporatiën inwilligt. Even als de antirevolutionairen van onzen tijd acht hij den landsheer slechts aan God verantwoordelijk. De vorst bedenke wat hij op den oordeelsdag zal antwoorden, als hem wordt gevraagd, hoe hij de aanvertrouwde macht heeft gebruikt (p. 69). Aan de wet is de vorst, die de wet stelt, niet gebonden, maar hij behoort toch overeenkomstig deze te leven. "Etsi Princeps legibus astrictus non sit, tamen secundum eas vivere profitetur" (p. 203).

Aan zijn leenheer is de graaf van 'Holland natuurlijk ondergeschikt. Maar daarvan spreekt van leyden ter naauwernood, zoo zelfs dat de groot zich op zijn gezag beroept, om te bewijzen, dat de Graaf van Holland keizer is in zijn Graafschap *). Maar de groot vergeet, dat het voor het doel van van leyden doorgaans nutteloos was over de leenroerigheid van het graafschap te handelen. Ook wordt de graaf van Holland geenszins met den Roomschen keizer gelijk gesteld. De keizer mag bevelen geven in strijd met algemeene wetsbepalingen, maar ook alleen de keizer "inferior sic non posset tollere leges" (p. 182). Immers de Roomsche rechten zijn voor alle volkeren gel-

^{*)} De antiquitate Reipublicae Batavicae (Edit. 1610), p. XXXIII.

dig, en de keizer is heer over de gansche wereld; "totius mundi verus est Dominus Augustus Imperator" (p. 7).

Doch de verhouding van den vorst tot den opperheer is voor het oogenblik van minder belang. Zijn verhouding tot de onderdanen wil van LEYDEN bepalen. Hooren wij hoe hij uit zijn eerste beginsel voortredeneert:

"Publica privata superant" (p. 21). Derhalve: "rescripta impetrata in fraudem devotionis et reipublicae non valent, ipso iure; nam literae gratiosae et privilegia commodis publicis et statutis necessitatibus non possunt obsistere" (p. 20). Met andere woorden: rechten gaan boven voorrechten, of, zoo als hij het elders uitdrukt: "munitus iure communi praefertur privilegio speciali," (p. 123) en, "singulare commodum publico et communi non derogat" (p. 48). Tegen dit algemeene recht geldt geen praescriptie, geen gewoonte: "contra iura publica non currit praescriptio; nulla valet consuetudo, cum sit in praejudicium Reipublicae" (p. 15). Zijn zoodanige privilegiën, in strijd met het publieke recht, verleend, zij mogen, zij moeten bij eerste gelegenheid terug worden genomen (p. 167). Is dit verzuimd, en bestaan de privilegiën jaren lang, langer dan een eeuw, nog altijd is de vorst gerechtigd en verplicht ze te herroepen.

Van wat aard zijn de privilegiën, die door geen vorst verleend mogen worden? De geoot, in zijn Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid *), zegt, dat, volgens van Leyden, de Graaf wel van zijn eigen recht, maar niet van de gerechtigheid van het land afstand mag doen. Doch deze onderscheiding gaat niet op. Philips van leyden kent zulk een onderscheid niet. Niets wat den vorst arm en bij gevolg krachteloos zou maken is, volgens hem, geoorloofd. 's Vorsten domein is heilig als het goed van de

^{*)} Boek I, deel 2.

kerk. "Bona patrimonialia Christi et Fisci comparantur," (p. 3). en "privilegia, quae fisco praeiudicarent, nullius sunt momenti" (p. 121). Dus alle giften van landerijen, visscherijen, wildernissen, enz. zijn ongeoorloofd, en kunnen te allen tijde door den graaf, die ze geschonken heeft, of door een zijner opvolgers terug worden geëischt. Goederen van den fiscus mogen ook slechts in het openbaar worden verkocht, om te verhoeden dat zij, onder den schijn van verkoop, geheel of gedeeltelijk worden weggegeven (p. 17).

Evenmin staat het den vorst vrij bronnen van inkomst weg te schenken. De opbrengst van tollen en markten mag hij aan niemand vervreemden (p. 121); van geen regale mag hij afstand doen. Zijn aanspraak op de goederen van hen, die zonder erfgenamen intestati overlijden, mag hij niet opgeven (p. 2). De verbeurd verklaarde goederen mag hij niet wegschenken. En hij moet, naar het Romeinsche recht, de goederen van hen, die zwaar misdaan hebben, geheel of gedeeltelijk verbeurd verklaren: "melius ac divinius esset de similibus forefactoribus confiscata recipere, quam a multis pauperibus viliter extorquere" (p. 145).

Opmerkelijk is het, dat, hoe zeer van leyden ijvert voor den fiscus, hij dezen toch niet onvoorwaardelijk wil bevoordeelen. Hij toont zich overal een vriend der zwakken en weerloozen, bepaaldelijk der vrouwen. En daarom keurt hij in de Zeeuwsche Keur van floris den Voogd de bepaling af, waarbij de goederen van een vrouwenschenner aan den graaf vervallen, na aftrek van slechts twintig ponden voor de mishandelde vrouw. Naar zijn oordeel behoorde de vrouw al de goederen van haar verkrachter te bekomen (p. 147). Maar overigens gaat het belang van den fiscus bovenal.

De gewone belasting, de cyns, het schot, mag onder

geen voorwaarde verminderd worden. Niemand mag daarvan worden vrijgesteld: immers een van beide, ôf de schatkist zou er door lijden, en dat mag niet, ôf de last, waarvan één bevrijd werd, zou door de overige belastingschuldigen gedragen moeten worden, hetgeen onbillijk zou wezen (p. 65). Schotbaar land mag om deze reden niet schotvrij worden gemaakt.

Van een buitengewoon morgengeld, in tijd van nood gevorderd, mag niemand, wie ook, geen edelman geen geestelijke, zich verschoonen, al had hij den stelligsten vrijbrief. Want zulk een morgengeld is een zakelijke last, geen personele (p. 22, 23). En voorrechten in strijd met het algemeen belang zijn krachteloos.

Vooral tegenover de grooten moet de vorst de belangen van den fiscus voorstaan. Geen wonder, de grooten waren de steunpilaren van het leenstelsel, de vrienden van het behoud; tegen hen keerde zich de partij van vooruitgang in de eerste plaats. Die partij, grootendeels uit de poorters bestaande, met eenige klerken en legisten aan het hoofd, was met WILLEM V aan het bestuur gekomen. Zij had aanstonds aan het bestaande den oorlog verklaard. De verandering in de regering, waartoe de jonge vorst zich liet overhalen, en die MARGARETA tot voorwendsel gebruikte om haar afstand te herroepen, was inderdaad een soort van coup d'etat in den geest der partij. De grooten, die onder WILLEM III en diens opvolgers alle posten bezeten, alle voordeelen getrokken en zich bovenmate verrijkt hadden, werden plotseling afgezet en voor vijanden van den Graaf verklaard, hetgeen het verbeurd verklaren huuner goederen meêbracht. Nieuwe edelen, van minder aanzien, van minder vermogen, kwamen aan het bestuur. Onder de weinige raden, die bleven, behoorde GERRIT ALEWIJNS, de vriend, de verwant van PHILIPS VAN LEYDEN. Zou hij misschien een der raadslieden geweest zijn, aan

wier inblazing MARGARETA de wanregering van haar zoon toeschreef? En zou van Leyden wellicht in 's vorsten raad zijn opgenomen, om de nieuwe regering met de wijsheid der Romeinsche juristen voor te lichten? Hoe dit zij, in den tractatus, die de aangenomen staatkunde verdedigde, moest wel de strijd tegen de grooten gepredikt worden.

Het beginsel, waarvan de auteur zijn aanval begint, is de waarheid, die de ondervinding onmiskenbaar bewezen had: "Incommodum magnum est subditis tot Dominorum subesse dominiis;" en daarentegen "multum expedit subditis Principes habere immediate rectores ipsorum et protectores" (p. 247). Met die uitspraak wordt de staf gebroken over het geheele leenstelsel. Het ware te wenschen dat dit niet bestond. Geduld kan het worden, begunstigd worden mag het niet. Hieruit volgt, dat de vorst de vervallen leenen nooit meer aan eenige grooten mag uitgeven, maar voor altijd bij de grafelijkheid moet inlijven. "Concludas igitur contra Dominos et Principes temporales, qui advenientia sibi dominia et solemnes Baronatus statim excutiunt de manibus suis, et conferunt aliis, quibus immediate subjecti sunt incolae talium locorum' (p. 248). Het verwijt trof in de eerste plaats MARGARETA, die het leen van Voorne, eer het nog aan de grafelijkheid vervallen was, reeds aan haar zoon orro had toegezegd. "Et facit pro illis de Hoesden, qui incorporati sunt Hollandiae Comitatui per Illustrem Principem, Ducem Wilhelmum de Bavaria, motorem huius opusculi, quod resistere possent, si Comes eos alienare vellet per inferiorem vasallum regendos" (p. 247). Ook die van Geertruidenberg en Oudewater worden om soortgelijk beding geprezen. Van de stad Leiden wordt niet gesproken, hoewel WILLEM V ook daar het burggraafschap verbeurd verklaard, en den poorters beloofd had, het nimmer te zullen herstellen. Het is opmerkelijk dat er in den tractatus geen woord voorkomt

over den strijd tusschen den burggraaf en de poorters van Leiden, hoewel de hoofden der volkspartij de vrienden en bloedverwanten van den auteur waren. Onder het charter van 24 Junij 1351, waarbij de stad zich velerlei rechten toeëigent, tot nog toe door den burggraaf uitgeoefend, vinden wij de namen van Jan francken, en Jan Philipsz, beide neven van van leyden, als schepenen, en als raden geryt van der hoochstrate, zijn eigen broeder, naar het schijnt *), dirck francken, gerard alewijnsz en gebrard heinensz.

Het is zeker verrassend hier ook gerrit alewijns te ontmoeten; maar wij weten van elders, dat hij te Leiden zeer gegoed was. Gerard heinensz, die naast hem voorkomt, is van zijn geslacht †) en een man als hij, een die naar van Graaf willem, die nevens hem menig staatsstuk onderteekend heeft, en die thans 's Graven steenenhuis te Leiden bewaarde (mieris, II. 485). Voluit heet hij geryt heynen rottirssoone (ibid. II. 459). Dat hij tot de nieuwe staatspartij behoorde, leert ons phillips van leyden zelf: "Commendandi sunt illi, qui in adventu jocundo praesentis Principis, illud tunc postulabant, quod Comes eis promittere dignaretur, quatenus majora feuda

[&]quot;) Het is zeker vreemd, dat een geestelijke (of hij reeds pastoor te Noordwijk was blijkt niet) onder de raden der stad voorkomt, maar het zou toch nog vreemder wezen, als er nog een andere gerard hoochstrate, dan de broeder van den auteur, onder de aanzienlijke poorters van Leiden geweest was. Dirk francken, theodebicus franconis, wordt, p. 206 geprezen, als een der stichters van de stadsmuren; jan philipsz, joannes de filiis philippi, p. 301, omdat hij een deftig huis bij het St. Pieters kerkhof heeft laten bouwen, misschien hetzelfde waarin de auteur gestorven is. De vader van dezen joannes heet in een charter bij van mieris, II. 277: "Philips veren gobburghe soone." Jan Philipsz en Philips van Leyden waren dus volle neven.

^{†)} Volgens de genealogie van van hout was henrik rottyr een zoon van jan, den broeder van pieter van leyden.

advenientia nunquam a suis reditibus alienaret, sibi et suis successoribus reservaturus.... Hujusmodi `procurasive supplicationis fuit motiva causa dus Henrici, oppidanus in Leyden, alias dictus Rottyr" (p. 154). Hoe spijtig is het, dat wij van den strijd dier dagen bijna geen berichten over hebben. Hoe gaarne zouden wij dien kamp der poorters tegen de voorrechten der grooten, dien kamp voor orde en vrijheid, in bijzonderheden kennen. Wat ons, bij voorbeeld, van den twist tusschen de burgers van Leiden en den burggraaf uit enkele charters toevallig bekend is, wekt de begeerte op naar een naauwkeuriger kennis. Wij bewonderen in het verhaal van THIERRY, de communes van Noord-Frankrijk, die zich haar rechten met zoo veel volharding veroverden; wij zouden in onze voorvaderen misschien even veel moed en standvastigheid te bewonderen hebben, indien ook hun daden beschreven waren. - Zoo als ik zeide, van leeden schijnt over het gebeurde in zijn vaderstad opzettelijk het zwijgen te bewaren.

Moet de vorst de vervallen leenen voor goed inlijven bij het graafschap, natuurlijk mag hij dan ook aan de grooten geen deel geven in hetgeen van ouds onmiddellijk onder hem behoort. Dat was het geval met Westfriesland, alleen aan den graaf bracht het belasting op, alleen aan hem was het ondergeschikt.

Dit gezegde verdient onze aandacht; het wijst ons op de voorname oorzaak van den aanwas der grafelijke macht sedert het midden der dertiende eeuw. Het doet ons opmerken, dat de onderwerping en bevrediging van Westfriesland de krachten, zoo lang aan de bestrijding van dit gewest verspild, voortaan tot andere doeleinden beschikbaar stelde, en met het geheele vermogen van het door geen leenwezen verbrokkelde landschap, als het ware, verdubbelde. Van daar de bijzondere welwillendheid, die WILLEM

III jegens de Friesche boeren aan den dag legde. "Hic populus (placht hij te zeggen), peculium principatus mei singulare est, acquisitum praedecessorum meorum sanguinolento labore; et huius populi solus sum Dominus, nec opprimi a quocunque patior, nec ibidem habere in hoc portionem (p. 202)." Welk een verandering echter sedert den dood van dien wijzen vorst! "Etiam ista patria temporibus opportunis Domino Comiti mirabiliter subvenire consuevit, quod non potest hodie: quia virtus dispersa est ejusdem sublaqueis multorum, qui dictam patriam rodunt et excoriant vix ossibus conservatis' (ibid). Naar het staatsrecht, dat van Leyden predikt, is de misslag gelukkig niet onherstelbaar: de vorst mag al de giftbrieven vernietigen, waarbij het ongelukkige land onder de hebzuchtige grooten verbrokkeld was; ja, hij is tot zulk een terugvordering ten duurste verplicht.

Het spreekt van zelf dat het veranderen van kwade in goede leenen, hetgeen dezelfde strekking heeft als het uitgeven van nieuwe, evenmin geoorloofd is. Wanneer een kwaad leen vervalt, kan de landsheer zijn inkomsten daarmeê vergrooten, of het verkoopen, in alle geval zich er door verrijken; laat hij het daarentegen uit gunst aan de erfdochter, dan schenkt hij weg wat hij niet missen kan, en benadeelt eigenlijk de behoeftigen "Nam quando Dominus deficit in necessariis, Dominus qualitercumque habet regressum et recursum non ad illos, quibus talia feuda contulit, sed ad populares, qui contributione vel alia extorsione ipsi subveniunt et subvenire compelluntur" (p. 153)., Dare hic abunde, et deinde spoliare pauperes subjectos ex alia parte, credo quod ista compensatio non sit admissibilis" (ibid). Ook maakt hij de grooten des te overmoediger naarmate hij ze meer verrijkt. "Item ex datione istorum feudorum isti Nobiles effecti potentes magis opprimunt sibi vicinos et populares... Et cum haec impedimenta sunt

paci et quieti subditorum, per Dominum removenda sunt et plus non admittenda."

Eenigzins in strijd met zijn stelsel schijnt het ijveren van van leyden voor het aenboort, d. i. het recht van naasting, dat in Zeeland de verwanten van den overledene bezaten op de ambachten, die anders aan de grafelijkheid moesten vervallen. Dat recht, door WILLEM III ontzien, was door WILLEM IV niet altijd in acht genomen, en, in strijd daarmeê, werd niet zelden aan gunstelingen, ten nadeele der naaste verwanten, de voorkeur gegeven. Wij zouden verwachten, dat onze schrijver zulke ambachten even als andere goederen van den fiscus, zonder aanzien van personen, aan den meestbiedende verkocht zou willen hebben. Doch wij zullen zijn inconsequentie begrijpen, als wij in het oog houden, vooreerst dat er in Zeeland groote beroerten uit het schenden van dit gewoonterecht ontstaan waren, en ten andere dat de schatkist er niet door gebaat werd, maar dat groote heeren en gunstelingen met de ambachten gingen strijken. Al wat dezen voordeelig was, was in de oogen van van LEYDEN een kwaad.

Een doorn in zijn oog zijn verder de sterkten en kasteelen, waarin het leenstelsel nestelt. De vorst is verplicht, ze zoo veel mogelijk te vernielen en te slechten. "Optime faciunt praemissa ad dejicienda et destruenda illa castra, quibus publica quies turbatur, et subditi absque rationabili causa gravantur" (p. 242). Eere daarom aan willem V. "qui ob rebellionem sedandam castra multa funditus dissipavit" (p. 243). Alleen aan de grenzen, ter verdediging des lands, zijn sterkten noodig en gewenscht. Dezulke moeten echter onmiddellijk door den lansheer bezeten en bewaard worden (p. 243). Het is opmerkelijk dat juist op het tijdstip, waarop de tractatus verschenen moet zijn, in Mei 1355, aan die van Dordrecht door den vorst wordt toegezegd, dat niemand in Zuid-Holland vesten of burgten zal mogen maken, van

meer dan twee voet dikte, tenzij aan de grens, en met zijn bijzondere voorkennis en vergunning (van mieris, II. 847). Andere handvesten van dezelfde maand verbieden aan de poorters het dragen van livrei, behalve die van den graaf of zijn hooge beambten (van mieris, II. 855). Ook dit was overeenkomstig den wensch van van levemen. Het dragen van livreien van groote heeren bevorderde de partijschap, "et ad politiae regimen expedit, ut nulli praeter Principem liceat extra familiam suam liberalitatem vestium exhibere" (p. 242).

Zoo sterk is de af keer, dien van LEYDEN van het geweld der grooten heeft, dat hij; de voorstander van het vorstelijk gezag, in één geval opstand der onderdanen geoorloofd keurt, indien namelijk de vorst zijn volk niet tegen mishandeling der grooten beschermt. "Aliquo existente negligente Principe, Duce sive Comite, aliqui Deum non timentes multos subjectos invaserunt ipsius Principis, et turpiter absque causa occiderunt. Hoc videntes bonae villae disposuerunt aliquos horum factorum vindicatores, qui talibus resistebant, et ipsos persequebantur, ut concordiae communis dissipatores. Nunquid possunt? Et videtur quod sic: quia deficiente remedio ordinario ad extraordinarium recurritur" (193). Het antwoord is zeker gewichtig. Het verontschuldigt, als ik mij niet vergis, in de eerste plaats het verzet van Delft tegen de hoeksche edelen, bij de aankomst van Albrecht -- doch het is nog op vermaarder opstand toepasselijk. Wat zou van LEYDEN oordeelen van den opstand der Zeeuwsche en Hollandsche steden tegen het bloedig geweld, dat ALVA, onder toelating van koning PHILIPS, pleegde? Als hij in dit geval met dezelfde maat durfde meten, zou hij ook hier de vraag: "Num possunt?" met een "videtur quod sic" moeten toestemmen.

Op een andere vraag luidt zijn antwoord minder stellig. Een vorst verkwist wat zijn onderdanen hem opbren-

gen, en is dien ten gevolge buiten staat hen tegen den vijand te verdedigen. Kunnen de onderdanen op dien grond weigeren hem verder belasting te betalen? "Solutionem istius quaestionis industriae aliorum committo" (p. 128). Zijn aarzeling bewijst reeds dat, naar zijn meening, voor het recht der onderdanen, om in dat geval betaling te weigeren, veel te zeggen is.

De eerste plicht van den vorst is dus de grooten te beteugelen. Maar hoe kan hij dit, zoo hij hun in zijn Raad zitting geeft? VAN LEYDEN schroomt dan ook niet te vorderen, dat de graaf geen grooten van zijn land in zijn Raad zal toelaten. Hetgeen hij daarover zegt is ook historisch belangrijk.

. In 1347, te midden der troebelen, die op het sneuvelen van willem IV volgden, had men zich voor te bereiden op een oorlog met den bisschop, JAN VAN ARKEL. 's vorsten Raad werd voorgesteld, in tijds Woerden te verschansen en daarmede den toegang tot het graafschap te sluiten. Om de kosten goed te maken zou van al den grond van Rijnland een morgenpenning geheven worden. De voorbereidende werkzaamheid werd aangevangen, maar het werk zelf bleef steken, tot groot ongeluk van het land. "Forte eorum interfuit ita non fieri, qui consilium moderabantur contra hoc... Tunc dictum et adhuc continuatum est, quod expediret Comiti Hollandiae nunquam aliquem habere consiliarium, ortum habentem de patriae suae potentibus. Illi namque de patria plus quam expediat sibi prospicere conantur, et utilitati domini et patriae male prospiciunt" (p. 246). Welke de zelfzuchtige kwade raadslieden zijn, op wie hier gedoeld wordt, laat ik in het midden. Maar de uitspraak van van leyden is gewichtig. De rampen van den ongelukkig gevoerden oorlog wijt hij aan de baatzucht van 's graven edele raden; zouden wij hier niet een der redenen of ten minste der voorwendsels heb-

18

ben, waarom willen weinige maanden later die raadsheeren ontsloeg en voor zijn vijanden verklaarde?

Wie moeten dan 's vorsten raden zijn, als de grooten daartoe niet deugen? Het antwoord ligt voor de hand: "Ad consilia et decisiones hegotiorum vocentur pollentes doctrina legum et experientia rerum" (p. 141) of, zoo als het elders heet, "viri litterati, qui leges noverint et jura majorum.", Et facit contra Principes, qui cancellarios suos faciunt viros nullius litteraturae. Nam ex hoc inconveniens sequitur vulgare: Si caecus caecum etc." (p. 41). De beleefdheid verbiedt van leyden het spreekwoord voluit te citeren, het zou geen compliment aan den vorst zijn geweest. En het kan niet moeijelijk vallen 's Graven Raad uitsluitend met bekwame lieden te vullen; want veel raadslieden zijn niet van noode, een zevental zou voldoende zijn-(p. 92). Één vlijtig man kan al veel uitrichten. "Sicut CHERARDUS ALEWINI expedivit multa negotia, ad quae forte liodie decem non sufficerent" (p. 171). Van de keus der raadslieden hangt oneindig veel af. Dat er zoo veel verkeerds in de regering voorvalt is veelal toe te schrijven aan het gemis van klerken in den Raad en in de posten van vertrouwen.

Zeker het is geen benijdbare post in dezen tijd van overgang in 's vorsten Raad te zitten. Want, hoezeer de vorst onverantwoordelijk is, zijn dienaren zijn aansprakelijk voor hetgeen zij doen, en kunnen zich met geen bevelschrift van hun meester dekken. Immers "non omnia mandata Principum executioni debent demandari" (p. 41). Wie onrechtmatige bevelen ten uitvoer leggen, al doen zij het ter goeder trouw, zijn strafbaar; "sibi imputent qui hoc ignorant, quod tam manifesta lege descriptum est" (ibid.). Men heeft zeker niet veel verder te gaan om tot de leer van de onschendbaarheid van den vorst en van de verantwoordelijkheid der ministers te komen. Zoodra zich een staats-

macht naast den Landsheer gevestigd heeft, waarvoor de ambtenaars terecht gesteld kunnen worden, kan het beginsel in praktijk worden gebracht. Voor als nog is de staatsdienaar natuurlijk alleen jegens den vorst, en, wat meer te beteekenen heeft, jegens diens opvolger verantwoordelijk. Dat overigens van LEYDEN hier niets buitensporigs zegt, niets wat zijn tijdgenooten onredelijk achtten, blijkt daaruit, dat JAN MATTHYSZ, de klerk van den Briel, in zijn verhandeling over de politieke regering dier stad, ongeveer hetzelfde zegt over den plicht van den Rechter of Baljuw. Hij stelt de vraag: als ,, des Heeren ghenade ende goedertierenheyt by der onduegender ende schalker raden worde verwandelt in tyranscip, ende die Heere ghebode synen Rechter onrecht te doen, of enen boven der steden rechten te belasten ende te crachtigen, of yemende recht te weigheren... of des Heeren ghebot... des Rechters eedt ontschuldigen soud?" En het antwoord luidt: "dat des Heeren ghebot niet verantwerden en mach des Rechters ziel ende eer, als hy dairom onrecht ende jegen sinen Eedt doet." Van straf wordt hier niet gesproken, slechts van schuld; maar de schuld kan gevorderd worden, zoo maar eens de rechtbank bestaat, waarvoor de zaak dienen kan.

Van leyden acht de formaliteiten niet gering; hij weet bij ondervinding, dat het in acht nemen der vormen een waarborg is tegen willekeur en lichtvaardigheid. Hij wenscht daarom dat de staatszaken in het kabinet steeds met de behoorlijke formaliteiten worden behandeld. Tegen onberaden besluiten, tegen roekelooze giften, tegen buitensporige privilegiën zoekt hij een waarborg in de onmisbare formaliteiten bij het uitgeven der grafelijke brieven. Hij wenscht de gesloten zoo goed als de open brieven geteekend te hebben door den notarius, die ze schrijft, door twee of drie raden die bij het opmaken tegenwoordig zijn, en door den

Digitized by Google

kanselier. Hij zou wenschen dat alle stukken, waaraan deze onderteekeningen ontbraken, nietig waren (p. 220, 221). Dan, gelooft hij, zouden vele giften en gunstbewijzen, die de vorst in een opwelling van goedhartigheid verleent, geen plaats hebben, omdat 's vorsten raadslieden de daartoe strekkende brieven niet zoo gemakkelijk teekenen zouden. Al de uitgegevene stukken wenschte hij verder op veilige plaats, in een archief, bewaard te hebben *); hij wijst daartoe de Hofkapel aan, die door ALBRECHT met een kapittel van een deken en twaalf kanunniken in 1367 was voorzien. De ondervinding had geleerd hoe anders de archieven en daarmeê de traditie der regering verloreu konden gaan. Bij de komst van willem V aan de regering waren de registers nergens te vinden, en het was alleen aan de ervarenbeid en ijver van GERRIT ALEWYNS te danken, dat in dit gemis zoo tamelijk voorzien werd (p. 248) †).

Zonder rechtsgeleerdheid kan een staat niet goed geregeerd worden. In Frankrijk en in Vlaanderen gaat alles veel beter dan in Duitschland, onze graafschappen er onder begrepen, omdat er de klerken talrijker zijn. Verschillende goede bedoelingen der Hollandsche regering zijn niet ten uitvoer gelegd bij gebrek aan bekwame klerken. Op alle wijzen moet dus de vorst de studie der rechtswetenschap bevorderen. Eere daarom aan willem, die te Friesen bleef, "qui et in scholis retinuit et a scholis advocavit viros legali lumine radiantes, et eosdem libenter

^{*)} In 1868 was er reeds een archivaris, DIRK VOPPENSZ. Zijn titel was custos et conservator archivi et custodiae privilegiorum, registrorum et litterarum Comitatus Hollandiae et Zelandiae. Kronijk van het Histor. Genootschap, XIII. bl. 170.

^{†)} Zij waren zeker opzettelijk verduisterd; dit blijkt uit de tabula tractatus, p. 380: "qualiter surreptis registris subventum fuit novo Comiti."

audivit" (p. 205). Het ware te wenschen, dat er voor de licentiaten in iure civili vel canonico zekere kanonikdiën en prebenden werden voorbehouden, ten einde de beoefening der rechtsgeleerdheid aan te moedigen (p. 204). — Uit eerbied voor de wetenschap moeten ook de schoolmeesters eerlijk bezoldigd en goed behandeld worden (p. 24—5).

Bij de rechtsspraak vooral komt de wetenschap der klerken te pas. Niets belagchelijker dan dat men daar met de philosophia naturalis en de ethica te berde komt (p. 140). "Nam ubi terminatur ethica, incipit legalis facultas" (p. 141). Het ware daarom te wenschen, dat er uitsluitend door wetgeleerden recht werd gesproken. Tegen de rechtspraak der azigen en tegen die van leenmannen en welgeborenen is van LEYDEN zeer ingenomen. Wij kunnen bet ons licht voorstellen. Hoe heilzaam men voor onzen tijd een jury keuren moge, men moet erkennen, dat de behoeften der toenmalige maatschappij met deze instelling in strijd waren. "Quid ergo erit (vraagt van leyden met reden) ubi judices nec experientiam habent judicandi, nec judicant secundum leges, sed aliquo in judicio (ut ita loquamur) coram eis habito et disputato, quaeritur a bene natis et vasallis domini terrae, quid iuris super illo? Et ille deliberatione habita cum circumstantibus dat responsum, et illud habetur pro judicio, nec appellatur, nec aliud fit" (p. 204). Wij gelooven gaarne dat zulk een procedure geen waarborg gaf voor een billijke rechtsspraak; en wij behoeven den graven geen heerschzuchtige bedoeling toe te dichten, als wij hen zooveel mogelijk de schepenbank in plaats van het azigengerecht zien invoeren. VAN LEYDEN verlangt, dat althans iedere officier van justitie een wetgeleerde naast zich hebben zal, "ut cuilibet Balivo adjungeretur unus jurisperitus, qui sibi in gerendis assideret" (p. 204). Want zoo er geen verbetering in den toestand wordt gebracht, zullen 's graven rechters geheel verlaten worden. Een ieder brengt nu reeds zijn zaak bij voorkeur voor de geestelijke provisoren; in Zeeland is dit. algemeen in gebruik; in Holland wordt het meer en meer gewoonte (p. 237). - Ook deze opmerking is. van veel belang; zij doet ons een diepen blik slaan in het maatschappelijk leven van den tijd, in de geschiedenis van den strijd tusschen kerk en staat. De kerk, in het bezit van geleerdheid en wetenschap, deed alles met beter inzicht, met meer beleid, dan de staat; geen wonder dat de machtiger staat eerst overwon, toen ook hij van zijn dienaars kennis en studie begon te vorderen. In het algemeen heeft VAN LEYDEN goede reden om te wenschen, dat de wereldlijke vorsten bij den Paus en de Kardinalen in de leer gaan: "tunc regimen agnoscerent, ut ex pauperibus divites, ex inconsultis consultissimi et ex improvidis circumspectissimi,... consilia haberent salubria, regnarent in pace, ab injuriis et violentiis subditos suos undique defensarent" (p. 154).

Onder de attributen der landsheerlijke macht, die geen vorst mag opgeven, behoort ook zijn rechtsspraak in hoogster instantie. Appel op hem moet den onderzaten steeds vrij staan; de vorst mag het niet verbieden. "Propter litteras sive rescriptum Principis nulli est sua defensio deneganda" (p. 277). Enkele gevallen uitgezonderd, mag een ieder vrijelijk appelleren. "Quilibet non prohibitus potest appellare" (p. 278). Vandaar dat het privilegie, hetgeen aan vele steden verleend is: wat schepenen eenstemmig of bij meerderheid zullen oordeelen, zal gestade wezen en door niemand tegengesproken mogen worden, in zich zelf onredelijk en bijgevolg nietig is. Maar is de vorst verplicht 'allen hun recht te bedeelen; hij mag aan den anderen kant niemand, geen hoveling of gunsteling, aan zijn natuurlijken rechter onttrekken: "nullum privilegium eximit delinquentes a foro ipsorum Administratorum" (p. 158). Evenmin mag hij zijn onderdanen evoceren (p. 197). Dit strijdt tegen het erkende recht der onderdanen. VAN LEYDEN neemt voor den vorst geen rechten in beslag, die niet ten nutte van het algemeen verstrekken.

Hij wenscht de regering goed ingericht en krachtig; hij wil de beambten volkomen ondergeschikt, en aan een naauwlettend toezicht onderworpen hebben. Hoe aanzienlijker een ambtenaar is, des te meer moet tegen misbruik zijner macht gewaakt worden.

De hooge staatsambten waren op dien tijd tweeërlei, de baljuwen hadden het politiek en de rentmeesters het financiëel beheer in handen. De baljuwen, vooral die der uitgestrekte districten, die van Zuid-Holland, van Rijnland, van Kennemerland, waren doorgaans groote heeren, die zich zooveel mogelijk van den landsheer onafhankelijk trachtten te maken. Daartegen komt van LEYDEN op: "in officiis balivatus, schultetatus ac similibus ponendi sunt nullius militiae homines, experti, humiles et modesti" (p. 91); bij voorkeur dient men, naar het voorbeeld van Vlaanderen, te kiezen die niet geboortig zijn uit de streek waarover zij worden gesteld (p. 166), opdat zij vrij blijven van de partijschap, die daar ter plaatse heerschen kan. Zij moeten ook niet voor hun leven worden aangesteld. "Nam saepe regendi securitas in subditos et oppressos delinquendi peperit incentivum, et aufertur Principi superioritas et frenum dominandi" (p. 51). Nog meer afkeuring verdient het veldwinnend misbruik, dat de vorst van de baljuwen en schouten geld leent, onder beding dat hij ze niet zal ontslaan voor hij de schuld heeft gekweten: "quorum regimen et excoriationem nuper senserunt, et utinam non videndam amplius, nostri comitatus" (p. 226). Immers het geleende geld wordt met woeker van de arme ingezetenen afgeperst, en het besturen ontaardt zoo doende in geldmaken.

Daarom heeft Kennemerland, in 1354, niet zonder reden

veel duizenden guldens aan den graaf ter kwijting van zulk een schuld opgebracht, onder voorwaarde dat voortaan nooit meer een baljuw om geleend geld aangesteld worden zou (p. 158, vgl. van mieris, II. 823). Als een baljuw zijn tijd heeft uitgediend, behoort hij bloot te staan aan de aanklachten van hen die hij bestuurd heeft, en om dit tot geen bloote formaliteit te maken, moet hem bij zijn ontslag niet aanstonds zitting in 's vorsten Raad gegeven worden.

Wat de rentmeesters betreft, het is van belang dat liefst zulke gekozen worden, die vermogen bezitten, opdat de vorst, indien zij oneerlijk in het bestuur mochten zijn, de schade gemakkelijk op hen verhalen kan (p. 88). Dat zij als eerlijk bekend moeten staan, spreekt van zelf. "Ex his visis arguas subridendos Comites Hollandiae, qui in administrationibus suis etiam publicis, sicut teloneis, ponunt prodigos et propriorum bonorum dissipatores" (p. 231). Er is dan ook in der tijd in 's graven Raad een besluit gevallen, dat voortaan bij de ontvangst van iedere tol een klerk zou voorzitten; maar de armoede van den vorst verhinderde de uitvoering van dit heilzame besluit, en noopte zich te onderwerpen aan het beheer, of liever diefstal, van hen die geld hadden voorgeschoten: "mutuantium regimini (non dico furto) subjugare compulsa" (p. 231).

De strekking van al deze voorschriften en vermaningen is duidelijk genoeg. Gelijke bescherming van alle onderzaten, kleine en groote, onder een vorst, die door eigengekozen, afzetbare beambten regeert en bestuurt, zietdaar het ideaal, dat de schrijver voor oogen heeft. Naar dat ideaal streven voortaan de legisten onafgebroken; onder karel V en philips II hadden zij het voor een goed gedeelte verwezenlijkt; de overdrijving echter van den laatste heeft er het volk afkeerig van gemaakt, en, onder de republiek, weer naar een ander doel doen jagen.

Met dat al blijft van leyden een zoon van zijn tijd, behebt met de begrippen en vooroordeelen van zijn tijd. Het verschil van standen, en de voorrechten van adel en geestelijkheid zijn hem heilig. De geestelijken vooral zijn verre verheven boven alle andere stervelingen, ja zelfs boven de engelen. "Non credo enim, quod fieret transsubstantiatio, si illa verba, quae profert sacerdos in missa, ab Angelo proferrentur" (p. 129). Natuurlijk moeten zulke van God bevoorrechte menschen met den meesten eerbied behandeld worden. "Deus dicitur honorari, cum ejus ministri honorantur" (p. 129). Schande daarom over hen, die misslagen van geestelijken aan den dag brengen en ten toon stellen. "Si enim forefecerint, satis matrem Ecclesiam et Deum habent ultorem" (p. 31). Geen wereldlijke rechter wage het een geestelijke te recht te stellen. Zulk een gruwel "horribile factum" is onlangs in den Haag gepleegd, waar een geestelijke uit Haarlem' door den wereldlijken rechter ter dood is gebracht. Uit lust tot rechtvaardigheid mag men niets onrechtmatigs bedrijven. "Per talia enim facta ordini et libertati nimium derogatur, et totus clerus se opponere deberet" (p. 159). Alle leeken die er zich aan schuldig maken, wie en wat zij ook zijn, vervallen, naar pauselijk recht, in excommunicatie, en de steden en landen onder interdict (p. 160).

De geestelijken behooren vrij te zijn van belasting. En de schepenen van Leiden verdienen daarom geprezen te worden, die hun priesters van alle personele en zakelijke belasting hebben vrij gesteld (p. 236). Maar dit neemt niet weg, dat in buitengewone gevallen, in tijd van nood, de geestelijkheid naar vermogen moet bijdragen: "sacrum patrimonium ab onere superindicti se non excusat" (p. 23). In zulke gevallen zijn zij zelfs van personele lasten niet vrij. "Homines sacro-sanctarum ecclesiarum a muneribus tempore expeditionis non excusantur" (p. 42). Ja hij breidt

die enkele voorschriften tot een algemeenen regel uit, dien wij niet zonder verwondering zien vast stellen: "In praejudicium Reipublicae respectus religionis seu religiosorum non habetur" (p. 48). Dus ook ten opzichte der kerk gaat het staatsbelang boven alles. De bisschop, die de kerk van Eembrugge ontwijdde en tot een sterkte verbouwde *), wordt geprezen: "corpora enim subditorum praeferenda sunt ecclesiis et rebus ecclesiasticis" (p. 57). Voor het vaderland moeten ook de geestelijken alles over hebben. Waar het te pas komt behooren zij het zelfs tegen de aanmatiging wan de kerkvorsten te verdedigen. "Facit contra clericos, elevatos et erectos ad magnos honores, et cum per manum spiritualem Patria indebite et injuste gravatur, ipsi pro defensione stare nolunt, nec onus et indignationem subire praelatorum" (p. 103). - Dit is iets anders dan de lijdelijke gehoorzaamheid, veluti cadavere, die in later eeuw is aangeprezen. - Voor de kerk wil van leyden ook geen onrechtmatig gewin. Hij is het niet met GOETHE eens, dat de kerk alleen gestolen goed verteren kan. "Praemissa faciunt contra dominos et potentes, qui taliter qualiter multa bona acquirunt, et, omissa restitutione, altaria fundant, collegia et capellas. Nam magis Deum dicuntur irritare ad confusionem ipsorum quam placare."

De adel is, volgens van LEYDEN, in menig opzicht met de geestelijkheid te vergelijken. "De armata militia (d. i. de adel) ad non armatam (de geestelijkheid) frequenter arguitur," (p. 94). De edelen zijn, ceteris paribus, boven onedelen te verkiezen (p. 179). Een edelman vernedert zich

^{*)} Dat onze auteur onder "Ema" Eembrugge bedoelt, acht ik ontwijfelbaar, om hetgeen wij bij Johannes a leidis, l. XXIX. c. 7 verhaald vinden: "Interea, dum ibidem (in Gallia) resideret Episcopus (JOANNES DE ARCKEL), ZWEDERUS WIERLOO mann armata Ecclesiam in Eenbingge in festo sacratissimi corporis Christi..... [hiaat] constituens de ea castrum et saccularem domum."

door naar een stad te gaan wonen, of zich onder de landpoorters te laten inschrijven (p. 130). Doch tegen dit
laatste misbruik, dat meer en meer in zwang kwam, verzet zich van leyden zeker minder uit eerbied voor den
adel, dan uit liefde voor de rust van het land. Want de
buitenpoorters of landpoorters bedienden zich van de stads
voorrechten om des te beter hun veeten en burgeroorlogen te voeren. Het waren vooral landpoorters van Delft,
die bij de aankomst van albrecht den nieuwen Baljuw
van Kennemerland, bij Kasterkemmerzand, overvielen (zie
van mieris, III. bl. 93); en van leyden noemt de zaak
bij haar rechten naam, als hij op de edelen uitvaart, "qui,
ut vicinos suos supprimant, plebeis asscribuntur" (p. 130).

Het beroep van de edellieden is de krijgsdienst; daartoe en niet tot wetenschap worden zij opgeleid. Derhalve moeten zij ook niet tot burgerlijke posten worden gekozen: "armis et non consiliis occupandi sunt" (p. 218). Ook mogen zij zich niet met landbouw bezig houden, "armorum cotidiano exercitio ad bella se praeparare debent" (p. 115). Van LEYDEN bestraft de "milites nostri temporis, qui, licet non exerceant ruralia per se, tamen exercent per domesticos suos et in domibus suis residentes" (p. 115). Hīj zou hen gaarne uitsluitend tot de krijgsdienst bepaald zien. Hij zou er zeker niet tegen hebben, indien het heir der vasallen door een staand leger vervangen werd. En die hervorming ·zag hij reeds aanvangen, niet alleen in Frankrijk, waar, sedert den tijd van JAN VAN VALOIS, de ridders een bepaalde soldij trokken *), maar ook hier te lande, naar het schijnt. Immers hij zelf spreekt meermalen van de stipendia, die de milites ontvangen. Bij de inheemschen behoorde dit zeker nog tot de uitzonderingen. Maar vreemde ridders trokken al geregeld soldij. Wij leeren dit uit de grafelijke

^{*)} Zie Ordonnances des Rois de France, II. p. 120.

rekeningen (zie DE JONGE, H. en K. Twisten, bl. 37) en wij vernemen van VAN LEYDEN zelven, dat tot den Utrechtschen oorlog van 1374, "aliunde quam plurimi viri illustres et praeclari, stipendia sumentes, advenerunt" (p. 212). Het krijgswezen is dan ook al kostbaar geworden, en daarop mag de landsheer niet zuinig zijn. "Erit Princeps liberalis ad expensas militares, quia pro his exactiones fiscales conservantur" (p. 272).

Het was een gewichtige vraag voor dezen tijd, of om ridder te wezen geboorte gevorderd werd. VAN LEYDEN stelt zich ook deze ter beantwoording: "Numquid in militia requiratur genus?" En hij zegt: "videtur quod non." Hij beroept zich op het voorbeeld van vorsten en graven, die vele lieden van geringe geboorte geadeld hebben; maar adelrecht geldt niet, als het door buitenlandsche heeren geschonken is (218).

Een man als van Leyden moest wel overtuigd zijn dat adel verplicht. Het bevreemdt ons niet dat hij den roem, dien men van zijn voorouders erft, gering acht, tenzij eigen verdienste dien handhaaft en vermeerdert: ", cessante industria exigua est claritas, quae venerit a natura.... Gloria namque parentum cito decidit, si ad culmen honoris animosis mediis proles non insudet" (Prohemium). Er is nog andere adel dan geboorte-adel. "Triplex est nobilitas, sanguinis, scientiae et virtutum.... Quae autem istorum major sit, disputationi relinquo" (p. 179). Zoo spreekt geen oprecht vriend van den adel. Wie deugd en wetenschap aan geboorte gelijk stelt, is in zijn hart voor de gelijkheid van alle menschen.

Door geboorte en betrekkingen behoort van LEYDEN tot de deftige burgerklasse, tot den derden stand. Op menige plaats verraadt hij zijn sympathie voor dezen. Met warmte prijst hij het geluk om achter de stadsmuren in veiligheid te leven, en de verdiensten van hen die het bouwen der

muren bevorderd hebben. Tegen vijandelijken overval, geweld van roovers en dieven is men daar beveiligd, en de eer der vrouwen blijft er ongerept: "praeclari virginitatis flores raptus evaserunt injuriam" (p. 43). Vrouwenschennis en schaking schijnt in die tijden van regeringloosalgemeener geweest te zijn, dan wij van onzen landaard verwachten zouden. Van LEYDEN gewaagt er gedurig van, als van een misdaad, die door de zwaar- . ste straffen moet worden tegengegaan. Over geen wetsbepaling spreekt hij met meer verontwaardiging dan over die van vele stadskeuren, waarbij aan een verkrachte* vrouw rechtsingang geweigerd wordt, zoo zij niet zeven getuigen kan voorbrengen. "Ista statuta sive privilegia videntur processisse ex libris Machometi, qui ad actum Venereum mirabiliter allicite ipsum venerantes" (p. 236). Het is een der groote deugden van muren en poorten, dat zij de eer der vrouwen beveiligen. Niemand mag zich dan ook van het meêwerken aan den muurbouw verschoonen, een ieder moet tot de kosten bijdragen. Accijnsen, in de plaats van schot, zijn daarom aan te bevelen, omdat dan allen, die zich in de stad ophouden, meêbetalen aan het onderhoud van hetgeen hen beveiligt (p. 123). Ziet daar het groote argument, waarmeê de consumptive belasting thans nog wordt verdedigd, misschien voor de eerste maal gebruikt.

Alle rechtmatige privilegiën moeten aan de steden verleend en verzekerd worden. Maar ook geen andere. 's Vorsten gezag moet niet ter wille van een stad worden verkort. "Nota, contra clamorem communem, quod privilegia, civitatibus et villis concessa, non semper firma et rata manent" (p. 3). En van de stedelingen, die den vorst afdwingen, wat hij niet mag afstaan, heet het: "Qui taliter Principem cathenant, captivant et in servitutem redigunt, non bene rempublicam disponunt, sed vere dissipant, et in

procurando civitate eorum plus sapiunt quam oporteat" (p. 49).

In de eerste plaats mage alweêr de Fiscus geen schade lijden bij de voorrechten, aan de steden verleend. recht, waar de steden meer aan gelegen is, dan aan het poorter worden van een ieder, die jaar en dag binnen de vrijheid verblijft. Maar van LEYDEN wil niet toestaan dat cijnsplichtigen op deze wijs zich aan de belasting onttrekken kunnen. Privilegiën van die strekking, hoe lang geleden verleend, moeten nog herroepen worden (p. 64). Hij gaat zelfs nog verder: de vorst mag geen vlek, den Haag, Berkel of eenig ander, stadsrechten verleenen, en daarbij de ingezetenen van cijns vrij stellen, "nam sic paulatim respublica posset periclitari per subtractionem in locis similibus" (p. 65). Dit is wel een van de vreemdste uitspraken, die in den geheelen tractatus te vinden zijn. In strijd er meê waren de Hollandsche steden opgekomen, en juist de steden waren de steun der partij van vooruitgang, wier staatsrecht van LEYDEN ontvouwt. Maar hij had zoo van nabij gezien, wat er gebeurde als de landsheer eens arm was geworden, dat hij bij de belangen van den Fiscus al het overige achter stelt.

De steden waren en werden meer en meer kleine republieken op zich zelf. Het eenige recht, dat den vorst invloed op haar regering verzekerde, was de verkiezing van schout en schepenen. Van lenden ijvert daarom ook voor dit recht, dat door de steden betwist werd. Hij wil dat de schepenen niet langer dan één jaar aanblijven, omdat zij zich anders in de regering nestelen en overmoedig worden zouden (p. 175). Over het tusschentijds verzetten van de schepenbank, hetgeen albrecht zich bij verschillende handvesten voorbehield, laat hij zich niet uit; met zijn stelsel evenwel komt de aanmatiging van den vorst het best overeen.

Zoo min als tegen het publiek recht van den staat geldt er tegen het publiek recht eener stad praescriptie (p. 57). Het belang der stad gaat boven de bijzondere belangen der burgers. Behoeft de stad geld, en weet zij het niet te bekomen, dan mag zij haar rijke ingezetenen dwingen om het haar te leenen (p. 180). Het is bekend dat reeds in dezen tijd door de steden lijfrenten verkocht werden. Van Leyden bespreekt de quaestie, die toen naar het schijnt aan de orde was, of men zulke renten wel koopen mocht; hij beantwoordt de vraag toestemmend (p. 14).

Als een echt Hollander is van leyden voor handelsvrijheid. ;, Mercationes rerum et bonorum plena debent libertate gaudere" (p. 122). Alleen tegen de opkoopers koestert hij het oude vooroordeel. Bij gebrek kan de schout de kooplieden dwingen hun waar te verkoopen, al wilden zij ze nog liever bewaren. En tegen een monopolie, ten bate van de schatkist, een régie, zoo als wij tegenwoordig zeggen, heeft hij geen bezwaar. Hij roemt de instelling der gabelle in Frankrijk *), te meer omdat zij een navolging was van hetgeen in het Romeinsche rijk bestaan had. "Lex ista (zegt hij bl. 123) non est observata in partibus Alemanniae.... Expedit tamen eam novisse,... quia Principi et Reipublicae nunquam salvum erit regimen, ubi in regnante paupertas dominatur." Wat den vorst verrijkt is gewenscht, al strijdt het ook tegen andere belangen, en tegen de beginsels der oeconomie (155). Overigens is VAN LEYDEN voor de vrijheid van handel en bedrijf consequenter dan de meesten. Hij verklaart zich tegen den onredelijken eisch der steden, dat ten platten lande geen nering mag gedreven worden. Merkwaardig is in dit opzicht zijn verhouding tot zijn geboortestad. Bij een handvest

^{*)} De Gabelle dagteekent eerst van 1342; zie de Ordonnances des Rois de France, II. p. 179.

van 25 Dec. 1351, had de stad Leiden van WILLEM V onder anderen verkregen, dat voortaan geen prebende of kerkelijk ambt binnen de stad zou geschonken worden aan wie niet uit Noord-Holland geboortig en in Leiden woonachtig was; en tevens, dat niemand binnen drie mijlen om Leiden laken zou mogen reden buiten de vrije steden. Tegen beide deze voorrechten zijner medeburgers komt van LEYDEN op: tegen het eerste, omdat het vergeven van kerkelijke posten en inkomsten volkomen vrij moet blijven, en alleen naar verdiensten geschieden. "Nec locus nativitatis inspici debet, cum apud Deum acceptio non sit personarum" (p. 49). Tegen het andere, "quia istud directe impietatem respicit, et jus ac proprietatem aliorum absorbet, et maximam violentiam inclusam habet" (p. 135). - Het is zeker bedroevend dat een zoo schandelijk misbruik, hetgeen bij zijn eerste invoering zoo bondig werd afgekeurd, evenwel onder de Republiek zoo lang heeft voortgeduurd

Met de opkomende gilden heeft VAN LEYDEN geen vrede. Hij wist, door de ervaring van Frankrijk en Vlaanderen, waartoe de beweging der gilden leiden moest, tot de verheffing der lagere klasse namelijk, en hij is een burgeraristocraat. Hij wil dat de deftigste burgers de regering zullen uitmaken, hij zou gaarne zien, dat zij geen bedrijf uitoefenden, "nam luget bonum publicum et urbis tristatur amoenitas, ubi caupones praesidiatum, pistores magistratum, et frumenta suffocantes scabinatum regunt" (p. 114). dit opzicht komt hij overeen met zijn Leidsche vrienden, die in hun keur van 24 Junij 1351, vaststellen, dat niemand een regeringspost[†] in de stad bekleeden mag, die niet zeven jaren poorter is. "Ende bewonde hem iement errich ambocht te hantteren, hy en hadde also lange stadelicen ende kenlic poorter geweest, hij verbeurde 10.8 ende syn poortrecht" (MIERIS, II. bl. 796). De gilden nu waren berekend om de lagere klasse der stadsbevolking door zamenwerking gehalte en invloed te verschaffen. Reeds om die reden alleen kon van levden met de instelling niet ingenomen zijn. Hij ziet niets dan kwaad in haar werking, en besluit, "excidendae sunt et prohibendae statim tales congregationes" (p. 117). Als dat niet gaat, moet vooral op de keus der overlieden en dekens scherp worden toegezien, "quia magnum orietur praejudicium Reipulicae, si tales Deum non timeant et avaritiae laqueis sint astricti" (p. 118). Zelfs vrome geestelijke gilden zijn niet toe te laten. "Ecclesia non indiget adinventionibus privatorum" (p. 118). Men moet niet gedoogen, dat, bij voorbeeld, de broeders en zusters van het L. Vrouwen gilde te Leiden *) zamenspannen om een kapel te stichten; "nam praetextu alicujus boni mala non sunt toleranda" (p. 120) En uit haar aard zijn alle corporaties gevaarlijk.

Daarom waarschuwt hij ook tegen het bijeenkomen der boeren: "quia eorum praesentia in locis solemnibus est superflua, et agriculturae vacatio ipsis possessoribus damnum facit." (p. 200). Zij moeten zoo zelden mogelijk uit hun gewoon verblijf worden gelokt. Zij moeten voor hun heeren terecht staan, en zoo die hun geen recht doen, dan voor den baljuw. Zij moeten spoedig geholpen, en onmiddellijk huiswaarts gezonden worden. Voor hun veilig gaan en komen moet zorg worden gedragen. Zij moeten ervaren, dat de vorst hen niet vergeet, en voor hun belangen waakt. Daarom eere aan willem III, die iederen Frieschen boer te woord stond, en aan zijn recht hielp. (p. 201). Zij immers dragen een goed gedeelte der algemeene lasten.

Jegens de onvrijen is van LEYDEN hard. Dat ook zij

^{*)} Dat onze auteur het L. Vrouwen-gilde te Leiden op het oog heeft, blijkt uit de vergelijking van p. 120 met p. 57.

tot vrijheid opgevoed moeten worden, in het algemeen belang, ziet hij volstrekt niet in. Zij behooren bij den grond, dien zij bebouwen. Liet men hen vrij, zij zouden wegtrekken, en de akkers woest laten liggen. Om die reden betwist hij den vorst het recht om zijn hoorigen vrij te maken. "Coloni, asscripti fundis patrimonialibus, per privilegia Principis... liberari non possunt, quia in hoc et per hoc praeiudicium fieret agriculturae, et per consequens reipublicae." De gevolgtrekking, die hij uit dit harde vonnis afleidt, is waarlijk verrassend: "Collige hic argumentum, libertatem rem inaestimabilem fore, et tanto vilius quid esse, quo plus a libera conditione recedat" (p. 77). Dus, omdat de vrijheid zoo begeerlijk is, moet men ze buiten het bereik van een geheele menschensoort stellen. In Frankrijk was reeds jaren te voren, in een koninklijke ordonnantie van 1311, een andere leer gepredikt: "ieder mensch, die naar het beeld van onzen Heer geschapen is, moet 'van nature vrij zijn" *). Ook hierin hadden wij gaarne onzen auteur het stelsel van het land zijner voorliefde hooren aanbevelen. Doch, integendeel, hij keurt zelfs af wat in ons achterlijk land ten voordeele der vrijwording strekte. Door in den geestelijke stand te treden kan ook hier een onvrije zich vrij maken. Om hem dien eenigen uitweg te versperren, leert VAN LEYDEN, dat de hoorige, zoo hij, buiten zijn meester om, geestelijke zoekt te worden, nog een geheel jaar lang door dezen opgeëischt, en tot zijn vroegere dienstbaarheid teruggebracht mag worden: "infra annum potest revocari ad servitutem" (p. 244).

Wij eindigen ons overzicht. Op verre na hebben wij den rijken schat niet uitgeput, die in den tractatus ligt op-

^{*)} Ordonnances des Rois de France, XII. p. 387. Vgl. HENRI MAR-TIN, V. 286.

gesloten; maar het stelsel, dat er in schuilt, hebben wij in groote trekken beschreven. Het is het stelsel der Kabeljaauwsche staatspartij, dat door willem V uit noodzaak omhelsd was, en gedeeltelijk door hem is nageleefd. De krankzinnigheid, waarin de vorst, zoo kort nadat hij zich op den troon had vastgezet, verviel, heeft hem verhinderd te toonen, wie hij was en wat hij vermocht. Maar de lof, dien van LEYDEN niet ophoudt hem te geven, is ons borg, dat hij een man was, van wien men veel mocht hopen. Zijn broeder ALBRECHT koos aanvankelijk de partij van het behoud, van de grooten; de omstandigheden die hem daartoe noopten, zijn slechts gedeeltelijk bekend. Wij weten, dat de vrienden van den krankzinnigen vorst zwarigheid maakten diens jongeren broeder als ruwaard aan te nemen, maar wien zij in zijn plaats verlangden is onzeker. Het gewone verhaal, dat zij aan MACHTELT, de gemalin van WILLEM, de voorkeur gaven, steunt op geen genoegzamen grond, en is op zich zelf onwaarschijnlijk. VAN LEYDEN laat iets geheel anders vermoeden. In casus LXXVII bewijst hij dat de keizer zelf, bij het benoemen tot posten, van de ancienneteit niet mag afgaan. "Nota, quod rescriptum non valet, quo aliquis agentium in rebus contra ordinem militiae praeferatur in locum illius qui diutius militavit." Hij beveelt dien regel met verschillende voorbeelden aan. en laat dan volgen: "Et illa lex bene respicit arbitratores quondam inter Marchionem Brandenburgensem et Ducem Albertum de Bavaria, fratres, super manburnia sive cura fratris vel Illustris Ducis Guillelmi de Bavaria." Maar wat kan hiervan de zin wezen, dan dat Meer niet. de scheidrechters aan den ouderen broeder den voorrang hadden moeten toewijzen, dien hem een rescript van keizer LODEWIJK niet rechtmatig ontnomen had. - Was dit de toeleg der Kabeljaauwsche edelen? Verlangden zij een ouder, een meer ervaren en kloeker ruwaard? Ik laat het

in het midden. Zooveel is zeker dat Albrecht, door de Kabeljaauwen miskend, het aanvankelijk geraden achtte op de oude partij der Hoeksche grooten te steunen. De partijschap stak het hoofd nog eens op, en bleef voortduren en toenemen. Van levden zag droevige gebeurtenissen voorvallen. Hij zag nog eens een machtelooze regering en de rampen die haar vergezellen. Hij zag de theorie, die hij in zijn tractatus predikte, door de ervaring op nieuw bevestigd. Met de lessen dier ervaring verrijkte hij gaarne zijn geschrift; onafgebroken werkte hij er aan voort. Nieuwe voorbeelden voegde hij gestadig aan de oude toe. Maar zijn leer zelve behoefde hij niet te wijzigen. Zij voldeed volkomen aan de behoeften der toenmalige maatschappij.

Daarin juist ligt, naar mijn oordeel, de groote waarde van den tractatus. Het zijn geen bloote bespiegelingen van een wijsgeer, die er ons verkondigd worden; het is de levenswijsheid van een sterk bewogen, van een revolutionairen tijd, die er in spreekt. Om het karakter van dien tijd, de behoeften en de begeerten der nieuwe maatschappij en de oorzaken van haar lotgevallen te leeren kennen, zijn de boeken van van levden van onvergelijkelijk en onschatbaar nut. Zij geven ons den sleutel tot het begrip van hetgeen de dorre kronyk- schrijvers ons verhalen, maar niet verklaren. De geschiedvorscher, wien het minder om de toedracht der gebeurtenissen, dan om haar oorzaken en zamenhang te doen is, zal zeker het toeval zegenen, dat onder zoo veel geschriften, die te loor zijn geraakt, den eenigen tractatus voor ons bewaard heeft.

NASCHRIFT.

Door de vriendelijke tusschenkomst van het Bestuur der Afdeeling kreeg ik, na het voordragen van het bovenstaande, twee onuitgegeven verhandelingen ter inzage, die in der tijd door wijlen den Heer s. DE WIND over hetzelfde onderwerp in het Kon. Instituut waren voorgelezen. Het verraste mij daarin veel terug te vinden van hetgeen ik betoogd had. Over de lotgevallen en ambtsbedieningen van den auteur, over de strekking van zijn geschrift, over den toestand van den tekst en de waarde der uitgaven had de Heer DE WIND ongeveer hetzelfde gezegd, dat ik, onafhankelijk van hem, heb opgemerkt. — Overigens is mijn opstel uitvoeriger en vollediger dan het zijne, en ik kon uit het zijne niets tot aanvulling of verbetering van mijn werk overnemen. De derde verhandeling daarentegen, die wel ontworpen en aangekondigd, maar niet opgesteld is, zou mij denkelijk aanleiding tot vernieuwd onderzoek, en, ik geloof, tot tegenspraak hebben gegeven. Daarin toch zou de Heer DE WIND betoogd hebben, dat PHILIPS VAN LEYDEN gehouden moet worden voor den ongenoemden Klerk uit de lage landen, wiens kronyk bewaard gebleven en door van MIERIS uitgegeven is. Het kan gewaagd schijnen zulk een gissing, waarvoor de gronden niet aangewezen zijn, zoo maar los weg te veroordeelen. Doch, desniettemin, schroom ik niet te verklaren, dat ik van het toeschrijven dier kronyk aan PHILIPS VAN LEYDEN even vreemd opzie, als ik doen zou, indien door iemand de Hellenica van XENOPHON aan THU-

CYDIDES werden toegekend. Twee menschen van meer uiteenloopend karakter, twee schrijvers van meer verschillenden stijl dan van LEYDEN en de ongenoemde Klerk, kan men zich naauwelijks denken. De Klerk is een alledaagsch man, zonder politischen of historischen blik, die slecht weg verhaalt wat hij op het tooneel der wereld heeft zien voorvallen. VAN LEYDEN is een man, die achter de schermen heeft gekeken, die de acteurs kent en hun kunst verstaat. en die de strekking doorziet van het stuk dat vertoond Hoe een kronyk van van leyden er zou hebben uitgezien, blijkt duidelijk genoeg uit het weinige dat hij in zijn tractaat uit de geschiedenis van zijn tijd verhaalt. Het is mij waarlijk een raadsel, hoe iemand, die zoo veel studie van de geschriften van van LEYDEN gemaakt heeft als DE WIND, tot zulk een onmogelijke gissing vervallen is; en ik beken, dat ik, uithoofde van deze gissing, geen groote gedachte had van zijn geheele studie over VAN LEYDEN. Maar ik erken tevens, dat ik hem hierin ongelijk had gedaan, en dat de kennismaking met zijn verhandelingen mij een veel beter dunk van zijn arbeid gegeven heeft. Het ware te wenschen, dat de beide afgewerkte opstellen nog gedrukt werden, en dat verder door een vriendelijke hand uit de nagelaten aanteekeningen zoo veel mogelijk de bewijzen werden bijeengezocht, waarmeê de schrijver zijn in mijn oog onhoudbare gissing, omtrent de identiteit van den ongenoemden Klerk en van van LEYDEN, gestaafd zou hebben

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} OCTOBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. Opzoomer, J. C. G. BOOT, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. DIRKS, H. C. MILLIES, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, C LEEMANS, J. A. C. VAN HEUSDE, N. BEETS, L. J. F. JANSSEN, A. KUENEN, G. DE VRIES AZ., J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, R. FRUIN, M. DE VRIES, G. H. M. DELPRAT, J. P. SIX, W. G. PLUIJGERS.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt na lezing goedgekeurd.

De Heer PLUIGERS, nu voor het eerst ter Vergadering tegenwoordig, wordt door den Voorzitter verwelkomd.

De Secretaris leest een brief van den Secretaris der Natuurkundige Afdeeling, daarbij kennis gevende, dat Mev. de Wed. w. vrolik het levensgroot portret van wijlen haren echtgenoot aan de Akademie ten geschenke heeft gezonden, en dat de zusterafdeeling dat geschenk aanvaard heeft en besloten, den wand der vergaderzaal daarmede te versieren, niet twijfelende of dit zou de goedkeuring dezer

afdeeling wegdragen. Er wordt besloten dit schrijven voor kennisgeving aan te nemen.

De Secretaris leest de levensschets van den Hoogleeraar simon karsten, waarin hij voornamelijk aantoont, welke verdiensten de overledene in het gebied der Grieksche en Latijnsche letterkunde gehad heeft, wat de wetenschap en deze Akademie aan hem is verschuldigd. Op uitnoodiging der Vergadering, verklaart de Spreker zich bereid, deze schets voor het Jaarboek af te staan.

Vervolgens is aan de orde het rapport, opgemaakt door de Heeren BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en BOOT, over eene verhandeling van den Heer HOLWERDA, die voor eenigen tijd in hunne handen was gesteld. De verhandeling, in het Latijn geschreven, bevat aanteekeningen op de Hellenica van XENOPHON, meerendeels van kritischen aard.

De Rapporteurs hebben zich bepaald tot de toetsing van de aanteekeningen op het eerste boek, en deelen hun oordeel mede, zoowel over den vorm, als over den inhoud der aanteekeningen en verbeteringen van den schrijver. Bij veel verschil van meening erkennen zij, dat de Heer holwerda eene bijdrage heeft geleverd, die zoowel voor de interpretatie van kenophon, als voor de verklaring van enkele plaatsen van het Nieuwe Testament en van flavius josephus nuttig is, en stellen voor hun rapport in handen van den schrijver te stellen, opdat deze er zoodanig gebruik van zoude maken, als hij vermeenen zou te behooren, en daarna de aangeboden verhandeling in de werken der afdeeling op te nemen. Nadat de Heer holwerda zich hiertoe bereid heeft verklaard, wordt de conclusie van het rapport aangenomen.

De Heer FRUIN leest daarna het tweede gedeelte van zijne bijdrage over PHILIPS VAN LEYDEN en zijn tractatus. Had hij zich vroeger met het leven van den schrijver en andere punten, die tot verklaring van het werk dienen kunnen, bezig gehouden, hij ontwikkelt nu het stelsel, dat in den tractatus ligt opgesloten.

VAN LEYDEN verlangt een vorst, die met krachtige hand de teugels zal houden, maar voor wien het heil van den Staat de hoogste wet zal zijn. De vorst mag van geen gedeelte zijner macht afstand doen ten voordeele van heerschzuchtige edelen; zijn macht is als een fidecommis, dat hij ongerept aan zijn opvolger moet overlaten. Dit stelsel, door willem V vóór zijne krankzinnigheid omhelsd, dreigde onder den ruwaard alberecht in duigen te vallen. Van Leyden zag het met weemoed en zonder zijn stelsel eenigzins te wijzigen, verrijkte hij zijn boek met de lessen uit de ervaring verzameld. Tot kennis van het karakter van dien tijd, als bijdrage tot de pragmatische geschiedenis der 14de eeuw, heeft de tractatus onschatbare waarde. De Heer fruin biedt zijne bijdrage ter plaatsing in de Verslagen der Afdeeling aan.

De Heer DELPRAT herinnert den vorigen Spreker, dat hetzelfde onderwerp vroeger in het Instituut door den Heer Mr. s. de wind is behandeld, en de Heer M. de vries voegt daarbij, dat hij in der tijd met grooten lof van die verhandeling heeft hooren spreken. De Heer fruin wist wel, dat het boek van van levden in het Instituut besproken was, maar was niet in de gelegenheid geweest, om de ongedrukte verhandeling van de wind te raadplegen.

De Secretaris neemt op zich, te onderzoeken, of zij zich onder de nagelatene papieren van dien Zeeuwschen ge-

schiedvorscher te Middelburg bevindt, en zoo ja, te vragen of de eigenaar haar ter inzage wil verstrekken.

De Heer LEEMANS bericht, dat sedert de laatste opgave bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst berichten en mededeelingen ontvangen zijn van de Heeren de Ridder te Utrecht, J. H. L. van der schaaff te Lochem, Jhr. G. W. van der feltz te Epe, H. G. Haasloop werner te Elburg, J. P. verloben Jr. te Utrecht, Mr. eyck van zuijlichem te Maartensdijk, H. M. beentsen te Beek gem. Berg, Kerkmeesteren der Ned. Hervormde gemeente te Dordrecht, H. D. van der Kellen en van de Commissie tot bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen.

De Vergadering wordt ten 2 uur gesloten en door eene buitengewone gevolgd.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE ÉN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GRHOUDEN DEN 14den NOVEMBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOGMER, D. HARTING,
L. J. F. JANSSEN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ.,
J. DE WAL, N. BEETS, R. P. A. DOZY, M. DE VRIES, J. P. SIX,
W. G. PLUYGERS, S. VISSERING, H. C. MILLIES, J. C. G. BOOT,
G. H. M. DELPRAT, J. DIRKS, C. LERMANS, W. MOLL.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen ter mededinging een Latijnsch gedicht, getiteld: Exsulantem in Corsica Senecam Maternus poeta consolatur, onder het lemma saltem tentasse iuvabit, en eene Hoogduitsche Verhandeling over de Turijnsche hieratische papierrol, die de schrijver, de Heer F. C. von Leutsch, te Amsterdam verblijf houdende, heeft aangeboden voor de Verslagen der Afdeeling. Dit stuk wordt verzonden aan de Commissie van Redactie, en de Heer Leemans uitgenoodigd zijn oordeel over de waarde uit te spreken.

De Heer LEBMANS voert daarna het woord over oudheidkundige onderzoekingen op Java. Het corresponderend lid der Afdeeling Dr. FRIEDERICH heeft aan Spreker berichten overgezonden over de voorloopige resultaten zijner reizen door Java, ondernomen met het doel om Oud-Javaansche opschriften en teksten te verzamelen en daarbij een en ander over de oudheden op den Djeng. De Spreker ontleent hieruit aanleiding om te bewijzen, dat de overblijfselen van bouwwerken op het Djeng-plateau, waarvan onlangs enkele dagbladen grooten ophef gemaakt hebben, als ware een Indisch Pompeji op Java ontdekt, reeds sedert het begin dezer eeuw bekend en bezocht zijn. Hij knoopt daaraan eene beknopte beschrijving van die resten naar gedrukte en geschreven bronnen en heldert een en ander met teekeningen en platen op. Eindelijk laat hij eenige metalen beeldjes, aldaar gevonden, die door den eigenaar sedert aan het Rijks-Museum te Leiden geschonken zijn, zien en neemt uit een Oud-Javaanschen beker met voorstelling van den dierenriem aanleiding op eene vroegere mededeeling van Dr. FRIEDERICH terug te komen, en een paar punten, die door den Heer MILLIES besproken zijn, nader te onderzoeken en te weêrleggen.

De Heer MILLIES verklaart dien aanval niet verwacht te hebben, bij zijn vroeger geuit gevoelen te volharden, en daar de gronden voor en tegen ontwikkeld zijn de beslissing gerustelijk aan het oordeel van anderen over te laten.

De Heer DIRKS deelt mede, dat het Negende Stuk van het Vervolg op van Loons penningwerk, de jaren 1785—87 omvattende, niet voor Mei van het volgende jaar zal kunnen worden uitgegeven.

Bij de Commissie voor de bewaring der overblijfselen van vaderlandsche kunst is ingekomen eene mededeeling van Mr. J. A. A. LREMANS te Amsterdam.

De Vergadering wordt ten twee uur gesloten om in eene buitengewone over te gaan.

OUDHEIDKUNDIGE

ONDERZOEKINGEN EN ONTDEKKINGEN OP JAVA.

MEDEDEELING VAN

Dr. C. LEEMANS.

BERIGT OMTRENT DE ONDERZOEKINGEN VAN

Dr. R. H. Th. FRIEDERICH.

Ik mag onderstellen dat de leden mijner Afdeeling met de aan haar Corresponderend lid, Dr. FRIEDERICH, van Regeringswege opgedragen zending, niet geheel en al onbekend zijn gebleven. Mogt dit echter misschien bij sommigen het geval wezen, dan zal een enkel woord genoeg zijn, om in dat opzigt de noodige inlichting te geven.

Dr. FRIEDERICH, die door onderscheidene geschriften, zoowel in de werken van het Bataviaasch Genootschap als in Duitsche tijdschriften, aanspraak heeft verworven op eenen zeer eervollen rang onder de geleerde kenners der Oud-Indische talen, meer bepaald ook die onzer Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, is een jaar geleden, nadat zijne in het tropisch klimaat geschokte gezondheid, door een verblijf in Europa genoegzaam hersteld was, naar Java teruggekeerd, om aldaar in zijne betiekking van ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoekingen, zijne vroegere werkzaamheden voort te zetten. Van Regeringswege werd hem de taak opgedragen, om vooral op Java en Sumatra, maar

ook op Bali, de oude opschriften in steen en metaal of ook andere Oud-Indische teksten, op te sporen, te verzamelen, hetzij de oorspronkelijke zelve, hetzij getrouwe afdrukken, of teekeningen. om die later te onderzoeken, te vertalen, toe te lichten en verder voor eene uitgaaf te bewerken.

Voor het vervaardigen en afdrukken in papier, die dan weder als vormen voor het verkrijgen van facsimilés in pleister moeten dienen, zijn hem een viertal helpers beschikbaar gesteld, die uit het Koloniaal Werfdepôt te Harderwijk naar Leiden waren afgezonden, om aldaar bij het Museum van Oudheden, zooveel het korte tijdsverloop dit nog toeliet, zich te oefenen in hetgeen tot het maken van zulke afdruksels en vormen vereischt werd, en verder ook eenige handigheid te verkrijgen in het opmeten en in teekening brengen van eenvoudige voorwerpen. Die oefeningen zijn, onder toezigt van Dr. friederich, met wien de bedoelde militairen de reis op hetzelfde schip deden, verder soortgezet, en hebben tot de uitkomst geleid, dat althans twee hunner, zoo welligt niet allen, genoegzaam gevorderd zijn, om de van hen verlangde werkzaamheden naar behooren te volbrengen.

Dr. FRIEDERICH heeft in de maand Februarij van het loopende jaar zijne oudheidkundige reis over Java aanvaard, en mij in een brief uit Djeng, van den 2 keten dier maand, een voorloopig berigt doen toekomen, waaruit ik thans eenige bijzonderheden aan de Afdeeling meen te mogen mededeelen, zonder mij aan onbescheidenheid jegens den Schrijver schuldig te maken; ik doe dit in de verwachting, dat mijne medeleden hunne belangstelling voor eenige korte oogenblikken aan het onderwerp niet zullen weigeren.

Vooraf moet ik met een enkel woord terugkomen op hetgeen ik vroeger reeds in een onzer Vaderlandsche tijdschriften (den Algemeenen Konst- en Letterbode 1861, No. 33) nopens een oud Kawi-opschrift door wijlen Dr. F. JUNGHUHN in 1845 op eene rots te Djeng ontdekt, heb medegedeeld, dewijl dat opschrift thans aan Dr. FRIEDERICH op de plaats zelve een onderwerp van nader en naauwkeurig onderzoek heeft geleverd.

Het opschrift bevindt zich op eene hoogte van 6300 Parijsche voeten boven de oppervlakte der zee, op een rotsblok, dat zich boven den smallen en modderigen grond tusschen de meeren Telaga, Weurno en Pengilang verheft. De steen is eene grof krystallijne trachiet-lava, uit bijna evenveel groote feldspath- als hornblendekrystallen in eenen graauw-feldspath-achtigen grond zaamgesteld. De oppervlakte is bedekt met eene melkwitte, zeer harde korst die, niet dikker dan 1 tot 2 Parijsche linie, slechts door sublimatie uit heete, onder andere ook kiezelzuren loslatende dampen kan ontstaan zijn. Op de melkwitte oppervlakte zijn de karakters met eene zwarte verwstof aangebragt; ofschoon zij in de oppervlakte niet ingedrongen, noch ook daarop verheven zijn, kunnen zij echter niet met waten worden uitgewischt; zij waren volkomen duidelijk bewaard gebleven, en hebben dus, zoolang zij bestonden, aan alle werking van lucht, nevel en regen weerstand geboden. Zij staan op de zuid-oostzijde van het rotsblok, dat 8 voet hoog, en nog van andere kleinere rotsbrokken bedekt is. Ongeveer 300 voet oostnoordoostwaarts van daar is de ingang van eene grot.

Sedert de Siva-tempels van Djeng (in de 13e en 14e eeuw?) verlaten werden, werd het gebergte van lieverlede met houtgewas bedekt, dat tot in het jaar 1825 door geen menschenvoet meer werd betreden, en zelfs in de voegen van de tempelsteenen zijne wortels schoot. In 1825 kwamen de tegenwoordige bewoners van Djeng uit de Kadoe herwaarts over, die het terrein met oorspronkelijk bosch bezet vonden en van lieverlede in bebouwing brag-

ten *). De schrifttrekken moeten dus vijf tot zeshonderd jaren ten minste oud zijn.

Ik deel deze bijzonderheden mede uit de aanmerkingen door Dr. JUNGHUHN op 3 October 1845 nedergeschreven op eene fraaije teekening, door hem van het opschrift vervaardigd en thans bij het Museum van oudheden te Leiden berustende. Dr. JUNGHUHN heeft later in zijn groot werk: Java, deszelfs gedaante, enz. Dl. II, blz. 272, zijne teekening zeer naauwkeurig op verkleinde maat uitgegeven; wat hij tot toelichting in zijnen tekst zegt, brengt geene wijziging aan op zijne in 1845 nedergeschreven meening. Zijne gissing naar den ouderdom van het opschrift, waartoe onze onlangs overleden beroemde natuurvorscher uitsluitend was geleid door de beschouwing van het terrein en door het verband van omstandigheden die zijnen scherpen blik niet konden ontgaan, werd uitnemend bevestigd door de vier teekens, die den eersten regel van het opschrift vormen, en die het met zekerheid plaatsen 'in 'de 12° eeuw van Caka of het begin van de 13° eeuw van onze jaartelling.

Toen Dr. FRIEDERICH zich in 1861 in Europa bevond, gaf ik hem een doortrek van junghuhns teekening, met verzoek om zijne meening omtrent dit in mijne oogen zeer merkwaardige overblijfsel van Java's vroegere geschiedenis te mogen weten. Hij voldeed aan dat verzoek en de uitkomst heb ik in het zoo even vermelde tijdschrift medegedeeld. Het opschrift behoorde, naar zijn gevoelen, volgens het jaartal, tot den tijd voor Modjapahit, en wel in een tijdperk, waarin kunst en wetenschap op Java eenen

^{*)} Deze tijdsbepaling zal eenige wijziging vorderen. Want, gelijk uit een hier achter aan te halen verslag blijkt, was in 1816 de omtrek van Djeng hier en daar bewoond; zelfs trof men op slechts geringen afstand van het bergylak enkele gehuchten aan.

hoogen trap hadden bereikt. Opschriften in diergelijke karakters als die van het Djengsche kunnen steeds met zekerheid tot dit tijdperk worden gebragt. Tot nog toe (dit is tot 1861) kwamen hem slechts twee korte opschriften in dezelfde schriftsoort ter kennis; toch achtte hij het waarschijnlijk dat nog onderscheidene andere aanwezig zijn, die, op gebouwen aangebragt, om hunne gelijkvormigheid met bouwkunstige versiersels, tot nog toe aan de aandacht ontsnapten en niet herkend zijn geworden.

Voor het overige moest friederich, alleen uit de teekening oordeelende, zich bepalen tot de gissing, dat wij hier slechts een gering overblijfsel van een opschrift hadden, dat uit ten minste 5 regels bestaan had; waarvan op den eersten regel de 4 cijfers van het jaartal, op de 3 volgende regels slechts de laatste teekens der slotwoorden, en op den 5den of laatsten regel alleen het sluitteeken meer waren overgebleven.

Wij willen thans aan FRIEDERICH zelven het woord geven, zoo als hij mij in zijn bovenvermelden brief van 21 Februarij j. l. het een en ander omtrent zijne wetenschappelijke onderneming, en daarbij ook omtrent zijn nader onderzoek van het Djengsche opschrift zelf heeft medegedeeld.

"Ik heb thans weder de bewoners van het distrikt van alle goden, *Prahjangan* *) (Preanger Regentschappen), van *Tji-Ribon* (Cheribon), van *Tegal* (de vlakte), op de bergpassen van Tegal naar Banjoemaas, van het lagere land dier residentie, van de bergachtige streek Bandjar Negara, met het toppunt Batoer, 5200 vt. hoog, gezien,

^{*)} Ik volg in de aanhalingen de spelling der eigennamen, zoo als die door den schrijver wordt gebezigd. Voor het overige rigt ik mij, waar geene overwegende redenen bestaan voor afwijking, naar de gebruikelijke schrijfwijze.

en vertoef thans in het heilige distrikt van Djeng, 6500 vt. hoog, waar de bouwvallen of nog staande tempels, de in het wild omzwervende runderen (Nandi's, echter zonder merkbaren bult) en de, zekerlijk aan uitbarstingen der vulkanen en verzinkingen van den grond te wijten eenzaamheid en stilte ons de Indische Açrampada's herinneren.

Djeng (ook wel Di-ëng, doch zeker juister Djeng, dat is voet, meer bijzonder voet, helling van eenen berg, en zoo in het Kawi veelvuldig gebruikt), en berg en plateau, zijn de helling en de voet van den 8000 vt. hoogen berg Prahoe. Om Djeng goed te leeren kennen, ging ik, bij mijn vertrek van Batoer met mijne geleiders uit Banjoemaas, waaronder zich bevond de Patih van Bandjar-Negara, mijn goede maar vrij onwetende cicerone, mij toegevoegd door de gezagvoerders van Banjoemaas, om den Goenong Pangonan, die de westelijke grens (z. w.) van het plateau van Djeng vormt, rond, zag een meer, Telaga Merdada, nabij zijne hoogste punt, en zeven of acht Solfataren, waaronder de Kawa (krater, doch op dien naam hebben maar weinige aanspraak), Banting, Koembang, Kidang, ten zuid-westen en ten zuiden van dien berg, en kwam eindelijk aan de zuid-oostzijde bij den tempel van Wrikodara (Bhîma), op het heilige terrein. Dien dag zag ik ook al de overige nog staande gebleven tempels, die in eenen ergen staat van verval verkeeren en van alle beelden, zelfs van de meeste versierselen beroofd zijn. Van eenige die nog staan, en van alle waarvan alleen puinhoopen (van vierkante steenen) over waren, is ook een groot gedeelte van de gewone bouwstoffen, tot het maken van wegen, muren van huizen, onderlagen der Pasangrahans, enz. gebruikt. Een treurig en ontmoedigend schouwspel voorwaar!"

"Den volgenden dag reed ik van den Pasangrahan drie palen ver naar Telaga Tjebong, tusschen de bergen Paka-

wadja, Prambaran en Koemi, om den omtrek van het plateau te leeren kennen, waarbij ik echter in het zuidoosten weder eene bergreeks van meer dan 400 vt. boven het plateau moest overtrekken. Op dezen togt kwam ik aan de Telaga Weurno, het bonte meer (het is groen en aan de kanten geel en wit van den zwavel, even als de geheele omtrek sterk vulkanisch en door zwavelreuk minder aangenaam), waarin zich het bekende opschrift van JUNGHUHN bevindt, maar eenen paal van den Pasangrahan, op rotsachtige heuvels, die in het meer vooruitspringen. In de nabijheid vindt men ook twee door de natuur gevormde grotten. Een mijner manschappen heeft het opschrift afgeteekend, want daar het met zwarte inkt op den witachtigen steen geschreven is, kan het niet afgedrukt worden. Het heeft, sedert den tijd dat junghuhn het ontdekte, nog al veel door het weder geleden; van de letters zijn alleen de voornaamste trekken zeker, benevens de interpunctieteekens; echter staat het gewigtigste voor altijd vast, de drie eerste teekens 113 van het jaartal den bovensten regel, het laatste cijfer, 4? of 8?, is den tegenwoordigen toestand niet meer duidelijk, echter heeft er een teeken gestaan. Ons opschrift valt dus tusschen de jaren na Christus 1209 en 1217, waarschijnlijk 1212 of 1213."

"Wat de letters beneden het jaartal betreft, moet ik mijne vroeger geuite meening wel wijzigen, maar geenszins terugnemen. Het zijn sluitende aksara's (letters in den Indischen zin van het woord) echter niet van regels, maar van enkele woorden, en er kan, volgens de gedaante van den steen, niets daarvóór hebben gestaan. Wat beteekenen zij dus?"

"Wij hebben hier te doen met een of ander geheimzinnig schrift, aan welks diepe beteekenis ik echter niet veel waarde hecht, want ik houd het voor een spel. Het is geen inschrift, maar een opschrift, natuurlijk veel minder berekend voor langen duur, en alleen maar bewaard gebleven, door den in dit bijzondere geval beschermend werkenden plantengroei, die den steen niet doorbreken, maar wel omringen en insluiten kon, en die sedert Dr. Junghuhn voor het eerst hier was, weder is weggenomen, zoodat aan de vernielende kracht van wind en weder vrije toegang wordt verleend. Mijne gissing is, dat een of eenige jonge Brahmanen, de hun misschien eerst kort geleden bekend geworden wijze van schrijven met inkt, op eene daarvoor voegende plaats hebben willen toepassen. Hun gewoon schrijfgereedschap was lontar of bamboe en een mesje om de letters in te snijden; voor opschriften op gebouwen en gedenkteekens van glad gewerkte trachiet of anderen harden steen, de beitel."

"Wij hebben dus wel geen groote geheimen in de enkele aksara's te zoeken, maar winnen een geschiedkundig
gegeven: 1°. voor het bestaan der oudheden van Djeng;
2°. voor het gebruik van inkt om te schrijven, beide
na C. 1217. Ik heb hier geene bescheiden over de invoering der inkt (Jav. mangsi, in het Skt. masi) op Java
uit Indië, noch ook over den ouderdom van het gebruik
van inkt in Indië. Bijaldien de inkt eerst door de Mohammedanen in Indië bekend werd, kunnen wij ons voorbeeld van haar gebruik op Java zeker voor een der oudste houden. Het onderwerp vereischt nader onderzoek."

"Buiten dit opschrift, dat niemand weghalen kan, heb ik twee andere op steenen in Banjoemaas ontmoet, die aan het Museum te Batavia zullen opgezonden worden. Zij zijn van Djeng en stonden bij den Pasangrahan van Batoer, doch ik heb er afdrukken van doen maken te Banjoemaas."

"Eindelijk heb ik nog een jaartal van Djeng gevonden op een Visjnoe-beeld, staande te Batoer, en voor welks overbrenging, even als van eenige andere, aldaar aanwezig, naar Batavia ik een voorstel denk te doen. Te Batoer zijn die oudheden niet op hare oorspronkelijke plaats. Al de voorwerpen te Batoer en Bandjoe-Negara zijn afkomstig van Tégal Pangowan, de helling van den berg, ten zuidwesten van het plateau Djeng. Het jaartal van het zooeven genoemde beeld is 1261 = na C. 1839; misschien kan men lezen 1216 = 1294. Het ineenvoegen van cijfers tot 66ne groep is mij reeds meermalen voorgekomen, bij v. op Trinawindoe Mahavsji, Verhandell. Bat. Genootsch. Dl. XXIII, blz. 8 en volg.; Dl. XXI pl. 7, N°. 1 en pl. 17, waar ik over de lezing onzeker ben."

"De vier volgende dagen heb ik de omliggende bergen beklommen: den goenong Prahoe, 8000 vt. hoog, waar zich een oude brandstapel, of brandplaats, volgens de overlevering die van PANDOE, den vader der Pandoewa's bevindt. Als kenteekenen van die oude brandplaats, vond ik twee indruksels van voeten op twee steenen; ik heb eene teekening doen maken, zoowel van de indruksels der voeten, als van eenen pilaar van zeven verdiepingen, waarop zich, dertig jaren geleden, nog eene lamp bevond, met vier plaatsen voor lichten."

"Den volgenden dag bezocht ik den vulkaan Pakoewodja, waar ik echter den Kawa die nog onlangs gewerkt had, zelf opsporen moest, even als de vallei waar pariksit (hier parikisit geheeten, de kleinzoon van ardjoena, en stamvader der meeste Indische en Javaansche vorsten) de Nandi's zou gehoed hebben in het gehucht, dat zijnen naam voert."

"Niet ver van daar, maar nog digter bij Djeng ontspringt de rivier Larayoe, in den laatsten tijd vermaard geworden door zijne overstroomingen in de vlakte. Zij is ook de rivier van Ayôdhya, kâma's zetel."

"Gister reed ik achter den berg Pagger Kandang op, om een gezigt naar het noorden te hebben; ik werd echter hier, even als op den Prahoe, door den nevel teleurgesteld. Op den weg zijn vele openingen, Kawa Pandoe genaamd, die warme dampen opstooten. Pandoe zou daar gedood zijn; eene verbastering der Indische mythe. Heden bezocht ik den Bhisjma, vond echter niets; men had mij vooruit gewaarschuwd, dat dit het geval zijn zou, maar ik achtte het mijnen pligt, mij door eigen onderzoek te overtuigen."

Uit een onlangs van Dr. friederich ontvangen brief, van Buitenzorg 13 Sept. j.l., ontleen ik eenige nadere berigten.

Van het hierboven bedoeld viertal helpers heeft 66n eene andere bestemming verkregen, zou een tweede eerlang insgelijks verplaatst worden, had een derde, wegens ziekte voor de dienst afgekeurd, reeds de terugreis naar Europa ondernomen, en was hem dus slechts 6én enkele overgebleven. Hij had intusschen uitzigt op de diensten van eenen kundigen Javaan, en stelde zich voor HSS., wier inhoud van genoegzaam belang was, door de beide helpers te doen autographeren en op eene daarvoor bestemde pers af te drukken. Ook de papierafdrukken van opschriften in steen hoopte hij door die twee mannen behoorlijk te kunnen doen vervaardigen. Het vormen en afgieten in gips leverde onoverkomelijke moeijelijkheden, om de schaarste en daaruit volgende duurte van die stof; proeven met Javaansch gips hadden geen gunstigen uitslag; het is van de voorwerpen, waarin het zich te vast inhecht, niet behoorlijk los te maken, en dus onbruikbaar.

Onze reiziger schrijft verder: "De opschriften die ik op reis gevonden heb zijn 16, of 19 indien men zeer kleine mederekenen wil, buitendien heb ik er 25 van het Bataviaasch Genootschap doen afdrukken." — "Thans zijn mijne lieden bezig met het doortrekken dier opschriften."

Na berigt te hebben, dat hij ook om de hulp van eenen photograaf had gevraagd en hoop voedde dat in de behoefte aan zulk eenen kunstenaar in het vervolg zou kunnen worden voorzien, vervolgt hij: "De Djeng, zoo als ik hem vond, heeft mij teleurgesteld, alleen aan éénen tempel vond ik nog een paar Visjnoebeelden in hoog verheven werk. — Bij de beelden voor den Pasangrahan zijn eenige vrij belangrijke, echter de groote menigte en zeker de best bewaarde zijn al lang weggevoerd. Men vindt beelden van daar afkomstig te Bandjar Negara, Batoer en Wonosobo, ook bij het Bataviaasch Genootschap bevinden er zich eenige, hoewel ik in den tijd toen ik de be schrijvende lijst der oudheden opmaakte, daarbij alleen de opgaaf vond van hunne afkomst van Pekalongan."

"Thans echter wordt de Djeng weder belangrijker. Ik had reeds dadelijk bij mijne aankomst op Djeng de meening, dat daar eene tempelstad grootendeels onder het water bedolven is, ook had ik met Dr. JUNGHUHN, en later met den Assistent-Resident kollman te Wonosobo en den Resident arriens te Djokjokarta er over beraadslaagd, hoe men dat water zou kunnen verwijderen. Laatstgemelde achtte dit niet moeijelijk en geloofde, dat ook de kosten niet groot zouden zijn."

"Thans heeft de photograaf kingsbergen, die in Julij in den droogen tijd op Djeng, terwijl ik mij daar onder de ergste regens bevonden had, gekomen is, met hulp van inlanders het water gedeeltelijk afgeleid, en de Regering heeft dadelijk f 1000 toegestaan, om met die werkzaamheden voort te gaan. Er zijn dan ook reeds de grondslagen van de bekende tempelgroep van 5 tempels voor den dag gekomen, evenzeer beeldhouwwerk en steenen beelden, en het is te verwachten, dat er nog veel zal gevonden worden. Mijn voornemen is bij mijne volgende reis zelf nog eens die plaats te bezoeken, ik heb echter

Z. E. den Gouverneur-Generaal aangeboden, om reeds dadelijk bet togtje naar den Djeng te ondernemen, zoo dit hem wenschelijk voorkomt."

"De jaartallen van Djeng en de omstreken (het noordelijke gedeelte van Kadoe) zijn 1134, 1216, 1228, dus 300 jaren later dan die uit de streek van Prambanam. Misschien zullen echter nog andere jaartallen gevonden worden."

"Den Djeng verliet ik met ongesteldheid in de maag, waarschijnlijk ontstaan door het ongezonde water, dat met allerlei vulkanische stoffen bezwangerd is, naar Wonosobo, en begaf mij, om eenen geneesheer te raadplegen naar Poerworedjo, waar mijn toestand nog verergerde, toen ik een togtje van twee dagen naar de grotten van Koeta. redjo ondernomen had."

"Die grotten bevatten niets dan versierde linga's die door de priesters met water overgoten en met wierook, bloemen enz. vereerd werden. Het water vloeide in een waterbekken, en werd dan als reinigend en heilig aan de geloovigen verkocht. In eene donkere grot is ook zulk eene holte of een waterbekken, dat wanneer men er iets inwerpt, den klank van eene gong geeft, en zeker den priesters dienstig was om ÇIVA te doen spreken. Opschriften en beeldhouwwerk zijn er niet; de grotten zijn van vrij ruw werk, en leveren eene eerste proeve van grottenbouw op Java, die niet goed kon uitvallen, dewijl de steen te zacht en alle fijne bewerking dientengevolge onmogelijk was."

"Van Poerworedjo keerde ik zeer ziek terug naar Wånåsåbhå en bleef daar, ondervindende dat het klimaat mij
aldaar genezing aanbragt, eenen geruimen tijd in het gastvrije huis van den Assistent-Resident (thans Directeur der
kultures) den Heer KOLLMANN. Mijne ondergeschikten teekenden en onderzochten de omstreken, die ik naderhand

zelf bezocht. Zij moesten nog eens naar den Djeng, den bekenden trap op, die uit het vlak van Ledok naar boven voert en nagenoeg 3 palmen lang is. Later zond ik hen naar het Noorden van Kadoe. Daarheen volgde ik hen en begaf mij over Temanggoeng naar Magelang, en vier dagen later naar Bôrô-Boedoer. Hierover in mijnen volgende brief. Jaartallen van het rijk van Prambanan, in welks tijdperk ook Bôrô-Boedoer, Tjandi Mendoet enz. zeker behooren, zijn: 756 (in Prambanan zelf), 820, 850 (onderscheidene), en 860 na Çaka (uit de omstreken van Prambanan en Poerworedjo in Bagelen)."

Tot dusverre de mij van ons corresponderend lid toegekomen berigten, voor zoover zij zijne wetenschappelijke
zending betreffen. Wanneer hij zijne onderzoekingen verder voortzet en hij het voorregt eener goede gezondheid
mag genieten, zal de oogst die hij inzamelt, ongetwijfeld
rijker en overvloediger worden. Hij heeft mij de toezegging gedaan, dat hij mij op de hoogte zou blijven houden van den voortgang zijner onderzoekingen en ontdekkingen, waaromtrent ik gaarne dan ook verder aan de Afdeeling het een en ander weder zal mededeelen.

OUDHEDEN IN DJENG.

Naar aanleiding van hetgeen Dr. FRIEDERICH omtrent de Djengsche oudheden vermeldt, neem ik de vrijheid nog vlugtig het een en ander omtrent dit onderwerp uit andere bronnen toe te voegen. Ik doe dit vooral, omdat in onderscheidene dagbladen onlangs een berigt uit Java is opgenomen, alsof door den photograaf, den Heer kings-

BERGEN, op den Djeng eene oude stad ontdekt was, en men de hoop mogt koesteren dat aldaar een Javaansch Pompeji uit den schoot der aarde te voorschijn zou worden gebragt.

Dat eene verzameling van tempelgebouwen, zoo als wij. er meer op Java, bijv. te Prambanan, kennen, op die heilige plek eenmaal prijkte, eene tempelstad, zoo als FRIE-DERICH zich uitdrukt, behoeft niet betwijfeld te worden. Eene geregelde opdelving kan voorzeker ook daar tot nuttige en belangrijke ontdekkingen leiden, en niet alleen betreklijk den aanleg en den bouw, den aard en de bestemming der nog overgebleven bouwvallen, maar ook omtrent de plaatselijke gesteldheid van de onderstelde stad in die vroegere eeuwen, merkwaardige bijdragen aan het licht brengen, het aantal van voorwerpen behoorende tot godsdienstig of huiselijk gebruik, daar en elders reeds bijeenverzameld, nog vrij wat vermeerderen. Maar van eene nieuwe ontdekking eener oud-Javaansche staa kan geen sprake zijn, zoo als trouwens uit de door Dr. FRIEDERICH gebezigde bewoordingen van zelf blijkt.

Wie, onbekend met hetgeen vroegere berigten omtrent het Djengvlak vermelden, dat oord in het drooge jaargetijde bezoekt, hij kan alligt tot de meening komen, dat eene verblijdende ontdekking voor hem is weggelegd; want hij vindt de bergvlakte en den omtrek overal als bedekt met de overblijfsels van tempelgebouwen en van ontelbare bewerkte steenen, die in den regentijd geheel en al zich aan het oog onttrekken, of slechts gedeeltelijk zigtbaar blijven. Wat anders een bergdal is, met een klein meer in zijn midden, en doorsneden van eene matige beek, is in den regentijd, eene groote watervlakte, een meer, rondom door de berghellingen ingesloten. Dan ontwaart het oog van den reiziger aan de oevers van dat meer, aan de noordoost-, de west- en de zuidzijden, de overblijfsels van

tempels of tempelgroepen, voor zoover zij zich althans niet onder het uiterlijk van met boomen begroeide heuvels verbergen; maar voor verdere oudheidkundige nasporingen en ontdekkingen ontbreekt dan daar alle gelegenheid.

In dien staat vond in 1814 de Ingenieur cornelius het Djengvlak, toen hij met zijne togtgenooten, op last van den Luitenant-Gouverneur Sir stamford raffles, die plek bezocht. De uitkomst van zijn onderzoek, waarbij hij vooral ook aan de oude gebouwen zijne aandacht wijdde, nam hij op in een verslag, aan den Luitenant-Gouverneur uitgebragt, en dat vergezeld ging van plannen en teekeningen (opstanden en doorsneden) van de groep van vijf gebouwen aan de westzijde, bij de inwoners toen, en thans nog, met de namen van ARDJOENO en diens gezin onderscheiden. Het verslag van connelius maakt melding van eene menigte bouwvallen, maar de aanwijzingen zijn niet duidelijk genoeg, om die met eenige zekerheid in de thans nog aanwezige terug te vinden. Uit den omvang, dien de watervlakte naar zijne opgaaf besloeg, 600 roeden lengte bij 200 breedte ongeveer, moeten wij tot het besluit komen, dat de overstrooming toen zich bijzonder ver, vooral naar de noordelijke en zuidelijke uiteinden van het vlak had uitgestrekt; daaruit volgt, dat hij die geheele watermassa met den naam van Telega Djeng, of het meer Dieng, bestempelt, en van een aantal van bouwvallen spreekt als in het meer, zelfs midden daarin, gelegen, die bij den gewonen waterstand op den droogen, bewoonden bodem staan, terwijl dan alleen een zeer klein meertie. Telega Palikampang, midden in het bergylak gelegen, door de van het noorden naar het zuiden stroomende Kali Tulies gevoed wordt. Behalve die kleine waterkom, bevinden zich aan het zuidoostelijke uiteinde van het vlak nog twee andere meeren, onmiddellijk bij elkander, Telega Weurna en Telaga Pangallang, en aan het zuidwestelijke uit-

einde een vierde, Telaga Troes, dat insgelijks door de Kali Tulies, van daar zuidwestwaarts loopende, wordt doorsneden. Cornelius noemt op 31 mijl afstands van het Djengmeer vier kleine tempels (zie RAFFLES, Hist. of Java, I. 31) door de inwoners de huizen van Bima geheeten; aan den voetweg nabij het meer, aan de westzijde de overblijfsels van drie andere kleine geheel vervallen tempels, in het midden van het groote meer (d. i. zoo als wij boven hebben aangemerkt, de vlakte, doch die toen onder water stond), de overblijfsels van eenen ringmuur of iets dergelijks, omtrent 40 Rijnl. roeden lang en 15 breed; op het midden aan de zuidzijde een gelijkvormig langwerpig vierkant, 8 roeden lang en 2 roeden breed; hier en daar uit steenen met lijstwerk zamengesteld. Aan de noordzijde de grondslagen van een zeer groot aantal kleine gebouwtjes, in twee aan elkander evenwijdige rijen, de buitenste over eene lengte van 130 roeden, de binnenste, vijf roeden meer zuidelijk, over eene lengte van 65 roeden. Op de eerste rij een aantal van 208, op de tweede van 105 tempeltjes, elk ruim 41 voet breed en 6 voet van elkander verwijderd; alle evenwel zoozeer vervallen, dat connelius niet zeker kon zeggen of het tempeltjes, dan misschien wel voetstukken voor beelden waren geweest. Zulke beelden in hoog uitkomend werk tegen steenen, van boven rond bijgewerkte platen uitgehouwen, waren nog in menigte aanwezig. Van dit alles trok de Ardjoeno-tempelgroep aan de westzijde van het meer (de bergvlakte) het meest zijne aandacht; zij was nog goed genoeg bewaard gebleven om eene naauwkeurige opmeting mogelijk te maken, en met groote juistheid in teekening eene voorstelling te geven van den oorspronkelijken vorm en bouw dier vijf gebouwen.

Indien cornelius werkelijk de grondslagen van ruim 300 kleine tempeltjes aan de noordzijde van het meer gezien heeft, — de bewoordingen, waarin hij er de beschrijving van

geeft, schijnen hier geen twijfel toe te laten, — dan zouden wij met Kapitein BAKER, die bij BAFFLES, Hist. of Java blz. 32. van 400 tempeltjes spreekt, genegen zijn om die gebouwtjes met die van de bekende tempelgroep Tjandi Sewoe bij Prambanan te vergelijken. Latere reizigers hebben, zoover ik kon nagaan, van die Djengsche tempelrijen geene kenbare sporen teruggevonden. Waarschijnlijk zijn die door den invloed van tijd en weder, maar meer nog door de inwoners, die zich van lieverlede in grooter aantal op het Djengsche bergvlak en in den onmiddellijken omtrek kwamen vestigen, gesloopt, en de steenen tot verschillend gebruik dienstbaar gemaakt.

Ook omtrent de zoogenaamde ringmuren, die correcties op twee plaatsen in het meer vond, valt niets naders te gissen. Had de waterstand hem de gelegenheid gelaten tot een meer naauwkeurig onderzoek, dan ware welligt ook iets meer bepaalds omtrent den aard en de bestemming van die uitgebreide grondslagen bekend geworden. Uit latere berigten weten wij, dat een groot gedeelte van de vlakte met eene ontelbare menigte, vierkant behouwen, sommige met lijstwerk versierde steenen als bedekt is; junghuhn spreekt van honderdduizenden dier steenen; het is niet onmogelijk dat correctius de steenmassa's, die op een paar plaatsen hooger boven de oppervlakte van het water zich verhieven, voor grondslagen van een geregeld aangelegd gebouw, of van groote muren heeft aangezien.

Na cornelius heeft Dr. Horsfield het Djeng-gebergte bezocht in 1816 (Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, Dl. VIII). Hij kwam echter niet in het midden of de eigenlijke bergvlakte; maar zag alleen eenen tempel aan de noordzijde van het hierboven vermelde Telaga Troes; en geeft het eerst eene beschrijving van eenen zeer merkwaardigen steenen trap, waarover wij hieronder nader zullen handelen.

Wij springen thans in eens over tot het jaar 1838. Wij kunnen ons toch slechts houden aan geschreven en gedrakte berigten, die voor ons toegankelijk waren; ofschoon wij weten dat voor en na dat jaar de Djengsche bergstreek door vele reizigers bezocht en de overblijfsels van oude bouwwerken in oogenschouw genomen werden. Maar voor zoover de berigten van enkelen hunner tot ons kwamen, leverden zij ons geene bijzonderheden, waaruit de overige ons ten dienste staande bescheiden aangevuld of toegelicht kunnen worden.

In het genoemde jaar 1838 bevond zich Dr. JUNGHUHN in die streek, die hij als natuuronderzoeker, en meer bepaald nog met het doel om de vulkanische gesteldheid en verschijnselen na te gaan, tot een voorwerp 'zijner nasporingen maakte, maar waarbij hij ook aan de overblijfsels van vroegere beschaving zijne aandacht wijdde. met Junghuhn kwam in het Djeng-gebergte en vertoefde aldaar de Heer H. N. SIEBURGH, die in het vorige jaar, uit Nederland te Samarang aangekomen en op eigen rekening, doch met begunstiging van het Indische Bestuur, eene kunstreis over Java ondernomen had. Sieburgh nam, zoo als Junghuhn getuigt, getrouwe schetsen van de bouwvallen der tempels. In de verzameling van schilderstukken, teekeningen en verdere bescheiden, die, na het overlijden van dien verdienstelijken reiziger, door de Nederlandsche Regering van de erfgenamen aangekocht zijn, sedert bij de voormalige Koninklijke Akademie te Delft in bewaring waren en zich thans, immers wat de schilderstukken en eenige teekeningen betreft, in het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden bevinden, zijn ook drie in olieverw geschilderde gezigten van Djengsche tempels: een van den reeds genoemden Ardjoeno-tempel, een ander van den Tjandi Werkodoro, ook met den naam van het huis van Bima onderscheiden, aan den noordoever van Telaga Troes, en

het derde van een gebouw, Polo-dewo genoemd, en door hem, doch te onregt voor een grafmonument aangezien, en welks juiste ligging mij niet bleek, evenmin als ik het met eenige waarschijnlijkheid op een der door anderen geschetste of beschreven bouwvallen weet te huis te brengen. De aanteekeningen van sieburgh zouden dienaangaande waarschijnlijk ons wel een weinig op den weg helpen, maar tot nog toe ontbreken zij aan de stukken, die bij het Ethnographisch Museum zijn overgenomen *).

JUNGHUHN bleef later, in 1840, gedurende eene geheele maand in het Djengsche, en bragt in het najaar 1845, een derde bezoek aan het in zoovele opzigten merkwaardige oord. Wij willen de opgaaf van wat hij omtrent de overblijfsels der oude Hindoe-gedenkteekens mededeelt, straks vermelden, om eerst nog kennis te nemen van hetgeen Dr. s. A. BUDDINGH van een bezoek, in 1839 aan dit oord gebragt, heeft opgeteekend. Wij vinden het in het Tijdschrift van Nederlandsch Indië, II. Jaarg. Dl. I. blz. 335 en volgg. door den Heer I. J. VAN SEVENHOVEN overgenomen in een opstel, Java getiteld en bestemd ten dienste van hen die over het eiland wenschen te reizen. Dr. BUD-DINGH zag bij Telaga Troes, den zoogenoemden Gedong Bima, of de woning van BIMA, en daarbij 2 kleine bouwtjes met geringe overblijfsels van een derde; volksverhaal maakte van die kleine gebouwtjes wachthuisjes bij de vorstelijke woning. Eene andere overlevering wilde dat het droomhuisjes waren, waarin men zich te slapen legde, om door goddelijke openbaring in den droom in moeijelijke gevallen, raad, bemoediging en hulp te erlangen. Gelijke bestemming werd dan ook aan de overige

^{*)} Zie over SIBBURGHS onderzoekingen, HSS. en teekeningen, mijn opstel onder den titel van Javaansche Oudheden, geplaatst in den Algem. Konst- en Letterb. 1846, N°. 44, 45 en 46.

tempeltjes toegekend, waarvan BUDDINGH nog een negental als aanwezig gebleven noemt, aan de westzijde van de bergylakte (waaronder ook de Ardjoeno-groep door hem , begrepen wordt) en aan de oostzijde op eene aanzienlijke hoogte. Tegen eenen der buitenmuren van eenen tempel uit de Ardjoeno-groep zag BUDDINGH een "staand beeld "met de maan in de regterhand, van groote sterren om-"ringd, en twee engelen zwevende in de twee bovenhoe-"ken van den bovensten rand" (van den steen waartegen het beeld in relief was uitgehouwen). Uit die beschrijving zou men zich al zeer zonderlinge voorstellingen kunnen maken. Maar de zoogenaamde maan is het, welligt eenigzins beschadigde, kralensnoer, en de sterren zijn bloemen, die als uit de wolken rondom den God nederdalen, terwijl de beelden aan de twee bovenhoeken zwevende hemelof luchtgeesten zijn, evenwel niet zulke als waaraan wij in onze Westersche kunst den naam van Engelen geven. Wij zouden hier kunnen denken aan den op Java, naar het schijnt, meer bepaald te huis behoorenden God, meestal met vier armen afgebeeld, waarvan de twee voorste voor het ligchaam de handen op elkander geslagen hebben, de beide achterste omhoog geheven, het kralensnoer en den vliegenjager houden. Elders *) opperden wij de meening, dat wij in soortgelijke beelden eene voorstelling van Brama, als eenen der drie personen van den Trimoerti, moeten aannemen, misschien ook van eene oorspronkelijk bij de Javanen geëerde godheid, in de reeks van de Hindoegoden opgenomen en met eenen dier goden vereenzelvigd.

Doch wij willen opnoemen wat Dr. BUDDINGH nog ver-

^{*)} In een opstel Javaansche tempels bij Prambanan, afgedrukt in het IIIe Dl. van de Bydragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indië, Tijdschr. van het Kon. Ned. Instit. voor de T., L. en Vkk. v. N. I. blz. 20 en volgg.

der in het Djengvlak heeft aangetroffen, behalve de straks genoemde gebouwen. Hij vond de gansche vlakte met gehouwen steenen als bedekt; vele grondslagen van gebouwen, gemetselde waterputten en steenen palen, waarvan nog eenige overeind staande. De overlevering sprak hem hier van drie groote gebouwen, met eenen ringmuur omgeven, een kraton of slot van vroegere koningen. Wij laten die overlevering, als zoovele soortgelijke op Java, voor het geen zij is, maar meenen dat onze reiziger nog geheel of gedeeltelijk de over den bodem verspreide steenen vond, die cornelius als hier en daar boven het water uitstekende grondslagen van een groot gebouw of van dikke muren beschreven had.

Eindelijk vermeldt buddingen nog een aantal steenen beelden, waaronder, voor zoover dit uit zijne beschrijvingen op te maken is, een tempelwachter, Siva of Kartikeya (of misschien Saraswati?), Brama op de schouders van zijnen Vakan of drager, dezen laatsten in menschengestalte; Ganesa, eene menigte andere staande en zittende beelden, waaronder enkele tot eene groep van twee vereenigd, ook beelden van Siva's heilige Nandi.

In tijdsorde zouden wij nu de mededeelingen van JUNG-HUHN moeten vermelden; wij willen die echter, daar zij, ook vergeleken met die van latere reizigers, verreweg de meeste volledigheid bezitten, tot het laatste besparen.

Volgens Junghuhn, Java, deszelfs gedaante, enz. Dl. II. blz. 243, żou de Djengsche bergstreek in 1850 door den Heer A. Loudon bezocht zijn geweest, en een verslag van diens bevinding in het Edinburg New philosophical Journal XXIII, afgedrukt zijn. Het is mij niet gelukt kennis te nemen van den inhoud van dit stuk, en ik kan dus slechts vermoeden, dat de Djengsche oudheden door den schrijver niet behandeld zijn, omdat hij over dat onderwerp door latere schrijvers, zoover ik weet, niet wordt aange-

haald. Maar ik acht het toch noodig om het hier niet bij de bloote vermelding van dat opstel te laten, omdat de bewoordingen waarin junghuhn er over spreekt, tot dwaling voeren. Junghuhn haalt het bedoelde opstel aan, blijkbaar met het voorname doel, om de beschrijving te verbeteren, die door den Heer LOUDON gegeven wordt van de Gowa-Oepas, het beruchte doodendal, in het Djengsche, midden op het benedengedeelte eener bergrib die zuidwestelijk van Goenong Pakaraman afdaalt, en tegenover Goenong Nogosarie, noordoostelijk ongeveer twee palen van Batoer gelegen. De beschrijving van den Heer LOUDON heeft zoowel om het onderwerp als om den vorm eenigen naam gemaakt, en is zelfs in vertalingen, in de leerboeken voor het aankomend geslacht opgenomen. Maar, vergeleken met de uitkomsten, die junghuhn, na herhaald, langdurig en naauwkeurig onderzoek, omtrent het merkwaardige, maar lang niet zeldzame natuurverschijnsel mededeelt, zou men het verhaal van den Heer LOUDON, zoo als dit dan ook door JUNGHUHN geschiedt, van verregaande overdrijving moeten beschuldigen. De omvang van het door de daaruit opstijgende doodelijke koolzuurdampen zoo beruchte dal zou tusschen 1845 en 1850 niet wel van 100 voet in doorsnede boven, en 50 voet op den bodem (of liever van slechts 15 vt., wanneer men de eigenlijk slechts door de uitdampingen doodelijke oppervlakte neemt) zich tot eene halve mijl in omtrek hebben kunnen uitbreiden, en de schrikwekkende tafereelen, die het verhaal schetst, en de treurige voorvallen, die het vermeldt, zouden vijf jaren vroeger ook voor junghuhn niet verborgen zijn gebleven. Wat BUDDINGH over de stikvallei schrijft, al moge door hem de middellijn van het dal met juistheid begroot worden, moeten wij meer als het uitvloeisel eener dichterlijke mijmering, dan als eene nuchtere beschrijving van opgemerkte feiten beschouwen, en dáárin geene gronden voor of bevestiging zien van hetgeen in het

bedoelde opstel in het Edinburgsche tijdschrift wordt vermeld. Maar er bestaat hier, zoo als wij zeiden, bij Junghuhn eene vergissing, die ik, op grond van nader onderzoek en afzonderlijk mij gegeven inlichtingen, kan wegnemen. De Djeng en zijne omstreken zijn, evenmin als het Doodendal, door den Heer A. LOUDON in 1850 bezocht geweest, maar wel een veertigtal jaren geleden, door den vader van Mr. A. LOUDON, tegenwoordig lid van den Raad van Indië, en dus op eenen tijd, toen de langzaam verminderende werking van de doodelijke uitdampingen nog in vrij wat sterkeren graad en misschien ook over eene veel grootere oppervlakte van het dal zich toonde, dan in 1845 en volgende jaren het geval is. Dat vroeger meer voorvallen van verstikkingen plaats hadden en de verbeelding der bevolking, in dien omtrek met verbazende overleveringen omtrent ongelukken door de stikvallei veroorzaakt, vervuld was, kan niet anders dan zeer natuurlijk worden genoemd. berigt van 1824 of daaromtrent op 1850 overgebragt en toegepast, kan in de besproken zaak en onder de gegeven omstandigheden niet meer naauwkeurig heeten, en komt van zelf onder den schijn van overdrijving. Van deze laatste haalt Junghuhn een aardig voorbeeld aan uit Das Ausland, No. 86, 27 Maart 1837, waar het Doodendal reeds eene uitgebreidheid van 20 Engelsche mijlen heeft verkregen!

Wij komen tot eene andere bron, die voor mij toegankelijk is in een HS. van wijlen Dr. J. F. G. BRUMUND, door het Ministerie van Koloniën aan mijne bewaring toevertrouwd, onder de bescheiden die mij moeten dienen voor den tekst van het groote plaatwerk, waarin voor rekening van de Regering de prachtige Bôrô-boedoer-bouw wordt in het licht gegeven. De hoogstverdienstelijke schrijver heeft een onderdeel van zijn werk gewijd aan eene vergelijking van Bôrô-boedoer en zijne beelden, met eenige tempels en beel-

den van Voor-Indië, vooral met die, welke verder op Java gevonden werden; natuurlijk wordt daarin een overzigt van de hem bekende, en door hem zelven in oogenschouw genomen Djengsche oudheden niet gemist. Zijne onderzoekingen in die streek dagteekenen van 1856 of 1857, en bevatten de laatste uitvoerige opgaven omtrent het onderwerp mij ter kennis gekomen. Hij vermeldt behalve Ardjoeno-groep, eene tweede van zes tempels, tegen de helling van het gebergte ten westen van de eerstgenoemde, en bij de inwoners evenzeer met namen van leden van de familie van Ardjoeno of van diens volgelingen onderscheiden; een dier tempels nog vrij goed bewaard gebleven, de overige zeer beschadigd of in puin gevallen. In het noordoostelijke gedeelte van de bergvlakte, achter de huizen van het gehucht Djeng-koelon, eene derde groep van drie tempels. Van eene vierde groep vlak achter de Pasangrahan bij het zooeven genoemde gehucht, waren toen kort geleden nog twee tempels aanwezig, maar even als eenige andere slechts in puinhoopen overgebleven.

Een weinig verder, op de hoogte van de andere zijde van den weg van Wonosobo naar de vlakte, bevonden zich vroeger ook twee tempels, waarvan echter zelfs de laatste steenen tijdens het bezoek van BRUMUND verdwenen waren.

Een gedeelte van den opgaanden bergwand, aan de oostzijde der vlakte, vond BRUMUND met steenen bekleed, en met trappen voorzien die naar boven voeren.

Lager, bij het gehucht Djeng-wettan over de Pasangrahan en verder over eenen grooten omtrek, eene ontelbare menigte van gehouwen steenen verspreid of opgestapeld en afkomstig van tempels of bekleede bergwanden. Hij vermoedde dat dáár eenmaal de belangrijkste groep van den Djeng aanwezig was geweest.

Aan het zuidwestelijke gedeelte van de vlakte, op eene hoogte, zag hij den reeds meermalen genoemden tempel Tjandi Bima, of Werkodoro, den grootsten en fraaisten van alle die tot heden overgebleven zijn. Van de vier kleinere tempeltjes, die hem eenmaal omringden, zijn slechts geringe sporen meer aanwezig.

Bij twee tempels van de tweede groep, bij eenen van de derde en bij de vierde groep lagen nog, gedeeltelijk onder puin of aarde bedolven, altaren (of voetstukken? van beelden) en liggende stieren, of aan Siva geheiligde Nandies, van deze laatste drie, van de altaren een viertal.

Op eenen der kleinere tempels van de Ardjoeno-groep waren tegen den achtermuur en de twee zijmuren de uitgehouwen beelden nog gedeeltelijk aanwezig. tegen de achterzijde zeer beschadigd, doch die aan de zijden genoegzaam bewaard gebleven, om hen in hunne bijzonderheden en toevoegselen eenigzins nader te leeren kennen. Het beeld aan de linkerzijde van het gebouw is hoogstwaarschijnlijk hetzelfde, dat wij hier boven uit Dr. BUDDINGHS opgaaf vermeld hebben. Uit eene naauwkeurige teekening, die ik van het Ministerie van Koloniën onder mijne bewaring heb, 'en die waarschijnlijk door den zeer bekwamen teekenaar bij de genie, den Heer F. C. WIL-SEN, in of omtrent 1853 vervaardigd is, erlangt Dr. BRU-MUNDS beschrijving nog nuttige aanvulling, en onze gissing, dat het Brama is, eene nadere bevestiging. Het beeld tegen de regterzijde van den tempel beschrijft brumund als insgelijks vierarmig, met pijl, werpschijf en stift in drie der handen, en de vierde hand tegen het lijf. Welligt moeten wij hier aan eene voorstelling van Siva denken. den grond nevens de beelden staan volgens BRUMUND een vlammend altaar en eene tuitvaas met bloemen. zooeven genoemde teekening, en met het oog op soortgelijke voorstellingen op andere tempelgebouwen, vooral op Bôrô-boedoer, meen ik te mogen opmaken, dat de beelden op een breed voetstuk met lijstwerk staan tusschen

eene vaas met bloemen aan de regter, en een offertafeltje of eene soort van kandelaber aan de linkerzijde, waarop reukwerk (?) ontstoken is, en waarvan een bloemstengel oprijst met eene daarop geplaatste waterflesch.

Onder de verschillende beelden, die BRUMUND nog op het Djengvlak zag, of die hij in den omtrek leerde kennen, maar omtrent welker afkomst van de Djeng-bouwvallen geen twijfel bestond, noemt hij op: vóór de Pasangrahan, vier zittende beelden van Ganesa, 2 voet hoog; 66n kleiner van denzelfden god; nog een doch dien god op 66n been staande voorstellende, 2 voet hoog; 1 gekroond beeld met werpschijf, krijgsschelp en strijdbijl in drie der handen, de vierde hand op den knoop van den lijfdoek of sjerp gelegd, waarschijnlijk Visjnoe; eenen Siva, gedragen door zijnen Vahan in menschelijke gedaante doch met stierenhoofd; fragmenten van twee andere soortgelijke beelden, het een van Visjnoe, gedragen door zijnen Vahan, in menschelijke gedaante doch met Garoedasnavel; het andere van Siva als het zooeven beschrevene; verder eenen olifant in reliefwerk; eenen grooten drakenkop en eenen ruw bewerkten zonnewagen met zeven paarden.

Bij de Pasangrahan van Batoer onder Banjoemaas, 7 palen ten westen van de Djeng-vlakte: eenen Ganesa, eene Doerga, eenen stier of Nandi en een altaar of voetstuk, alle beschadigd.

Eindelijk vóór de Residentswoning van Wonosobo in Baglen, vele beelden: drie van Ganesa, twee van Doerga een aantal kleine staande beelden, met de hand op een knods rustende; zittende beelden met twee of vier handen, twee dezer laatste houden de voorste armen op den schoot, met de twee achterste den werpschijf en het bidsnoer, waarschijnlijk Visjnoe voorstellende; twee staande beeldjes met den drietand, denkelijk Siva; nog twee andere beelden, 3 vt. hoog, met vier armen, de twee voorste

met de handen vóór het lijf, in de achterste handen de werpschijf, de schelp of eene bloem; nog een beeld, zeer versierd en met hooge hoofdbedekking of kruin, waarin een menschenschedel en eene halve maan, dus waarschijnlijk Siva; eindelijk eenen drakenkop en eenen Singha of Leeuw.

Zooals wij hierboven zeiden, zijn de berigten van JUNG-HUHN omtrent het Djengsche, ook met betrekking tot de overblijfselen van de oude Hindoebeschaving, de meest volledige. Wij willen thans een overzigt nemen van hetgeen hij ons, na op verschillende tijden die streken met aandacht onderzocht te hebben, in zijn groot werk: Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur, Dl. II. blz. 207 en volgg. mededeelt, en dat gedeeltelijk eene herhaling, gedeeltelijk ook eene aanvulling is van zijne opstellen, vroeger in het Indisch Magazijn afgedrukt.

In 1839 en 1840 schijnt onze ijverige natuuronderzoeker de Djengvlakte kort na het natte jaargetijde bezocht te hebben, of moet door buitengewone omstandigheden de behoorlijke afvoer van water verhinderd zijn geweest. Hij vond den bodem in het midden van de vlakte zeer moerassig, en zoo ook het gedeelte waarop de tempels van de Ardjoeno-groep opgetrokken zijn. Zoowel hier als in de zuidelijke gedeelten, kon de oppervlakte slechts over de daarop gelegde boomstammen behoorlijk begaan worden. In drie der kleinere tempels was de bodem bedekt met water, dat in eenen van het drietal 5 voet hoog stond. JUNGHUHN meende, dat men er in gegraven had. teekeningen waarvan wij straks spraken en die door WILsen in 1853 vervaardigd zijn, wijzen langs twee tempels geregelde, uit vierkante steenen zaamgestelde wegen aan, en zouden aan zulk eenen drassigen grond niet doen denken. Ik vermoed, dat de oppervlakte toen beter van het overtollige water ontlast is geweest.

Omtrent de steensoort der tempels en de wijze van

hunne bewerking maakt junghuhn de opmerking, dat al de steenen uit eene en dezelfde lavasoort bestaan, welke blaauwachtig lichtgraauw van kleur en vol poriën is; zij zijn teerlingvormig gehouwen, zonder tras of kalk op en nevens elkander gevoegd, de buitenkanten zorgvuldig glad gewreven en alle zoo juist op en tegen elkander aansluitende, dat men zelfs geen pennemes tusschen de voegen steken kan. Deze lavasoort, die ook voor de andere gebouwen gebezigd is en waartoe ook de steenen behooren, die over de geheele vlakte en den omtrek verspreid liggen, is duidelijk verschillende van de thans aan den dag liggende lavabeddingen, en afkomstig uit andere, die dieper liggen, en slechts op eene enkele plaats aan den dag treden. Deze bijzonderheid wettigt de gissing, dat die latere lavabeddingen de voortbrengsels zijn van uitbarstingen der thans niet meer werkende kraters, die, nadat de tempels en andere gebouwen in de Djengvlakte eenen tijd lang bestaan hadden, hunne verwoestende vuurstroomen langs hunne hellingen afgestort, de heilige tempelstad onbewoonbaar gemaakt, en de gebouwen in puinhoopen verkeerd hebben.

Vervolgen wij het overzigt der bouwvallen onder de leiding van Junghuhn, dan komt het eerst, zoowel om den fraaijen bouw, als om den minder beschadigden toestand, de meergemelde Tjandi Bima of ook Werkodoro geheeten, met zijne vier kleinere tempeltjes, waarvan twee geheel in puinhoopen vervallen, aan het zuid-westelijke uiteinde der vlakte, onder de aandacht. Ofschoon вирримен klaarblijkelijk te ver ging, toen hij in zijn boven aangehaald verslag van de Djengsche gebouwen getuigde, dat "al wie gevoel heeft voor kunstgewrochten van aloude "dagen, beseft dat hij hier bij meesterstukken staat, die "de naneef waarschijnlijk nimmer zal kunnen nabootsen," ofschoon zijne dichterlijke stemming hem hier evenzeer

tot overdrijving verleidde, als toen hij den indruk schilderde, door het in deze streken gelegen zoogenaamde Doodendal (of Gowa-Oepas) op hem teweeggebragt, moeten wij toch uit de teekeningen, vooral die van wilsen, maar ook uit het gezigt op dien tempel door jung-huhn in den Atlas van zijn werk uitgegeven, tot de erkentenis komen, dat de Tjandi Bima tot de merkwaardigste en fraaiste behoort, die op Java zijn overgebleven. Hij legt eene voordeelige getuigenis af over den toestand der kunst in het tijdperk, waarin het bergdal van Djeng nog onder de heilige plekken van het eiland eene eerste plaats innam.

Eene groep van tien kleine tempels op de benedenhelling van den Goenong Panggonang, tegenover de Ardjoeno-groep, alle reeds ingevallen en in puinhoopen.

Twee kleine beter bewaard, boven op den langen Oostelijken bergrug van Djeng, digt boven de Pasangrahan, aan het noord-oostelijke gedeelte van de vlakte.

Twee andere, doch meer vervallen, achter den Kampong Djeng, op den vlakken bergrug in de noordelijke bogt van de vlakte.

Nog vier tempeltjes bij de zoo even genoemde, doch wier overblijfsels Junghuhn eerst bij zijn laatste bezoek in 1845 leerde kennen. Deze zes tempels stonden in twee evenwijdige rijen; die der westelijke rij aan de helling van den berg lagen geheel in puinhoopen, die der oostelijke rij waren staande gebleven.

Twee geheel in puinhoopen, op den 7873 vt. hoogen noord-noord-westelijken hoek van Goenong Prahoe. Iets verder meer zuidwaarts, indien ik de aanduiding van Junghuhn goed opvat, ontdekte hij in 1845 de overblijfsels van nog twee tempeltjes, doch nog meer vervallen.

In het geheel vinden wij dus bij JUNGHUHN een aantal van 32 tempels en tempeltjes vermeld, wanneer men ook die mederekent, welke ineengestort waren, maar wier grondvorm toch nog herkend wordt.

Op den westelijken voet van den langen bergrug van den Goenong Prahoe aan de noord-oostelijke zijde der Djengsche bergvlakte bevonden zich in 1845 de meeste woningen van het oostelijke dorp. De bewoners hebben daar veel van den bodemgrond weggegraven, en daardoor is gebleken, dat de geheele binnenhelling van den bergrug in verschillende terrassen verdeeld was, die met behouwen steenen bevloerd, aan de kanten door muurwerk, uit gelijke groote steenen bestaande, begrensd werden, op enkele plaatsen met zeer smalle, ook al van dezelfde steensoort vervaardigde trappen met elkander verbonden waren. De ontdekking dier terrassen geeft eene verklaring van de afkomst der tallooze gehouwen steenen, die den · bodem van het bergvlak bedekken, maar ook van den aard der zoogenaamde bekleede bergwanden, muren enz., waarvan vroegere berigten spreken. Maar zij levert tevens eene nieuwe bijdrage van den eigenaardigen terrassenbouw, bij de vroegere Hindoe-Javanen zoo algemeen toegepast, en ofschoon gewijzigd naar omstandigheden en behoeften, ook thans nog bij de inwoners bij de bebouwing van berghellingen in gebruik gebleven.

Ook omtrent den kunsttrap, door horsfield in zijn opstel in het VIIIe deel van de Verhandelingen van het Batav. genootschap beschreven, had junghuhn gelegenheid bij zijne laatste reis, vergezeld van den Heer G. A. E. WIGGERS, een nader onderzoek te doen. Daar hij echter dat bouwwerk in eenen allerongelukkigsten toestand, geheel in puin vervallen aantrof, willen wij uit horsfields opgaven aanvullen, wat ons den aanleg van den trap nader kan doen kennen. Hij bevindt zich aan de zuidelijke buitenhelling van het Djeng-gebergte, ten zuiden van het dorp Sekoenang, en voert in de diepe kloof tusschen den

Goenong Wisma en den Goenong Srodjo benedenwaarts. Waarschijnlijk leverde hij den kortsten weg van Wonosobo naar Djeng en Batoer. De geheele trap is ter breedte van drie voet uit gehouwen steenen vervaardigd, en strekte zich zóóver langs de berghelling uit, dat de laagste trede 500 voet lager lag, dan de bovenste. Aan beide zijden was een rand aangebragt, ter hoogte van ongeveer eenen voet, en op gelijke wijze zamengesteld uit teerlingvormige lavasteenen, die met beeldhouwwerk versierd waren. Toen de tempelstad bloeide, leverde die trap waarschijnlijk den oudsten en eenigen toegang tot de Djengvlakte, en klommen dus ook de pelgrims langs dezen weg op naar de heilige plaats. Misschien, maar wij hechten zoo als wij zeiden niet veel aan Javaansche overleveringen, is wel dien ten gevolge de naam van Boeddha-trap, waarmede zij door velen bestempeld wordt, nog tot op onzen tijdovergebleven.

De belangrijkste en zoover wij weten de geheel nieuwe ontdekking, die eene vrucht was van junghuhns laatste verblijf in de Djengstreek, was die van eene waterleiding, aan het noordwestelijke gedeelte, die door of ten tijde van de stichters der besproken oude gebouwen, aangelegd werd om de Djengvlakte ten allen tijde van het overtollige water te bevrijden. Het behoeft geen betoog, dat de ontstentenis van dat hulpmiddel thans eene zeer voldoende reden geeft van de moerassigheid van den bodem in de noordelijke helft der vlakte.

Van het drassigste gedeelte loopt een open riool, dat oorspronkelijk eene breedte en diepte van 5 vt. schijnt gehad te hebben, tot aan den westelijken rand der vlakte, waar het ten noord-westen van den noord-westelijken hoek des noordelijken tempels van de Ardjoeno-groep, in eene waterleiding overgaat, welke met eene geringe helling, onder den laagsten westelijken, de vlakte inslui-

tenden rand, de geleiding onder den grond voortzet, totdat zij bij de daling van de buitenzijde des bergrands wederom aan den dag komt, en dan weder door een riool of kanaal als vroeger vervangen wordt. Dit laatste heeft dan nog eene lengte van eenige honderden voeten en bragt het water, in den aanvang eener kloof van eenen zijtak der Kali Dolok, in laatstgenoemden bergstroom. Loodregte schachten, waarvan de diepste wel een dertigtal voeten diep was, waren op vaste afstanden aangebragt, om sterken aanvoer van water, als luchtbuizen te dienen en opstoppingen of beschadiging van de waterleiding te voorkomen. Die schachten werden natuurlijk dieper, naarmate de bergrug boven de waterleiding zich meer verhief, en omgekeerd. Sporen van muurwerk werden niet meer gevonden, maar junghunn vermoedt, dat de wanden en wat het gedeelte onder den grond aangaat, ook de bovenlaag, door houtwerk zooveel noodig geschoord, gesteund en tegen afspoeling beschermd werden. De waterleiding en de luchtschachten waren in ieder geval vrij wel bewaard gebleven, en de beneden uitloop van het waterleidingskanaal ter linkerzijde, beneden den weg van Batoer naar Djeng, nog zeer goed te onderkennen. De lengte van het geheel was 800 vt. ongeveer, de afstand tusschen de luchtopeningen was van 50 tot 100 vt., doch tusschen de vijfde en zesde grooter; die afstand stond waarschijnlijk in verband tot de helling van den bodem der waterleiding.

Uit het hierboven aangehaald schrijven van ons corresponderend lid, zou ik vermoeden, dat het bestaan van dit oude afwateringskanaal, ook nadat het door junghuhn wedergevonden was, niet meer bekend, althans niet als een kunstwerk der oude Hindoe-bewoners beschouwd is gebleven. Welligt heeft men er zich van bediend, toen door den Heer kingsbergen het water met hulp der inlanders gedeeltelijk is afgeleid, en behoorde het tot de middelen,

waardoor de Resident ARRIENS de aftapping zich als niet moeijelijk, noch ook kostbaar voorstelde. In ieder geval komt het mij voor, dat het kanaal, in die vroegere tijden tot afvoer van het water uit de Djengvlakte gebezigd, wanneer het, zoo noodig, hersteld en bijgewerkt wordt, ook thans nog tot hetzelfde doel dienstbaar gemaakt kan worden.

De andere belangrijke en door JUNGHUHN gedane ontdekking is die van het door FRIEDERICH behandelde opschrift. Aan den zuidoostelijken uithoek van de Djengvlakte bevinden zich de twee, hierboven reeds genoemde meeren, Telaga Weurno en Telaga Pengilong. Op de moerassige strook lands tusschen beide verheffen zich twee hoogten met boomen begroeid. Op de meer zuidelijke hoogte liggen eene menigte over elkander geworpen steenblokken, waaronder verscheidene van 15 voet in doorsnede. Tusschen die steenklompen bevond zich een hol, waarin JUNGHUHN tot eene diepte van 30 voet afklom, en den bodem met water bedekt vond; de rotsklomp met het opschrift ligt, zoo als wij zeiden, ongeveer 300 voet westzuidwestwaarts van dit hol. De Heer FRIEDERICH schrijft den beschadigden toestand van enkele teekens van het opschrift toe aan den invloed van lucht en weder. Zonder de nadeelige werking daarvan te ontkennen, kan ik echter nog eene andere oorzaak mededeelen. Van den Heer KINDER DE CAMARECQ, laatst Resident van de onmiddellijk aan het Dienggebergte grenzende Residentie Bagelen, vernam ik, dat inlandsche jongens eenigen tijd geleden, zonder te weten dat zij misdeden, gepoogd hadden de letters door schuring of anderszins te doen verdwijnen, en daarin reeds tot op eene zekere hoogte geslaagd waren, voordat de politie het kwaad had kunnen verhinderen. Gelukkig maakte JUNGHUHN onmiddellijk, toen hij het opschrift ontdekte, er eene zeer naauwkeurige teekening van op de

grootte van het oorspronkelijk; en is dit stuk, zoo als wij boven reeds zeiden, bij het Museum van Oudheden te Leiden in bewaring.

De naauwkeurige beschouwing van het terrein bragt onzen natuurvorscher tot de meening, dat het zuidelijke gedeelte der Djengsche vlakte, toen de tempels aldaar gesticht werden, eenen droogen bodem aanbood; dat op de plaats van het tegenwoordige meer Weurno een diep dal lag. waardoor het water oostwaarts naar de Kali Serayoe in het dal Badak-banteng afvloeide; dat het meer eerst ontstond bij eene hevige uitbarsting welke den ten zuiden gelegen Goenong Pakkoeödjo in puin wierp, de tempels deed instorten, en het diepe dal tusschen den zooeven genoemden Goenong en den Prahoe met puin vulde. Die vulling bood eene uitmuntende gelegenheid om eenen nieuwen weg aan te leggen, die van Wonosobo bergopwaarts en naar het Djengsche voert, en die voortaan den zooveel moeijelijker en steilen trapweg, destijds den eenigen toegang naar Djeng, verving. In 1826 nog hadden gedurende drie achtereenvolgende dagen uitbarstingen uit den Pakkoeödjo plaats; sedert is deze vulkaan-opening in rust gebleven en schijnt zijne werking geëindigd. werd het benedengedeelte van het Badak-banteng dal door eenen bergval opgevuld, maar de Kali Serayoe had weldra de beletselen uit den weg geruimd en zich tusschen de nedergestorte gronden eenen doortogt gebaand.

Deze bijzonderheden zijn, zoo de waarnemingen van Junghuhn op goede gronden berusten, en zijne gevolgtrekkingen als juist mogen aangenomen worden, van eenig belang voor de nog steeds moeijelijke bepaling van den ouderdom der Djengsche bouwvallen. Wanneer het Weurno-meer, en waarschijnlijk dan evenzeer het onmiddellijk daarbij, en nog nader aan den Goenong Pakkoeödjo gelegen Pangilong — meer door eene uitbarsting ontstaan zijn,

dan wordt het hoogst waarschijnlijk, dat de hierboven genoemde groote rotsbrokken, tusschen de twee meeren ook bij diezelfde gelegenheid in hunne tegenwoordige plaats en ligging op elkander geworpen zijn, en zich toen daar ook de grot waarvan junghuhn spreekt gevormd heeft. Maar dan moeten wij ook aannemen, dat eerst na die hevige natuurwerkingen, het opschrift op het rotsblok is aangebragt, en dat de door junghuhn bedoelde uitbarstingen waardoor de geheele omtrek, maar vooral aan de zuidzijde van het Djengsche bergvlak, zulk eene veranderde gedaante verkreeg, voor het jaar 1212 of 1213 onzer jaartelling (het op het opschrift vermelde jaartal), plaats gegrepen hebben. Moeten wij nu nit een en ander besluiten, dat de tempels en verdere bouwwerken van de Diengvlakte evenzeer eerst na de bedoelde uitbarstingen gesticht zijn? Hiertegen zou ik bezwaar maken, al is het dat een Visjnoebeeld te Batoer, dat men aan friederich als van den Djeng afkomstig opgaf, een jaartal uit het einde der 13de of het begin der 14de, eeuw onzer jaartelling draagt. Wanneer toch de kloof aan het zuidelijke einde van het Badak-bantengdal bij diezelfde uitbarstingen, door het ineenstorten van een gedeelte van den Goenong Pakkoeödjo gevuld is geworden, dan ware er geen reden geweest om, in plaats van door dat dal eenen veel gemakkelijker weg te kiezen, in de zoo steile kloof en tegen de moeijelijke berghelling tusschen de Goenongs Wisma en Srodjo, zich den reuzenarbeid van den straks beschreven trap te getroosten. Die trap moet wel, zoo als wij reeds zagen, dagteekenen uit een tijdperk, waarin de Djengvlakte voor de uit het zuiden komende bevolking alleen op die zijde toegankelijk kon gemaakt worden. Zouden welligt de Djengsche bouwvallen, of enkele die nog genoegzaam herkenbaar overgebleven zijn te gelijk met den bedoelden trap, tot een vroeger tijdperk moeten gebragt

worden, dan dat van het opschrift bij het Weurnomeer? Ik zou die vraag niet zoo, zonder nadere bewijzen voor het tegenovergestelde, ontkennend durven beantwoorden. Goede bouwkunstige plans en teekeningen zijn niet ter mijner beschikking; de teekeningen toch, die door of onder het opzigt van cornelius in 1814 van de tempels der Ardjoenogroep vervaardigd werden, voldoen op verre naniet aan de onmisbare vereischten van goede bouwkunstige voorstellingen. Maar de groote plaat, die junghuhn bij zijn groot werk over Java heeft uitgegeven, gedeeltelijk ook de twee gezigten door SIEBURGH geschilderd, maar vooral de fraai geteekende gezigten op drie der tempels van de hand van den Heer wilsen, komen ons voor op een tijdperk te wijzen, dat zich niet ver verwijdert van de eeuw, waarin de prachtgebouwen van Prambanam, Bôrô-boedoer en de daarbij behoorende tempels verrezen. kunnen de Djengsche tempels die nog overgebleven zijn, in grootte, pracht en rijkdom van versierselen niet met de hoofdgebouwen van de Prambanamsche tempelgroepen vergeleken worden, maar de vergelijking met de kleinere, tot die groepen behoorende tempels schijnt mij in aanleg, stijl en versiering veel overeenstemming te toonen; en de Tjandi Bima zou, bij menig verschil, toch ook in vele andere opzigten, en met name door het aanbrengen van zoo vele nissen met borstbeelden, punten van overeenkomst met Bôrô-boedoer kunnen aanwijzen. De goede, zorgvuldige bewerking zelve van den steen schijnt onder die punten genoemd te kunnen worden, en met betrekking tot de beelden, hunne toevoegselen en versieringen meenen wij wel het een en ander op te merken, wat ons die van Prambanam en Bôrô-boedoer herinnert. De jaartallen die FRIEDERICH gevonden heeft bij de gebouwen van de eerstgenoemde plaats, in welker tijdperk het laatstgenoemde bouwwerk, de Tjandi Mendoet en andere in den omtrek van

WERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK, DEEL VIII.

Bôrô-boedoer door hem ook worden gebragt, zijn uit het laatste gedeelte der 9de en het eerste gedeelte der 10de eeuw onzer jaartelling, dus 4 eeuwen ouder dan het opschrift op het Djengsche rotsblok. Zulk een tijdperk kon, naar ons inzien, niet liggen tusschen de zoo even genoemde Prambanamsche bouwwerken en de gebouwen, althans de · oudste, die in de Djengvlakte nog in redelijk bewaarden staat zijn overgebleven. Nemen wij zulk eenen vroegeren tijd van stichting aan, dan willen wij echter de mogelijkheid, zelfs de waarschijnlijkheid niet buitensluiten, dat, ook na gedeeltelijke verwoestingen door de werking van vuurspuwende bergen, aardbevingen als anderszins, op de oudere gebouwen teweeg gebragt, het beschadigde hersteld, het in puinhoopen liggende weder opgebouwd is, of ook tot aan den laatsten tijd van het bestaan der tempelstad, nieuwe gebouwen verrezen zijn. Maar dit alles moet, volgens het naauwkeurige onderzoek en de daarop gegronde uitspraak van JUNGHUHN, geschied zijn, toen de lavabedding, die uitsluitend de bouwstoffen geleverd heeft voor de Djengsche bouwwerken, nog niet door latere beddingen, de gevolgen van latere uitbarstingen, bedekt was geworden.

Ter nadere beoordeeling en waardering van den tijd der Djengsche oudheden kan ik, hoewel slechts met voorzigtig voorbehoud wijzen, op een vijftal bronzen, volgens opgaaf uit Djeng afkomstig, en behoorende tot eene rijke verzameling, die onlangs door den Heer A. W. KINDER DE CAMARECQ, laatst Resident van Baglen, voor het Museum ten geschenke zijn aangeboden. Ik beroep mij op die bronzen onder voorbehoud, want, behalve dat men niet immer de volstrekte zekerheid heeft of de opgaven der eerste vinders van zulke voorwerpen genoegzaam vertrouwen kunnen inboezemen, blijft voor soortgelijke kleinere en ligtere voorwerpen een vervoer van elders naar de plaatsen waar zij

gevonden werden, ook in vroegere eeuwen meer mogelijk, dan voor zulke, die uit steen gehouwen, op de plaats zelve waar zij dienen moesten, en uit de daar aanwezige steensoort bewerkt zijn geworden.

De door mij bedoelde bronzen zijn de volgende:

- 1º. de bovenhelft van een bijzonder fraai bewerkt, massief beeld van eene aanzienlijke vrouw, misschien wel een godin of Sakti van eenen der Sivistische goden, hoog 25 Ndl. dm; het bovenlijf naakt; het hoofd met hoog haarkapsel en eenen rijken diadeem, de ooren, hals en bovenarmen (de benedenarmen ontbreken) met kostbare, met edelgesteenten en parels bezette banden versierd, de borst bovendien met twee parelsnoeren die over de schouders onder de armen afdalende, elkander vóór op de borst en achter op den rug kruisen.
- 2º. handvat van een zwaard of ander wapen, huisraad of gereedschap, een man te paard, op eene geopende lotusbloem; de man slechts met eenen sarong of misschien den lendendoek, en den langen sjerp of buikband bekleed; het paard geheel en al opgetuigd als de paarden op de basreliefs van Bôrô-boedoer. Het geheel ruim 9 Ndl. dm hoog.
- 3°. Een klein zeer eenvoudig bronzen tempelschelletje, slechts 7 Ndl. dm hoog.
- 4, 5. Twee zittende Singha's of, het meest op leeuwen gelijkende monsterdieren, met opengesperden muil en uithangende tong; de eene, grootste dezer Singha's rust met de voorpooten op den grond, de andere hurkt en heeft de voorpooten omhoog geheven. Beide zijn op het achterhoofd van groote ringen voorzien, die bij den kleinsten evenwijdig aan den rug, bij den grootsten dwars daarop gerigt is. De plaat waarop zij zitten staat eenigzins bol en is dus op een ander voorwerp dat evenzeer bolvormig was bevestigd geweest. Kenden wij dat laatste, zoo zouden wij beter in de gelegenheid zijn om de bestemming

onzer Singha's, die in dezen vorm lang niet zeldzaam zijn, te bepalen, dan dit mij thans mogelijk is. Zij meten 19 en 11,5 Ndl. dm. tot boven aan de zooeven genoemde ringen. Deze laatste geven mij aanleiding tot eene opmerking op de hierboven genoemde plaat in JUNGHUHNS werk, waar hij een gezigt geeft op den zoogenaamden Bimatempel. Op den voorgrond heeft hij eenige beelden geplaatst, en daaronder ook zulk eenen Singha met ring. De grootte van het voorwerp laat hier slechts toe aan een steenen beeld te denken, doch waarbij een als de door ons beschreven bronzen Singha's tot voorbeeld heeft gediend. Dit is een misslag die tot dwaling moet voeren; want zulke dieren met de daaraan bevestigde groote ringen in steen uitgehouwen, zullen eerst nog moeten ontdekt worden, voordat wij hen onder de voortbrengsels der Hindoebeeldhouwers kunnen opnemen.

Het werk van onze twee Djengsche Singha's zou van lateren tijd kunnen zijn dan de overige door mij beschreven bronzen; maar, voor zoover ik mij in deze, op het gebied der gedenkteekenkunde nog vrij moeijelijke vraag eenige meening durf veroorlooven, zou ik de beide eerstbedoelde van het vijftal Djengsche bronzen tot een tijdperk brengen, dat den bouw van Bôrô-boedoer al vrij nabij komt. Voor dat gevoelen vind ik ook bevestiging in de bekende bronzen bekers met de beelden van den dieren-De' tijd van die voorwerpen is door de jaartallen die op vele bekers geplaatst zijn, met genoegzame zekerheid bekend; zij behooren alle tot de 13de en 14de eeuw onzer jaartelling. De bewerking getuigt van eenen zeer gevallen kunststijl. Werden zulke bronzen van, ik zou schier zeggen, barbaarsch werk, in die eeuwen in den hoofdzetel van het Hindoeïsme op Java vervaardigd, dan moeten de opgenoemde Djengsche bronzen, en zelfs de beide Singha's uit eenen veel vroegeren tijd dagteekenen.

Ik meen met het bovenstaande overzigt van de overblijfsels der oude bouwwerken, nog aanwezig in, of van andere voortbrengsels der Hindoe-beschaving afkomstig van de Djengvlakte, en van de berigten die daarvan sedert 1814 tot op den tegenwoordigen tijd door verschillende reizigers bekend zijn geworden, de aandacht op een zeer belangrijk onderwerp, eene zeer merkwaardige plek van Java gevestigd, maar tevens ook het bewijs geleverd te hebben, dat men zich ginds wel een weinig overijld heeft, toen men het uitzigt opende op de outdekking van eene oude Indische stad, en zich voorspiegelde dat wij thans voor het eerst de sporen hadden gevonden van een Indisch Pompeji, dat uit den schoot van het Djengsche gebergte zou verrijzen. Is men met die berigten wat te ver gegaan, heeft men zich niet genoeg er op toegelegd om vooraf te onderzoeken wat omtrent het Djenggebergte en ziine oudheidkundige schatten reeds in de laatste veertig jaren achtervolgens is bekend geworden; wij mogen toch ons verblijden, dat het Indisch Bestuur fondsen heeft beschikbaar gesteld om nadere onderzoekingen te ondernemen, waarvan wij belangrijke uitkomsten tegemoet kunnen zien, vooral wanneer de daarvoor vereischte bemoeijingen geschieden en bestuurd worden naar een goed omschreven plan, gegrond op eene naauwkeurige kennisneming der vroegere ontdekkingen.

Van dit onderwerp afstappende, veroorloof ik mij nog voor een kort oogenblik de welwillende aandacht mijner medeleden in te roepen voor een ander, betrekkelijk de voorstelling van teekens van den dierenriem op Oud-Javaansche gedenkteekens en wel op eenen onlangs mij toegekomen:

ZODIAK-BEKER UIT DE RESIDENTIE KADOE.

In de reeds vermelde verzameling van Oud-Javaansche bronzen, mij onlangs door den Resident van Baglen, den Heer A. W. KINDER DE CAMARECQ, thans met verlof in Europa, toegezonden en die, voor het Museum bestemd, doch daarbij nog niet ingelijfd is, bevindt zich ook een bronzen beker, met de 12 teekens van den Javaanschen dierenriem, daarboven de 12 figuren (11 menschenbeelden en een vogelbeeld), wier beteekenis nog altijd in het duister ligt, met het jaartal in kawikarakters, 1252 van de Javaansche = 1330 van onze jaartelling. Door toevoeging van dezen zeer goed bewaarden beker zal het Museum nu weldra een negental dier voorwerpen bezitten, makende met zeven andere, wier aanwezen op andere plaatsen bekend is, een bedrag van zestien. Zij zijn:

1 in het Museum van het Bataviaasch Genootschap te Batavia, die volgens eene mij gedane mededeeling verdwenen was, maar volgens latere berigten teruggevonden en weder in dat Museum aanwezig is;

1 uit de verzameling van wijlen den Gouverneur-Generaal van der Capellen, thans in het bezit van den Heer w. hekking jr. te Amsterdam;

1 in het Koninklijk Kabinet van zeldzaamheden, te 's Gravenhage;

1 in het bezit van den Hoogleeraar P. ROORDA;

1 in de nalatenschap van wijlen den Hoogleeraar BLUME, *) en

2 in bezit van den oud-Minister van Koloniën, den Heer G. L. BAUD te 's Gravenhage.

De beker van den Heer KINDER DE CAMARECQ munt uit door goede bewaring en duidelijke voorstelling der daarop voorkomende beelden. Die bijzonderheid, maar ook de gelegenheid waarin ik mij nu nog gesteld zie, om, voor dat hij in het Museum opgenomen is, (en dus onder de bepaling valt, die het gebruik der voorwerpen alleen binnen het gebouw des Museums veroorlooft), hem hier in

^{*)} Sedert December aangekocht voor het Museum van Ondheden, dat dus nu tien zulke bekers bezit.

onze vergadering ter tafel te brengen, hebben mij genoopt, om met een kort woord nog terug te komen op de mededeeling van ons Corresponderend lid Dr. FRIEDERICH, Over eenige beelden van den Indischen dierenriem naar Oud-Javaansche monumenten, door mij in de vergadering van Maart 1863 voorgelezen en in het VIIde Deel onzer Verslagen en Mededeelingen, blz. 239—243, opgenomen.

Over den inhoud van dat stuk heeft geene eigenlijke bespreking plaats gegrepen, daar toen de tijd te ver verstreken was, om ons medelid millies de gelegenheid te laten tot de uiteenzetting van eenige bedenkingen die bij hem waren opgekomen. In de eerstvolgende vergadering van 12 April werd de bespreking niet voortgezet, maar las hetzelfde lid eene uitvoerige verhandeling, inhoudende: Opmerkingen over den Oud-Javaanschen dierenriem. Zij werd afgedrukt in het reeds genoemde deel onzer Verslagen en Mededeelingen, blz. 297—329. In dat stuk komen ook bedenkingen voor tegen een paar opvattingen van Dr. frieddendelig van de verhandeling niet wel mogelijk was.

De Heer MILLIES wenschte zijne verhandeling nog nader te herzien en aan te vullen, en toen zij, later afgedrukt in onze Verslagen en Mededeelingen, ook tot mij kwam, hadden en hielden sedert andere belangen en werkzaamheden en verpligtingen mijne aandacht van dit onderwerp afgetrokken.

Ik vond thans aanleiding door de hierboven vermelde omstandigheid, om op dit onderwerp ter loops terug te komen, mij eene nadere, meer opzettelijke behandeling, wanneer de tijd mij daarvoor beschikbaar komen mogt, voorbehoudende.

Op blz. 303 zegt de Heer MILLIES:

"Minder juist en door hem (FRIEDERICH) zelf reeds weêrlegd, schijnt mij — de bewering, dat de Javanen en Balinezen geen figuren in den dierenriem zouden veran-

derd hebben, maar dat dit eerst door de Mohammedanen zou zijn geschied." De Heer friederich heeft dit evenmin gemeend, als gezegd. Hij bestrijdt, zie blz. 241, de meening, dat de Hindoes en zelfs dat de Javanen zich willekeurige wijzigingen van den Griekschen dierenriem veroorloofd, en de teekens met hetgeen in hun land te huis behoorde in overeenstemming zouden gebragt hebben. "Was die Javanen angeht, und namentlich die Balinesen, die jetzigen Stellvertreter des Javanischen Hinduismus, so glaube ich versichern zu können, dass ihre Ehrfurcht vor der alten Ueberlieferung so gross ist, dass man sie willkürlicher Veränderungen in solchen Dingen gewiss nicht beschuldigen kann. Was wir bei ihnen verkehrt und misverstanden vorfinden, ist, auf Java dem Mohammedanischen Einfluss und der Nonchalance des Volkes, die jedoch auch erst unter den Mohammedanismus recht aufgewuchert ist, auf Bali der grossen zeitlichen Entfernung von der Quelle der Religion und Einrichtungen zuzuschreiben." Men ziet, er wordt hier volstrekt niet gezegd, dat de Mohammedanen, noch ook dat de Javanen onder de Mohammedanen eenig teeken van den dierenriem zouden veranderd hebben.

Maar van meer belang is het, eene andere opmerking van ons geacht medelid MILLIES, op blz. 316 en 317 van zijne verhandeling uitgesproken, nog eens nader te toetsen. Zij betreft de voorstelling van den walvisch of Gadjahmina, die op de Javaansche bekers voor het teeken van de Visschen in plaats wordt gesteld. In de vergadering van 13 April des vorigen jaars (zie Verslagen en Mededeelingen, blz. 248) had ik reeds verzekerd, dat de vergelijking van een betrekkelijk groot aantal voorstellingen geen den minsten grond gaf, om aan te nemen, dat aan den walvisch, zoo als de Heer MILLIES meende, een paar menschenbeenen werd toegevoegd. Ons medelid heeft bij de nadere herziening en aanvulling van de verhande-

ling, deze zijne opvatting niet teruggenomen of gewijzigd. Wij lezen: "Op de bekers van den Heer hekking, het "Haagsche Museum en van Prof. T. BOORDA rust de figuur "nog bovendien op een paar kleine, maar vrij duidelijke "menschenbeenen. Deze bijzonderheid verdient opmerking, "omdat in de Arabisch-Indische astrologie de Zodiak-figuren "ook worden onderscheiden in die zonder voeten, in "twee-voetige, vier-voetige en veelvoetige, terwijl mina "(de walvisch) "tot de eerste soort wordt gerekend." Eene aanhaling verwijst ons op webers Indische Studiën, II Bd. S. 258.

Die "vrij duidelijke menschenbeenen" zouden, zoo er hier sprake kon zijn van beenen, vrij wat op vogelpooten gelijken. Maar ook die hebben even weinig regt van bestaan op onze dierenriembekers, als de onderstelde menschenbeenen. Het is de scheiding in de benedenvin naar haar achterste uiteinde, en de niet altijd even duidelijk uitgedrukte bovenkant van de, voor mij nog onverklaarde figuur, die als voetstuk dient waarop het beeld rust, waardoor men, zoo men geene andere voorstellingen ter vergelijking te hulp riep, zich welligt van het pad zou laten brengen. Op zich zelve zou zulk eene voorstelling, door alles wat wij van de Indische monumenten tot nog toe kennen, reeds zeer onwaarschijnlijk zijn: het is al erg genoeg, hoewel FRIEDERICH er eene zeer voldoende verklaring van gaf, dat de walvisch van eenen olifantstromp voorzien wordt, waarmede het beeld dan ook den naam van Gadjahmîna, Olifantsvisch, erlangt; maar voor die toevoeging van menschen- of welke andere beenen ook, zou geen enkele verklaring of regtvaardiging aan te voeren zijn geweest. En die is ook stellig niet te vinden uit hetgeen ons lid omtrent de Arabisch-Indische astrologie heeft aangevoerd. Ik vat niet regt, wat de Heer MILLIES meent, wanneer hij zegt, dat "deze bijzonderheid," (namelijk van de kleine menschenbeenen on-

der den walvisch) "opmerking verdient, omdat in de "Arabisch-Indische astrologie de Zodiak-figuren ook on-"derscheiden worden, in die zonder voeten" enz., terwijl de mîna (de walvisch) tot de eerste soort wordt gerekend. Zien wij wat in de aangehaalde plaats van WEBER wordt gezegd: "Die Beschreibung der Zodiakalbilder nach ihrer Aufzählung beginnt BALABHADRA (een Indisch schrijver uit het midden der 17e eeuw), zunächst mit ihrer Eintheilung in Krura, ungünstige, und Saumya günstige: erstre sind die ungraden Zeichen -, letztere die graden. Wandlend sind v, v, v, i, fest v, Q, m, w, beides die andern." Hij vervolgt, blz., 258: " v, v, v, z, und die hintere Hälfte von z sind vierfüssig, o, m vielfüssig, a, I ohne Füsse, II, a mp und die vordere Hälfte von z zweifüssig, nach der Lehre des Yavanåcârya." Is nu naar de opvatting van den Heer MILLIES die beweerde tweevoetige walvisch eene bijzonderheid die opmerking verdient, omdat de aangehaalde Indische schrijver de visschen tot de voetlooze teekens brengt? Mij dunkt, de rangschikking is eene zeer natuurlijke. viervoetige dieren uit den Dierenriem heeten viervoetige, de Schorpioen en Kreeft heeten veelvoetige; de Tweelingen, de figuur met de Weegschaal heeten tweevoetige, Boogschutter als hippocentaurus behoort met zijne achterste helft tot de vier-, met zijne menschelijke, voorste helft tot de tweevoetige teekens; de Waterman, afgebeeld als Watervaas en de Visschen (Olifantsvisch) behooren tot de teekens zonder voeten. Ik kan hier slechts als eene opmerking verdienende bijzonderheid erkennen, dat ons geacht medelid zich door den Indischen schrijver, wiens woorden hij aanhaalt, niet van zijne dwaling heeft laten terugbrengen; dat hij niet tot het vermoeden, zoo al niet tot de overtuiging kwam, dat de Walvisch, die in de Arabisch-Indische astrologie geene beenen heeft, ook op de voorstellingen der Javaansche Zodiakbekers niet met zulk een zonderling toevoegsel wordt voorgesteld, of voorgesteld kan worden. Ook het Cheribonsche HS, door den Heer millies uit raffles aangehaald, had hem den Olifantsvisch duidelijk en stellig zonder beenen kuunen doen kennen.

Ik moet uit achting voor mijne studie, die eene zeer ernstige is en veel oefening, ondervinding en voorzigtigheid vordert, in verzet komen tegen de ligtvaardigheid. waarmede dikwerf, zonder genoegzame oefening en voorbereiding, op haar gebied uitstapjes ondernomen worden. Men komt daarbij al ligt op een gevaarlijk terrein, en meent te zien wat niet aanwezig is, of wat slechts bij den eersten, oppervlakkigen aanblik schijn van bestaan heeft. Dan, ingenomen met en verheugd in het denkbeeld van eene belangrijke bijzonderheid ontdekt te hebben, wordt men wel eens minder vatbaar voor het toelaten of opnemen van hetgeen de dwaling kan opheffen. Men zoekt bewijzen en verklaringen van elders ontleend en men bemerkt niet. dat men getuigen laat optreden, wier uitspraak het tegenovergestelde bevat van hetgeen men gewenscht of gewaand had uit hunnen mond te vernemen. Met kracht en gezag wordt dan eene meening uigesproken, en wanneer niet in tijds een nader, onbevooroordeeld onderzoek van eene bevoegde zijde ondernomen en de zaak met meer juistheid en geluk wordt toegelicht, dan maakt zich eene dwaling gangbaar, die dikwerf op hare beurt wederom voor eene menigte andere dwalingen eene maar al te rijke bron wordt. Men houde mij ten goede, dat liefde voor studie, waaraan ik mijn leven en al mijne krachten gewijd, mij hier noopt om onbewimpeld mijne meening uit te spreken, voor de regten dier studie op te komen en te waarschuwen tegen hetgeen haar in de achting, die zij kan, mag en moet vorderen, benadeelen zou.

Leiden, November 1864.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den DECEMBER 1864.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT, L. J. F. JANSSEN, T. ROORDA, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. VAN LENNEP, L. A. TE WINKEL, W. C. MEES, G. H. M. DELPRAT, W. MOLL, C. LEEMANS, R. FRUIN, J. H. SCHOLTEN, M. DE VRIES, G. MEES AZ., L. P. C. VAN DEN BERGH.

·

Het Proces-verbaal wordt gelezen, en nadat de Heer LEEMANS een paar wijzigingen gevraagd heeft, vastgesteld.

De Secretaris bericht, dat hij ontvangen heeft een brief van den Heer A. T. KÜHN uit Dramburg in Pommeren, ten geleide van twee in 1813 en 1826 door hem uitgegeven Latijnsche gedichten, die hij aanbiedt voor den wedstrijd van HOEUFFT. Daar de gedichten gelegenheidsversen, uitgegeven en met den naam van den maker voorzien zijn, voldoen zij niet aan de gestelde voorwaarden en kunnen zij niet mededingen.

Verder is ingekomen eene verhandeling van ons mede-

lid den Heer G. ACKER STRATINGH, Over marken in Friesland. De schrijver wenschtte daarover het oordeel der Afdeeling te leeren kennen, zonder haar aan te bieden voor de Verslagen of voor de Werken. Daar dit verzoek in strijd is met het bepaalde in het Reglement van Orde, stelt de Voorzitter voor, dat de schrijver zal uitgenoodigd worden om zijn stuk aan te bieden voor de Verslagen, in welk geval het in handen zal gesteld worden van de Commissie. van Redactie.

De Secretaris bericht, dat door den Heer LEEMANS in eene Buitengewone Vergadering rapport is uitgebracht over de Verhandeling van den Heer K. C. von Leutsch, getiteld: der Turiner Papyrus nebst Anlage, en dat de conclusie strekte om die Verhandeling onder dankbetuiging voor het aanbieden daarvan aan den schrijver terug te zenden, met kennisgeving, dat de Afdeeling haar niet geschikt acht ter opneming in de Verslagen en Mededeelingen; dat al ware het dat zij zich beter kon vereenigen met de gronden door den schrijver voor zijne stelling aangevoerd, zij toch zwarigheid zoude maken om een opstel uit te geven, dat slechts een hoofdstuk uitmaakt van een onuitgegeven grooter werk, op hetwelk meermalen gewezen wordt.

De Heer Janssen sprak vervolgens over twee belangrijke oudheidkundige ontdekkingen van den jongsten tijd in ons vaderland gedaan. De eerste bestaat in de grondslagen en resten eener Romeinsche villa onder Houthem bij Valkenberg in Limburg, op de plek Ronde Bosch genoemd. Dat die grond behoort aan een Belg, den Heer DE MATTHYS te Hoesselt, heeft aanleiding gegeven, dat de opgravingen op kosten der Belgische regering en ten behoeve van het Museum te Brussel geschied zijn. De Spreker

heeft in September I.l. die plaats, op welke hij voor jaren de aandacht der oudheidkundigen reeds gevestigd had, met den oudheidkundigen CH. GUILLON van Roermond bezocht, en deelt mede, wat hij daar gezien en van den eersten ontdekker, den boschwachter, vernomen heeft. Het voornaamste bestond in de grondslagen van vijf of zes langwerpig vierkante kamers, en tegels, warmtebuizen en zeer verbrijzeld huisraad. Een en ander wees op de overblijfselen eener Romeinsche villa, waarschijnlijk uit den tijd van konstantijn den Grooten.

De andere ontdekking bestaat uit twee vierkante romeinsche baksteenen, voorzien van opschriften in romeinsch cursiefschrift. Deze zijn gevonden te Holdoorn, onder Groesbeek. De een is in het bezit van den Spreker, de andere berust in het museum te Nijmegen. De Spreker leest en verklaart deze opschriften, en meent, dat zij aanteekeningen bevatten van den opzichter eener tigchelbakkerij aangaande het getal steenen, dat hem op bepaalde dagen door werklieden geleverd was. Hij wijst er op, dat deze steenen met twee soortgelijke, die terzelfder plaats vroeger gevonden en door hem elders beschreven zijn, belangrijke bijdragen opleveren voor de kennis van het romeinsche cursiefschrift en van de nijverheid van die dagen hier te lande.

Deze mededeeling geeft aanleiding tot een paar vragen van de Heeren moll en leemans.

De Heer Boor spreekt over eenige plaatsen uit het 66n en twintigste boek van LIVIUS Romeinsche Geschiedenis. Hij wijst in een drietal voorbeelden aan, hoe de rhetorische vorm van LIVIUS stijl de verklaring geeft van enkele min juiste uitdrukkingen.

Vervolgens vestigt hij de aandacht op een zestal plaatsen, waar de tekst ook in de laatste kritische uitgave van J. N. MADVIG en J. L. USSING hem voorkomt niet behoorlijk gezuiverd te zijn, en draagt verbeteringen voor, die met geringe afwijking van de lezing der beste handschriften de uitdrukking of den zin herstellen.

Het woord wordt vervolgens verleend aan den Heer TE WINKEL Deze Spreker maakt de Vergadering opmerkzaam op het verkeerd gebruik in onze tegenwoordige schrijftaal van tijdsbepalingen op de vraag: hoe laat? In plaats van te schrijven, zoo als vrij algemeen geschiedt, ten drie ure, behoort men te schrijven, zoo als het volk spreekt te of om drie uren of om drie uur, zoo als tot het eind der vorige eeuw geschreven is en door welland in zijne Spraakkunst geleerd wordt. De Spreker wederlegt de schijngronden, die voor de nu gebruikelijke schrijfwijze worden aangevoerd en toont aan, dat het gebruik van een halve eeuw deze barbaarsche uitdrukking, die strijdig is met het spraakgebruik, het gezond verstand, de regelmaat en de taalwetten, niet kan wettigen.

Aan het gesprokene knoopt de Voorzitter eene opmerking over het meten van tijd door ruimte, daar ons geen andere maatstaf ten dienste staat.

De Bijdragen van de Heeren Janssen, boot en te win-KEL worden aangeboden en aangenomen voor de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling. De eerstgenoemde acht het wenschelijk, dat de afteekeningen der beide steenen met opschriften bij zijne mededeeling gevoegd worden.

Tot aanvulling van zijne mededeeling in de vorige Ver-

gadering, laat de Heer LEEMANS drie fraaije teekeningen van oude tempels uit het Djeng-plateau op Java zien.

Dezelfde bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche Kunst is ingekomen een bericht van de Commissie voor het opsporen en bewaren van oude gedenkstukken te Nijmegen, over de maatregelen tot behoud van de bouwvallen der Romaansche koorsluiting op het Valkenhof aldaar.

Daar niemand verder iets voor te stellen heeft, wordt de Vergadering om drie uren gesloten.

